

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИ

Ф. АБДУЛЛАЕВ, Ф. ИБРОҲИМОВА

ЎЗБЕК ТИЛИДА БОШҚАРУВ

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
1982

Бошқарувли бирикмалар синтаксисини ўрганишга бағишланган ушбу монографияда икки тип бошқарувга, яъни отли ва феълли бошқарувга кенг ўрин берилган, ҳар қайси типнинг ўзига хос тараққиёт йўли бой фактик материаллар асосида таҳлил этилган.

Монография илмий ходимлар, аспирантлар, шунингдек, олий ўқув юртлари филология факультетларининг ўқитувчи ва студентларига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

филология фанлари доктори
А. Ғ. ҒУЛОМОВ

Тақризчилар:

филология фанлари докторлари
А. САФОЕВ, И. РАСУЛОВ

Ў $\frac{70103-1652}{М 355(04)-82}$ 124--82 4602010000

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1982 й.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ УРГАНИЛИШ ТАРИХИДАН (Кириш ўрнида)

Сўз бирикмалари синтаксиси масаласи тилшунослик фанида янги проблема эмас. Унинг ўрганилиш тарихи, умуман, сўз туркумлари ва гап бўлақларини илмий асосда текшириш тарихи билан чамбарчас боғлиқдир.

Рус тилшунослигида сўз бирикмалари масаласининг ёритилиши тарихига назар ташласак, бу масалага турли олимлар турлича ёндашганликларини кўрамиз. Айрим олимлар (Ф. И. Буслаев, А. А. Потебня) синтаксиснинг асосий объекти гап деб тушуниб, сўз бирикмаларига кам эътибор берган бўлсалар, бошқалари (Ф. Ф. Фортунатов, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковский) сўз бирикмаларини синтаксиснинг асосий ўрганиш объекти деб билиб, гапни ҳам сўз бирикмаларининг бир кўриниши деб ҳисоблайдилар.

Масалан, Ф. Ф. Фортунатов сўз бирикмасини икки турга ажратиadi: тугалланган ва тугалланмаган бирикмалар. Унинг фикрича, грамматик эга ва кесимдан иборат бирикмалар тугалланган бирикмалар бўлиб, гапни ташкил қилади; қолганлари эса тугалланмаган сўз бирикмаларидир. У сўз бирикмаларини шундай таърифлайди: «Нутқда сўз бирикмаси, деб мен бир бутун сўзнинг (кўмакчи сўз эмас) бошқа бир мустақил сўз билан бирикувини тушунаман. Бу бирикув бутун бир психологик ҳукми ифодалайдими ёки унинг бир қисмини ифодалайдими — барибир»¹.

М. Н. Петерсон ҳам Ф. Ф. Фортунатовнинг синтаксис ҳақидаги таълимотини ривожлантириб, сўз бирикмаларини синтаксиснинг асосий предмети деб билади. Унинг фикрича, ҳар бир тил синтаксисининг асосий вазифаси шу тилдаги сўз бирикмаларининг барча турларини тавсифлаш, уларнинг асосий функцияларини аниқлашдир².

А. М. Пешковскийнинг синтаксис тўғрисидаги таълимотини ҳам сўз бирикмалари ҳақидаги тушунчалар ташкил қилади. А. М. Пешковский синтаксис ҳақида шундай ёзади: «Грамматика-

¹ Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе. Избранные труды. Т. II. М., 1957, с. 451.

² Петерсон М. Н. Очерки синтаксиса русского языка. М.—Л., 1923, с. 37.

нинг сўз бирикмалари формаларини ўргатадиган бўлими синтаксис деб аталади»³.

Кўринадики, А. М. Пешковский сўз бирикмалари тушунчасини гап тушунчасидан кенг деб билади ва ҳар қандай синтактик бутунлиқни, ҳатто қўшма гапни ҳам сўз бирикмаларининг бир кўриниши деб тушунади.

А. А. Шахматов эса, Ф. Ф. Фортунатов, М. Н. Петерсон, А. М. Пешковскийларнинг синтаксис ҳақидаги қарашларига қарама-қарши ўлароқ, синтаксиснинг асосий предмети гап деб кўрсатади. Унинг фикрича, сўз бирикмалари гап бўлақларининг (иккинчи даражали бўлақларнинг) бирикувидан ҳосил бўлган грамматик бириклардир⁴.

А. А. Шахматов сўз бирикмаларини икки турга ажратади: 1) тугалланган бирикмалар ва 2) тугалланмаган бирикмалар. Қесим (предикат) иштирокида тузилган бирикмаларни тугалланган (предикатив), қолганларини эса тугалланмаган (нопредикатив) бирикмаларга киритади⁵. У икки ёки ундан ортиқ сўзларнинг бирикувидан ташкил топган гапларни ҳам сўз бирикмалари (тугалланган сўз бирикмалари) деб ҳисоблайди. Бу жиҳатдан А. А. Шахматов Ф. Ф. Фортунатов таълимотини давом эттиради (гарчи синтаксиснинг объекти масаласида уларнинг қарашлари қарама-қарши бўлса-да, сўз бирикмаларининг классификацияси масаласига улар бир хилда ёндашадилар).

Шундай қилиб, А. А. Шахматов сўз бирикмаларини алоҳида синтактик-семантик бирлик сифатида текширмайди. Сўз бирикмалари ҳақидаги таълимотни гап бўлақларининг ўзаро муносабати — иккинчи даражали бўлақларнинг бош бўлақларга муносабати ёхуд ўзаро муносабати ҳақидаги таълимот билан алмаштиради. У сўз бирикмаларини масаласига психологик коммуникация нуқтаи назаридан бир томонлама ёндашади.

В. В. Виноградов эса сўз бирикмаларининг гапдан фарқини кўрсатиб, улар ҳам худди сўзлар каби гап қурилиши учун материал сифатида хизмат қилишини айтади. Унинг фикрича, сўз бирикмалари ҳам сўзлар каби гапдан ташқарида мавжуд бўлиб, тилнинг номинатив бирлиги сифатида предметлар, белгилар ва ҳодисаларни номлаш учун хизмат қилади⁶. В. В. Виноградов сўз бирикмасига қуйидагича таъриф беради: «Сўз бирикмаси — бу бирор тил қонуниятлари асосида шаклланган ва, гарчи мураккаб бўлса ҳам бир бутун тушунчани ифодалаб берадиган сўзлар қўшилмасидир»⁷.

Рус тилшуносларидан В. П. Сухотин, В. Н. Ярцева, О. С. Ах-

³ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 37.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 274.

⁵ Уша жойда.

⁶ Виноградов В. В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского. В сб.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, с. 38.

⁷ Сб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, с. 42.

манова, Е. К. Кротевич, Н. Н. Прокоповичлар⁸ ҳам сўз бирикмаларининг характерли хусусиятлари, унинг сўзга, турғун бирикмалар ва гапга муносабати, сўз бирикмалари компонентларининг боғланиш йўллари ва ўзаро муносабати, классификацияси каби масалалар ҳақида баҳс юритиб, кўпгина қимматли фикрлар билдирганлар.

Туркий тилларда сўзларнинг синтактик боғланиши, сўз бирикмаларини ташкил қилган компонентларнинг ўзаро муносабати, сўз бирикмаларининг турлари ёки типлари, уларнинг англатган маънолари ва функционал тарқалиши каби кўпгина масалалар текширувчиларни кўпдан қизиқтириб келади. Масалан, қаратқич-қаралмиш типига ҳамда адъектив боғланиш ҳақида баён этилган фикрлар «Олтой тили грамматикаси» номли асар авторлари томонидан анча муфассал ёритилган эди⁹. Кейинги даврларда сўз бирикмаларига алоқадор бўлган масалалар П. М. Мелиоранский¹⁰, айниқса, Н. Ф. Қатановнинг машҳур асарида «аниқловчи» термини билан юритилган барча категориялар атрофлича ёритилган¹¹.

Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнг юзага келган ишларда, айрим туркий тиллар бўйича нашр этилган грамматик қўлланмаларда «Сўз бирикмалари» темаси кўп вақт қаратқич-қаралмиш типига бирикувлар, нари борса, умуман, аниқловчилик бирикмаларнинг типларини кўрсатиш билан чекланилади¹². Н. Қ. Дмитриев бошқирд тили материаллари асосида гап ва сўз бирикмаси ўртасидаги ўхшашлик ва мавжуд фарқларни ёритиб берди¹³, кейинчалик автор бу масалага яна қайтиб, туркий тилларда содда гапнинг деталларини чуқур анализ қилди¹⁴.

Кейинги вақтларда сўз бирикмалари масаласига алоқадор бўлган бир қанча ишлар айрим туркий тиллар бўйича майдонга келди. Бу ишларнинг айримлари туркий тиллар синтаксисининг муҳим бир қисми сифатида берилган ёки грамматиканинг янги

⁸ Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке. В сб.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950, с. 127—149; Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание. В сб.: «Вопросы грамматического строя». М., 1955, с. 436—457; Ахманова О. С. Словосочетание. Шу тўплам, 452—460-бетлар; Кротевич Е. В. Словосочетание как строительный материал предложения. М., 1956; Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском языке. М., 1966.

⁹ Грамматика алтайского языка. Казань, 1869, с. 113.

¹⁰ Мелиоранский П. М. Краткая грамматика казак-киргизского языка. Часть II. Синтаксис. СПб., 1897.

¹¹ Катанов Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главных родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. Казань, 1903 (Урни келганда шуни айтиб ўтиш керакки, туркий тилларда қаратқичли бирикманинг белгилари — «оформленный» ва белгисиз — «неоформленный» терминларини биринчи марта Н. Ф. Катанов қўллаган).

¹² Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка (Морфология и синтаксис). Избранные сочинения. II, М., 1961, с. 64.

¹³ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 202—203.

¹⁴ Дмитриев Н. К. Детали простого предложения. ИСГТЯ. III. Синтаксис. М., 1961, с. 19—49.

бир бўлими тарзида қўлланмалардан ўрин олган. Шунингдек, сўз бирикмаларига бағишланган махсус текширишлар ҳам юзага кела бошлади. Масалан, Н. А. Баскаковнинг айрим ишлари, М. Б. Балакаевнинг монографияси, Ю. М. Сеидовнинг докторлик диссертация ҳамда монографияси ва бошқалар¹⁵. Э. В. Севортяннинг «Туркий тилларда сўз туркумлари проблемасига доир» номли илмий ишида ҳам сўз бирикмалари масаласига алоқадор бўлган бир қатор назарий масалалар ёритилган¹⁶ (масалан, от-от типигаги аниқловчили конструкциялар ҳақида жиддий фикрлар баён этилган).

Ўзбек тилшунослигида «Сўз бирикмаси» номи билан бир бутун, махсус текшириш майдонга келмаган бўлса ҳам, масалага бевосита ёки билвосита алоқадор бўлган ишлар мавжуд. Шуларнинг энг йириги ва илмий жиҳатдан аҳамиятлиси А. Ф. Фуломовнинг «Ўзбек тилида аниқловчилар» асаридир. Бу асарда ўзбек тилидаги мавжуд атрибутив боғланишнинг барча турлари, уларнинг грамматик ва лексик-семантик хусусиятлари анча кенг ёритилган¹⁷. А. Ф. Фуломовнинг «Содда гап» номли китобчасида сўз бирикмалари кичик бир боб сифатида ажратиб берилган¹⁸. Кейинчалик эълон қилинган дарсликларда «Сўз бирикмалари» синтаксиснинг мустақил бўлими сифатида берилиб, унинг турли-туман типлари, ҳоким — тобелик йўли билан боғланган сўзларнинг ўзаро грамматик ва лексик-семантик муносабатлари, сўз бирикмаларининг бир қатор лексик ва бошқа синтактик категориялардан фарқи ва мос келадиган томонлари ҳақидаги фикрлар бирмунча кенгайтирилган¹⁹.

Х. Қомилованинг «Ўзбек тилидаги тўлдирувчилар ҳақида», «Гапда сўзларнинг боғланиши» каби ишларида ҳам сўз бирикмаларига алоқадор бўлган бир қанча назарий ва амалий масалалар олдинга сурилади, сўз бирикмаларининг табиати, сўзларнинг ўзаро алоқага киришувидаги қонуниятлар қисқача ёритилади²⁰.

¹⁵ Туркий тиллар бўйича сўз бирикмалари масаласига доир қуйидаги ишларни кўрсатиш мумкин: Поцелуевский А. П. Основы синтаксиса туркменского литературного языка. Ашхабад, 1943; Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950; Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957; Дмитриев Н. К. Детали простого предложения. ИСГТЯ. III. Синтаксис. М., 1961; Баскаков Н. А. Словосочетания в каракалпакском языке. ИСГТЯ. III. Синтаксис. М., 50—61; Баскаков Н. А. Предложения и словосочетания в тюркских языках. Вопросы составления описательных грамматик. М., 1961, с. 55—85; Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с. 61—250; Сеидов Ю. М. Словосочетания в азербайджанском языке. Баку, 1965; Сеидов Ю. М. Азербайжан эдэби дилинде соз бирлешмэлэри. Баку, 1966.

¹⁶ Севортян Э. В. К проблеме частей речи в тюркских языках. Сб.: «Вопросы грамматического строя», М., 1955, с. 188—225.

¹⁷ Фуломов А. Ўзбек тилида аниқловчилар. Тошкент, 1951.

¹⁸ Фуломов А. Содда гап. Тошкент, 1955.

¹⁹ Фуломов А. Ф., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 7—27-бетлар.

²⁰ Қомилова Х. Ўзбек тилида тўлдирувчилар. Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949, 144-бет; Гапда сўзларнинг боғланиши, Тошкент, 1955.

А. А. Қоклянова «Ҳозирги ўзбек тилида мослашув нормалари» номли каттагина мақоласида аниқловчилик (кенг маънода) ва эга-кесим мослиги ҳақида фикр юритади. У ҳар бир бирикманни ташкил қилган компонентларнинг ўзаро боғланиш хусусиятларини очишга уринади²¹. Бу мақолада айрим мунозарали моментлар мавжуд, лекин шунга қарамай, уни предикатив ва нопредикатив бирикмалар компонентларининг алоқага киришув қонуниятларини ўрганиш йўлида қўйилган жиддий қадам деб баҳолаш мумкин. А. А. Қоклянованинг «Ўзбек тилида феълли бирикмалар» мақоласи, умуман, унинг сўзлар орасидаги синтактик алоқа усуллари масаласига бағишланган диссертациясида ўзбек тилида сўз бирикмаларини махсус ўрганиш борасида олиб борилган муҳим тадқиқотлардан ҳисобланади²².

Кейинги 15—20 йил ичида ўзбек тилида сўз бирикмаларининг айрим турларини ўрганишга бағишланган бир қанча илмий-тадқиқот ишлари майдонга келди. Масалан, Х. Холиёровнинг «Ҳозирги ўзбек адабий тилида отли бирикмалар»²³ мавзuidaги диссертациясида сўз бирикмалари, уларнинг компонентлари ўртасидаги лексик-грамматик муносабатлар, компонентларининг ўзаро боғланиш усуллари ва турлари каби масалалар кенг ёритилган.

А. С. Сафоев²⁴, Ҳ. Абдуллаевларнинг²⁵ ишлари ҳам ўзбек тилида сўз бирикмалари (синтактик конструкциялар)нинг турли типларини ўрганишга бағишланган. Ю. Жуманазаровнинг «Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши»²⁶ номли монографиясида шеваларда айрим сўз бирикмаларининг тарқалиши, уларнинг турлари, сўз бирикмаси ва сўз, сўз бирикмаси ва фразеологик бирикмалар, сўз бирикмаси ва қўшма сўз, сўз бирикмаларининг ҳажми каби масалалар алоҳида қараб чиқилиб, Жанубий Хоразм шеваларида сўз бирикмаларининг ўзига хос хусусиятлари очиб берилган.

Умуман, сўз бирикмаларининг ўрганилиш тарихи ҳақида хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, кўпгина махсус текширишларда, айниқса, В. В. Виноградовнинг бир қатор назарий ишларида, грамматик жиҳатдан турлича шаклланиб, икки хилдаги синтактик бирликни ташкил қилувчи сўз бирикмаси ва гап синтаксисининг иккита мустақил соҳаси сифатида ўрганилиши зарур-

²¹ Қоклянова А. А. Нормы согласования в современном узбекском языке. ИСГТЯ. М., 1961, с. 73—110.

²² Қоклянова А. А. Способы выражений синтаксической связи слов в современном узбекском литературном языке. Фрунзе, 1940.

²³ Холиёров Х. Именные словосочетания в современном узбекском языке. АКД. Самарканд, 1966.

²⁴ Сафоев А. С. Исследования по синтаксису узбекского языка. Ташкент, 1968.

²⁵ Абдуллаев Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлаklarининг ажралмас синтактик конструкциялар билан ифодаланиши. Бухоро—Самарқанд, 1969.

²⁶ Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. Тошкент, 1976.

лиги ҳақида қайта-қайта қайд қилинади²⁷. Шунингдек, тобеланиш йўли билан юзага келадиган сўз боғланишларининг учта асосий группаси (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) маъно ҳажми, структур типлари ва функционал доираси эътибори билан гап составидаги сўзларнинг жонли ва кўп қиррали синтактик боғланишларининг барча турларини қамраб ололмаслиги ёки бошқача қилиб айтганда, сўз бирикмаларининг барча турларини «иккинчи даражали бўлақлар» доирасига сиғдириб бўлмаслиги анча равшан бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам «...гапнинг иккинчи даражали бўлақлари ҳақидаги традицион таълимот тубдан қайта кўриб чиқишга муҳтождир. Қайта кўриб чиқиш эса сўзлар ўртасидаги барча синтактик боғланиш турларини сўз бирикмалари формасида ҳам, гап структурасида ҳам чуқур ўрганишни талаб қилади»²⁸.

Шу муносабат билан ҳозиргача чалқаш, ноаниқ бўлган ёки турли авторлар томонидан турлича талқин қилиб қелинаётган бир қатор назарий масалалар конкрет тил материаллини анализ қилиш асосида чуқур ўрганишни талаб қилади. Бу масалалар ичида шундай мураккаб проблемалар ҳам борки, улар эндигина илмий жиҳатдан асосли равишда ўрганила бошланди (масалан, М. Б. Балакаев, М. З. Закиев, Ю. М. Сеидов, Н. А. Баскаковларнинг ишларида). Шунинг учун сўз бирикмаларининг грамматик моҳиятини, ҳажми, формаси ва маъносини, уларнинг турлари ёки типларини, гапга ва сўзга муносабатини, шунингдек, сўз бирикмалари ва сўз туркумлари каби масалаларни атрофлича ўрганиш ва ижобий ҳал қилиш зарур.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ

Тил системасида сўзлар ўзаро турли-туман грамматик алоқага киришади. Тобеланиш йўли билан ўзаро боғланиш ҳам ана шу системанинг муҳим қисмини ташкил этади. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар мустақил маънога эга бўлган сўзлардан бўлиб, ўз маъноларини сақлаган ҳолда бошқа бир бирикмани ҳосил қилишда иштирок этишлари мумкин. Сўз бирикмасида иштирок қилган компонентлар доим ҳаракатда бўлади, сўз бирикмаларининг динамик характери худди шу нарса билан белгиланади. Агар биз сўз бирикмаларини бошқа бир тил ҳодисаси билан — турғун фразеологик бирикмалар билан чоғиштириб кўрсак, масала жуда равшанлашади: идиома ёки фразеологизм деб аталган бирликни ташкил қилган сўзлар ҳаммаси бирликдагина бир бутун маънони — лексик маънони ифодалайди, бундай birlikлар синтактик қисмларга бўлинмайди. Унинг компонентлари ўзаро жипслашган бўлиб, бошқа сўз бирикмаларини тузишда иштирок қилмайди. Бошқача қилиб айтганда, турғун бирикманинг

²⁷ Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний.— «Вопросы языкознания», 1954, № 3, с. 9—10.

²⁸ Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения.— «Вопросы языкознания». 1954, № 1, с. 28.

формал томони эмас, балки бирикмани ташкил этган компонентларнинг жами, йиғиндиси бирликда бир бутун маънони ифодалайди. Масалан: *қулоқ осмоқ* — тингламоқ, *ҳолдан тоймоқ* — чарчамоқ, *кўзига қарамоқ* — эҳтиёт бўлмоқ ва шу кабилар.

Сўз бирикмаси синтаксиснинг мустақил бўлаги сифатида гап составидаги грамматик жиҳатдан боғланган сўзлар группасини ўрганеди. Сўз бирикмалари мазмун жиҳатдан бирликни ташкил қилган ва тил қоидаларига кўра ажратилган сўзлар группасидир. Лекин ҳар қандай боғланишлар ва сўз қўшилмалари сўз бирикмаси предмети ташкил этавермайди. Бир-бирлари билан тобе-ланиш муносабатига киришган икки ёки ундан ортиқ мустақил лексик birlikларнинг қўшилмасидан иборат синтактик конструкциялар сўз бирикмалари ҳисобланади. Тенг боғланиш йўли билан бириккан қўшилмалар (уюшиқ бўлақлар), ихчам лексик ва фразеологик birlikлар, қўшма ва жуфт сўзлар, кўмакчилар иштирокида юзага келган боғланишлар (мустақил сўз + кўмакчи) сўз бирикмаси синтаксисининг ўрганиш объектига кирмайди. Грамматик жиҳатдан гап бўлақлари билан алоқага киришмайдиган бўлақлар (ундалма, кириш ва киритмалар), составли феъллар, қўшма феъллар, *е* (*э*) тўлиқсиз феъли иштирокида тузилган феъл формалари ҳам сўз бирикмалари бобида ўрганилмайди.

Сўз бирикмалари бобида ўрганиладиган қўшилмалар

Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз бирикмаларининг хилма-хил конструктив кўринишлари, сўзларнинг ўзаро боғланишига алоқадор бўлган барча бирикмалар (қўшилмалар)ни сўз бирикмалари бобида ўрганилиш-ўрганилмаслиги эътибори билан қуйидаги асосий турларга бўлиш мумкин:

1. **Соф сўз бирикмалари**, яъни нопредикатив²⁹ деб аталган барча боғланишлар сўз бирикмаси синтаксисининг асосий ўрганиш объектидир.

2. **Предикатив боғланиш билан сўз бирикмалари ўртасидаги икки томон учун мойил бўлган конструкциялар** (маълум шароитда тегишли формага ва интонацион тугалликка эга бўлган конструкциялар гапни ҳосил қилади, бошқа ҳолларда улар сўз бирикмалари доирасида қаралади). Турли типдаги оборотлар (феълнинг функционал формалари иштирокида тузилган конструкциялар) ҳам сўз бирикмаларининг мураккаб турлари сифатида ўрганилиши зарур.

3. **Предикативликни ҳосил қилувчи боғланишлар** (қўшилмалар). Бундай конструкциялар сўз бирикмаси бобида махсус ёритилмайди, чунки биринчидан, предикатив боғланиш ўзига хос формалар системасига — парадигматикага эгадир, бинобарин, у сўз бирикмасидан фарқлидир. Бу хилдаги фарқ гап тузишда ишти-

²⁹ Сўз бирикмаларига доир кўпчилик ишларда сўз бирикмалари предикатив ва нопредикатив бирикмалар деб икки турга ажратилади. Предикатив бирикма деганда эга ва кесим муносабати кўзда тутилади.

рок қилган компонентларнинг ўзаро муносабатида ҳам, интонацияда ҳам, замон, шахс, модаллик категорияларининг иш кўриши ёки кўрмаслигида ҳам яққол кўринади. Сўз бирикмаси гап тузишда потенциал материал вазифасини ўтаганлиги учун ҳам айрим гап бўлақларининг ўзаро алоқасини белгилаш, табиатини очиш талаби шахсли боғланишларнинг (гапнинг) турли-туман формаларини сўз бирикмаси бобида ўрганишни тақозо қилади. Бошқача қилиб айтганда, масалан, феълли бирикмага алоқадор бўлган уларнинг *китоб ўқимоқ, спорт билан шуғулланмоқ, китоб ўқидим, спорт билан шуғулландим* каби предикатив формалари ҳам сўз бирикмаларининг айрим турлари сифатида ўрганилиши керак: иккаласидаги формалар (бошқарувчи феъл формалари) ҳар хил, лекин бош сўзнинг бошқариш хусусияти жиҳатдан иккаласи бир хилдир. Бундан ташқари шахсли формани бу жиҳатдан ўрганиш иллюстратив материал беришдаги сунъийликни барта раф қилади, яъни ёзма нутқдан олинган мисоллар (тасдиқловчи текстлар) аксар гап формасида келтириладик, уни шахссиз шаклга айлантириш сунъийликка олиб келмай иложи йўқ.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИ ФОРМАЛАРИ

Сўз бирикмаларининг грамматик формаси деганда биз тилда мавжуд бўлган формал кўрсаткичлар, сўзларнинг ўзаро боғланишида иштирок этадиган тил воситалари йиғиндиси (аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби, интонация кабилар)ни тушунамиз. Бу воситалар ёрдамида мустақил сўзлар ўзаро грамматик алоқага киришади.

Сўз бирикмаларининг формаси деган тушунча (грамматик аспектда) мустақил сўзлар ўртасидаги синтактик муносабатларни ифодалаш усулларини — синтактик приёмларни мослашув, бошқарув ва битишув усулларини ўз ичига олади. Сўзлар ўртасидаги грамматик алоқани таъминловчи воситалар ўзбек тилида жуда кўп ва хилма-хилдир. Тил воситаларининг табиатига кўра, уларни қуйидаги асосий турларга бўлиш мумкин.

1. **Синтетик усул.** Бу усулнинг туб моҳияти шундан иборатки, сўз бирикмасини ҳосил қилган компонентлардан бири бирор қўшимчани олади, шу аффикс ёрдамида бир сўз иккинчи сўзга грамматик жиҳатдан боғланади ва фикр алмашиш учун тайёр материал вазифасини ўтайди. Бундай боғланиш сўз ўзгартувчи ва форма ясовчи деб аталган қўшимчалар ёрдамида юзага келади. Бунга келишиқ қўшимчалари, эгалиқ аффикслари, сифатдош ва равишдош формаларини ясовчи кўрсаткичлар киради. Баъзи сўз ясовчи аффикслар ҳам, масалан, *-ли, -лик, -ги, -даги, -дай, -ий, -вий* каби ясовчилар ҳам сўзларнинг ўзаро алоқага киришувида иштирок этади. Бу ва бошқа жуда кўп формал элементлар тилнинг бутун морфологик структурасини қамраб олгандир. Айрим қўшимчаларнинг иш кўриш доираси бир қадар чекланган, масалан, эгалиқ ва келишиқ қўшимчалари фақат от категория-

сидаги сўзларга хос, умуман, сўзларнинг ўзаро боғланиш кўлами эътибори билан ёндашганда, *-лар* аффикси отга ҳам, феълга ҳам (феъл формаларига ҳам) қўшилаверадиган кўрсаткичдир.

2. **Аналитик усул.** Бу усулнинг асосий хусусияти шундан иборатки, бирикмани ташкил қилган компонентлар ҳеч қандай қўшимча олмайди ёки қўшимча олганда ҳам, қўшимчанинг сўзларнинг ўзаро боғланишидаги аҳамияти иккинчи даражалидир. Бундай ҳолларда икки мустақил сўзнинг ўзаро грамматик муносабатга киришувини кўмакчилар, умуман, ёрдамчи сўзлар ва ҳар қандай боғлама вазифасида келувчи сўзлар (масалан, *бор*, *йўқ* сўзлари) таъминлайди (*инженер бўлиб ишлайди, боласи бор хотин бирикмаларидаги бўлиб, бор* сўзларининг функциясига эътибор қилинсин).

3. **Сўз тартиби.** Юқорида келтирилган иккита асосий усулдан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида сўз тартиби ҳам сўз бирикмаси компонентларининг ўзаро синтактик алоқасини таъминловчи муҳим воситалардан саналади. Сўз тартиби кўп вақт грамматик ҳолатнигина эмас, балки бирикма ифода этган маънони ҳам ўзгартириб юборади: а) *иккита олма — олма иккита, фаровон ҳаёт — ҳаёт фаровон, пишган олма — олма пишган* каби бирикмаларда компонентларнинг ўрин алмашинуви аниқловчили бирикмани предикатив бирикмага, яъни гапга айлантириб юборган; б) *пахта заводи — завод пахтаси, колхоз ғалласи — ғалла колхоз* бирикмаларида сўз тартибининг ўзгариши бирикма ифода этган маънога кучли таъсир кўрсатган, яъни қарашлилик тартиби ўзгарган; в) икки отнинг қўшимчасиз бирикувида ҳам худди шу каби ўзгаришлари содир бўлади. Масалан, *чарм этик — этик чарм, лампа шиша — шиша лампа, чўнтак соат — соат чўнтак, попук соч — соч попук, кўз ойнак — ойнак кўз* каби бирикмаларда ўзаро семантик фарқ сезилиб туради.

Сўз бирикмалари системасида интонация ҳам муҳим роль ўйнайди, лекин бу усулнинг аҳамияти унча катта эмас. Масалан: *учта болали хотин* бирикмаси интонация — қисқа пауза ёрдамида икки хил маъно ифодалаши мумкин; *учта* сўзидан сўнг пауза қилинса, «боласи бор уч хотин» маъноси ифодаланади, *учта* сўзини *болали* сўзига қўшиб айтсак, «бир хотиннинг учта боласи бор» деган маъно англашилади³⁰. Қандай бўлмасин, бу усул юқоридаги усулларга қараганда кам аҳамиятга эгадир.

СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ БОШҚА ЛЕКСИК-ГРАММАТИК ҲОДИСАЛАРГА МУНОСАБАТИ

Сўз бирикмаларининг бошқа тил ҳодисаларига муносабатини ёритиш, айрим тил ҳодисаларининг сўз бирикмалари билан ўхшашлик томонларини, айниқса, улар ўртасидаги фарқни аниқ-

³⁰ Фуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 22-бет.

лаш сўз бирикмаларининг моҳиятини тўла англашда муҳим азмиятга эгадир, унинг ўқиш-ўқитиш ишларимиздаги амал аҳамияти ҳам каттадир.

1. Сўз бирикмаси ва сўз

1. Сўз — лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодисадир. Сўз бирикмаси сўз сингари номинатив (номлаш, аташ) характерга эга бўлиб, предмет, белги, ҳаракат, ҳолатни билдиради. Лекин у предмет ёки ҳаракатни якка ҳолда эмас, балки икки ва ундан ортиқ сўзларнинг ўзаро алоқага киришуви орқали мураккаб ҳодисада ифодалайди. Айрим сўз эса муайян маънога эга ва бошқа сўзлар билан ўз ҳолича муносабатга киришмаган бўлади. Сўзларнинг ўзаро алоқага киришуви фақат сўз бирикмаларига хосдир. Масалан, *китоб* сўзи бир предметнинг номи бўлиб, ёлғиз бир тушунчани ифодалайди. *Аҳмаднинг китоби* бирикмасида эса, китоб тушунчаси билан бирга бошқа бир предмет (киши) оти ҳам ифода даланган, яъни бу қўшилма якка мавҳум тушунчани эмас, балки конкрет тушунчани, китобнинг кимга қарашли эканлигини ҳам англатади. Бу жиҳатдан сўз бирикмаси сўздан кескин фарқланади. Сўз лексик ҳодиса, сўз бирикмаси грамматик ҳодиса дейилган қонданинг туб моҳияти ҳам шундадир (*яхши китоб*, *кичик ўқимоқ* каби сўз бирикмаларининг маъноларида худди шундан кенгайиш, конкретлашиш хусусияти бор).

2. Сўз товушлар комплекси негизда (тилда бир товушлар иборат бўлган мустақил сўз ҳам бўлади) юзага келади, сўз бирикмаси эса бирдан ортиқ сўзлар негизда яратилади (табiiй сўз бирикмасини ташкил этган бирор компонентнинг маъноси шунарни бўлмаса ёки сўз нотаниш бўлса, сўз бирикмаси ҳам (таунича англашилмайди).

3. Сўз абстракт маъноли бўлади, унда доим умумлаштириш хусусияти мавжуд. Сўз бирор бирикмани ҳосил қилишда ишроқ этади, шунда унинг мавҳумлиги (абстрактлиги) заифлаш маъноси конкретлашади: *ўқимоқ* — *китоб ўқимоқ*, *соат* — *қўлат*, *гапирмоқ* — *кулиб гапирмоқ* каби. Бошқача қилиб айтганда сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг абстракт маъноси анча заифлашади, сўзларнинг маъноси конкретлик томонга кескин силжийди.

4. Сўз бирикмасида айрим сўзга хос бир қатор: кўп маънолик, омонимлик, мажозийлик каби хусусиятлар йўқолади. Малан: *кўз* — *одамнинг кўзи*, *узукнинг кўзи*, *ёғочнинг кўзи*; *ёз* — *фасли*, *хат ёз*, *дастурхонни ёз*; *кўк* — *кўк осмон*, *кўк ранг* каби. Сўз бирикмаси таркибида иштирок қилган компонентларда хусусият бўлмайди.

5. Сўз — тарихий категория, у тил тарихининг маълум даврида яратилган (ёки шаклланган), маълум маънога эга бўлган Одамлар кундалиқ ҳаётларида ундан фойдаланганлар. Сўз бирикмаси эса бундай тарихий жараёни босиб ўтмаган (фразео

гизмлар бундан мустасно, албатта). Сўз бирикмаси айна вақтда ифода этилаётган фикр оқими билан бевосита боғлиқ, сўзловчи ёки хат ёзувчи томонидан юзага келтирилади, шу билан унинг фаолияти тугайди. Сўз бирикмаларининг модели (қолипи)гина тарихан тайёр ҳолда мавжуд ва одамлар шу қолип асосида сўзларни бир-бирига боғлайдилар. Шу жиҳатдангина сўз бирикмалари доимий характерга эга бўлади. Масалан, қадимги тилда учрайдиган *тобғоч будуни* «хитой халқи» бирикмасини ташкил қилган иккала сўз ҳам ҳозир ишлатилмайди, лекин модель ҳозир ҳам мавжуд.

6. Ҳамма томонидан эътироф қилинганидек, сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг бирикувидан ҳосил бўлади, улардан бирини тушириб қолдиргудек бўлсак, якка сўзгина қолади, яъни сўз бирикмаси чегарасидан чиқади. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг миқдори назарий жиҳатдан чексиздир, у турли сўз туркумларига оид лексик бирликлар билан кенгайиб боравериши мумкин (маъно чегарасидан чиқмаслик шarti билан, албатта): *совет кишилари, совет кишиларининг турмуши, совет кишиларининг ажойиб турмуши, совет кишиларининг ажойиб, сермазmun турмуши* ва шу каби. Аммо сўз бирикмалари составида иштирок қилган компонентларнинг миқдори қанчалик кўп бўлмасин, бу бирлик бутунича гап тузиш учун потенциал материал чегарасида қолаверади. Айрим олинган сўзда ўз ҳолича кенгайиш хусусияти йўқ, у ёлғиз бўлганлиги учун грамматик боғланиш аломатларидан ҳам маҳрумдир.

II. Сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар

Сўз бирикмалари гапдан фарқли ўлароқ коммуникатив функцияни бажармайди, улар лексик маънони ифодалайди, фақат якка предметни (белгини, ҳаракатни) эмас, балки кенгайтириш йўли билан аташ, номлаш вазифасини ўтайди, бу жиҳатдан у сўзга яқин туради. Лекин тилда, айниқса, туркий тилларда, шундай лексик бирликлар ҳам борки, улар бир сўздан эмас, балки икки ёки ундан ортиқ ўзакдан тузилган бўлади. Қўшма сўз деб аталган бундай лексик бирликларнинг ташқи кўриниши сўз бирикмасига ўхшаб кетади.

Қўшма сўзлар худди сўз бирикмаларига ўхшаш усул билан ясалади, ҳатто компонентлар орасидаги синтактик боғланиш ҳам тарихан иккаласида ўхшаш. Бу усул ўтмишда қўшма сўзлар ясалишида жуда катта аҳамиятга эга бўлган: етакчи сўзга боғланиш, унинг атрофида группаланиш принципи қўшма сўзларда ҳам, сўз бирикмасида ҳам бир хилдир. Шунингдек, сўз бирикмасида ҳам, қўшма сўзда ҳам компонентлар бир хилдаги сўз туркумларига оид бўлади, иккаласи ҳам бир хил грамматик формада шаклланади. Сўзларнинг тартиби ҳам иккаласида бир хил. Сўз бирикмаси ва қўшма сўз ўртасидаги ўхшашлик, асосан, ана шулардан иборат. Лекин ўхшашликка қараганда бу икки категория-

нинг ўзаро фарқини аниқлаш назарий ва практик жиҳатдан муҳимроқдир.

1. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар ўзларининг лексик-семантик мустақилликларини сақлаб қолади, якка олинган ҳолда ҳам бирикмада иштирок этган мустақил сўз ўзи ифодалаган тушунча билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам компонентлар орасидаги грамматик алоқалар очиқ сезилиб туради. Қўшма сўзларда эса бирликни ташкил қилган компонентлар орасидаги муносабатлар йўқолади ёки жуда заифлашади, улар сўзлар орасидаги реал муносабатларни ифодалаш вазифасини ўтмайди.

2. Сўз бирикмасини ташкил қилган лексемаларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида сўроққа жавоб бўлади: *уйга* (қаерга?) *кетмоқ* (нима қилмоқ?), *китоб* (нима?) *ўқимоқ* (нима қилмоқ?) каби. Қўшма сўзларда эса қўшилмани ташкил қилган компонентлар иккаласи (неча ўзақдан ташкил топган бўлишидан қатъи назар) бир бутун ҳолда бир сўроққа жавоб бўлади: *кунгабоқар* (нима?), *босволди* (нима?) каби. Қўшма сўзлар билан аталган киши номлари, топонимлар ҳам шундай.

3. Сўз бирикмаларининг компонентлари орасидаги синтактик алоқа жонли, таъсирчан, ҳаракатчан, очиқ бўлса, грамматик алоқа эса динамик характерга эга бўлади. Қўшма сўзларда эса бундай алоқа борлиги очиқ сезилмайди, қўшма сўзларни таҳлил қилганда ҳам одатда бу томонига аҳамият берилмайди. Қўшма сўз компонентлари бир-бири билан жипслашган бўлиб, бир сўз ҳукмида иш кўради: *уйга кетмоқ* бирикмасида жонли грамматик алоқа борлиги сезилиб турибди. *Кетмоқ* актив сўздир, у ифода этган маъно ҳаракат тушунчасини ифодалайди, ўтимсиз феъл, жўналиш келишигидаги сўзни бошқариб желмоқда; *уй* сўзига қўшилиб келаётган *-га* қўшимчаси ҳам жонли, ҳозирги тилда актив грамматик кўрсаткич, муайян грамматик алоқани таъминлаб келаётир. Лекин *кунгабоқар* қўшма сўзида бундай хусусиятлар йўқ; тўғри *боқмоқ* феъли *кун* сўзини бошқариб, унинг маълум формада бўлишини талаб қилган (жўналиш келишиги формаси), *боқар* сўзи сифатдош формасида эканлиги ҳам кўриниб турибди, лекин бир вақтлар бу икки сўз орасида мавжуд бўлган грамматик алоқа ҳозирги кунда сезилмайди, иккаласи ўртасидаги тарихан боғланиш аста-секин сийқалашиб, йўқ бўлиб кетган. Тилимиздаги *билакузук*, *ойболта*, *бойўғли* каби қўшма сўзларда ҳам худди шундай семантик-грамматик ўзгаришни кузатиш мумкин.

4. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентларнинг ҳар бири ўз мустақил сўз урғусига эга. Улар бош сўз атрофига уюшганларидан кейин мустақил маъноларинигина эмас, балки шаклини, товуш таркибини ва мустақил урғусини ҳам сақлаб қолади. Қўшма сўзларда эса қўшилмани ташкил қилган компонентларнинг бири (асосан биринчи ўриндаги сўз) ўз урғу мустақиллигини йўқотади ёки иккисидан бирининг урғуси жуда заифлашади-да, бош ва ёрдамчи урғу сифатида шаклланади: *туянинг товони* сўз

бирикмасида ҳар икки компонент ҳам мустақил урғуга эга, *туя + тошон — туютовон, ит + оғиз — итоғиз* каби мисолларда эса урғу иккинчи компонентнинг охириг бўғинига тушаётир. Лекин барча қўшма сўзларда ҳам ана шундай ўзгариш юз беради, деб айта олмаймиз, айримларида заиф бўлса-да, грамматик алоқа ҳам, урғу ҳам озми-кўпми сақланади. Бу ҳодиса «...сўз бирикмасидан қўшма сўзга ўтиш жараёни асрларча давом этган тараққиётнинг маҳсулидир» (А. К. Боровков,) деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди. Бу мураккаб процесс (бирикманинг қўшма сўзга ўтиш процесси) ҳали тугалланмаган экан, иккала ҳодисани бир-биридан ажратиб, қатъий бир қоида чегарасига сиғдириш ҳоят мушкул ишдир.

5. Сўз бирикмаси компонентлари динамик характерга эга бўлади, дедик. Бунинг маъноси шуки, ҳар бир компонент фақат белгили сўзлар билангина эмас, балки бошқа типдаги (маълум сўз туркуми доирасида, албатта) сўзлар билан ҳам бирикиб келади. Яъни бир сўз бирор бирикмани тузишда қатнашади, шу билан бирликда ҳар иккала компонент кўплаб бошқа сўз бирикмаларини ҳосил қилишда иштирок этади: *шаҳар совети, Совет ҳокимияти, Совет ваколатхонаси, совет мактаби, совет кишиси; Нурота тоғлари, тоғ тизмалари* ва шу кабилар. Шунингдек, сўз бирикмасини ҳосил қилган лексик бирликларнинг ҳар бири ўз қаторида қўшимча лексемалар билан бирга кенгаймоғи мумкин. Унинг кенгайиш доираси, юқорида айтганимиздек, назарий жиҳатдан чексиздир (В. В. Виноградов). Ҳозирги тилда бирикмадан қўшма сўзга ўтиш жараёни икки отнинг қўшимчасиз бирикувида (III тип изофа деб аталган бирикмада) кучлироқ эканлиги сезилади.

III. Сўз бирикмалари ва турғун (фразеологик) бирикмалар

1. Сўз бирикмалари бобида ўрганиладиган материал ўз ичига ўзаро эркин боғланидиган қўшилмаларни олади. Турғун бирикмалар эса, лексик ҳодиса сифатида тилнинг лексика бобида ўрганилади. Тузилиши (структураси) жиҳатдан қаралса, сўз бирикмалари билан турғун фразеологик бирикмалар ўртасида фарқ сезилмайди, улар грамматик жиҳатдан ҳам бир хилда шаклланган, лекин бирикмаларнинг семантикасида жуда катта фарқ борлигини кўриш қийин эмас. Шундан келиб чиқадики, эркин бирикма тарихан турғун бирикма учун база вазифасини ўтаган, аслида иккинчиси биринчиси заминида юзага келган. Фарқ шундаки: а) аслида эркин бўлган бирикма ўз маъносини бутунлай ўзгартирган; б) ёки компонентлардан бирининг маъносида ўзгариш юз берган (маъноси кўчган). Қуйидаги мисолларни қиёслаб кўрайлик.

Эркин бирикма

Турғун бирикма

йўлдан чиқмоқ (ўз маъноси-да)

йўлдан чиқмоқ — адашмоқ

кўз юммоқ (ўз маъносида)
қовун туширмоқ (ўз маъно-
сида)

бел боғламоқ (ўз маъносида)
судан кечмоқ (ўз маъносида)
қора қоғоз (ўз маъносида)
кўйлаги калта (ўз маъносида)
кўзи қора (ўз маъносида)
бўйи узун (ўз маъносида)

кўз юммоқ — *вафот этмоқ*
қовун туширмоқ — *алдамоқ*

бел боғламоқ — *киришмоқ*
жондан кечмоқ
қора юрак
кўли калта
кўнгли қора
тили узун ва шу кабилар.

Шундай қилиб, эркин бирикмани ташкил қилган компонентлар ўз маъноларини сақлайди, турғун бирикмада эса иштирок қилган сўзлар бутунлай ўз маъносидан кўчади ёки компонентларининг бири маъносини ўзгартирган бўлади.

2. Эркин бирикмани ташкил қилган компонентлар алоҳида-алоҳида олганда ҳам ўз лексик маъноларини сақлайди ва бошқа сўзлар билан боғланиб, бирикма ҳосил қилишда иштирок этаверади; турғун бирикмада бундай хусусият йўқ, у бутунлигича яхлит лексик бирлик ҳисобланади, сўзларни айрим-айрим олганда ўша лексик маъно йўқолади.

3. Эркин сўз бирикмаси бир тилдан иккинчи бир тилга эркин таржима қилинаверади, турғун бирикмаларни (фразеологик бирикмаларни) қариндош бўлмаган бошқа бир тилга таржима қилиш одатда мумкин бўлмай, ҳатто уруғдош тиллардан ҳам бу каби турғун бирикмаларни таржима қилиш баъзан қийин бўлади (Қиёс қилинг: туркманча: *телпеги аған* (*телпаги оған*) — *бир марта уйланган*).

4. Эркин бирикма ўткинчи характерга эга бўлади, яъни у нутқ пайтидагина шаклланади, тегишли вақт билан боғлиқ бўлади. Турғун бирикма тилнинг тарихий ривожини натижасида юзага келади ва тайёр ҳолда компонентлар бир-бирлари билан жипслашиб, аста-секин ўзларининг илгариги маъноларидан узоқлашадилар. Бошқача қилиб айтганда, компонентлар семантикаси бирикма фонида сийқалашиб йўқола боради, компонентлар айрим олган ҳолда активликни йўқотиб маъносиз формаларга айланади. Алоҳида олингандаги маъноси билан турғун бирикмалардаги маъноси ўртасида алоқа узилиб қолади. Шундай қилиб, турғун бирикма яхлит бир маънони ифодаловчи лексик бирликка айланади.

5. Эркин бирикманинг кенгайиш доираси назарий жиҳатдан қараганда чексиздир, турғун бирикмада эса сўзларнинг бирикуви доираси чекланган бўлади. Унга сўз қўшиш ёки унинг таркибидаги бирор сўзни чиқариб ташлаш маънога жиддий путур етказиши ёки бошқа маънодаги бирикма ҳосил бўлиши мумкин. *Тарвузи қўлтиғидан тушмоқ* *оғзига қараб гапирмоқ* каби бирикмаларни қиёслаб кўринг.

IV. Сўз бирикмаси ва синтагма

Синтагма гап ичида бир-бирининг кетидан келиб бир нафас билан айтиладиган сўзлар группасининг яхлит бирлигидир. Шунингдек, синтагма бир сўздан ҳам ҳосил бўлиши мумкин. У ўз ритмик урғусига эга бўлади. Гап таркибидаги синтагмалар бир-биридан пауза билан ажралади. Сўз бирикмасининг синтагмага бўлган муносабати қуйидагича:

1. Синтагма нутқ билан, гапириш жараёни билан боғлиқ бўлади. У муайян ритмик урғу ва пауза ёрдамида реаллашади. Сўз бирикмасида бундай хусусият йўқ.

2. Синтагмалар нутқ жараёнида ритмик группалар билан бир-биридан ажраларкан, кўп вақт ўзининг ҳажми ва чегараси эътибори билан гапга ҳам, сўз бирикмасига ҳам мос келмаслиги мумкин. Айниқса, бу фикр оддий сўзлашув тилига нисбатан тўғридир. Оддий сўзлашув тилида синтагмалар бир-бири билан биришиб, қўшилиб кетишга мойил бўлади.

3. Синтагма биргина сўздан иборат бўлиши мумкин, шунингдек, мустақил сўз — кўмакчи бирикмаси ҳам синтагма бўлиши мумкин, ammo сўз бирикмасида бундай хусусият йўқдир.

4. Нутқдаги ҳар қандай синтактик ҳодиса ҳам синтагматик категорияга тааллуқли бўлади, бинобарин сўз бирикмаларининг ҳар қандай тури ҳам, ҳеч истисносиз, синтагматик категорияга алоқадор бўлади.

5. Синтагма нутқ жараёни билан боғлиқ бўлган синтактик бирлик бўлгани учун (агар у бирдан ортиқ сўздан тузилган бўлса) синтагмани ташкил қилган компонентлар ёнма-ён турмоғи шарт, эркин сўз бирикмасига бундай қонидани бериб бўлмайди. Қонда бузилгудек бўлса, бўлакни синтагматик қайта ажратиш керак бўлади.

6. Сўз бирикмасида доимий иш кўрувчи грамматик қолип (модель) мавжуд, синтагматик бўлинишда бундай қолипнинг бўлиши мумкин эмас.

7. Синтагмада фонетик-стилистик талаб биринчи ўринда туради, яъни синтагма нутқ интонацион мазмунининг бўлиниши натижасида юзага келади, бу жиҳатдан сўз бирикмаси ундан сифатига кўра кескин фарқ қилади.

V. Сўз бирикмаси ва уюшиқ бўлақлар

1. Тенг боғланиш (уюшиқ бўлақлар) билан тобели боғланиш (сўз бирикмалари) ўртасидаги мавжуд фарқ уларнинг структура-сида, компонентлар ўртасидаги ўзаро муносабатнинг характеридир. Биринчи кўзга ташланадиган нарса уларнинг (ана шу бирликларнинг) номидадир.

Сўзларнинг ўзаро тенг боғланиши очиқ конструкциядир. Демак, тобели боғланиш унга нисбатан ёпиқ боғланишдир. Иккала боғланиш ҳам икки ёки ундан ортиқ сўзлар бириккувидан ҳосил

бўлади, назарий жиҳатдан компонентлар миқдори иккисида ҳам чекланмагандир.

2. Тобе боғланишнинг ёпиқлиги шундан келиб чиқадики, уларнинг кўпчилигида компонентлар семантик жиҳатдан бир-бирига тутшиб эргашиб келади ва биргаликда яхлит бирликни, мураккаб бўлса-да, қандайдир тасаввурни, ҳодисани англатади. Тенг бирикувда, табиий, бундай заңжирли боғланиш йўқ.

Бундан ташқари, тенг боғланиш йўли билан юзага келган конструкциянинг номинатив функцияда келиши жуда ҳам чеклангандир, бу категориянинг қўшма сўзга яқинлашиш ҳодисаси нисбатан кам учрайди (*сарупо, ёз-ёвон* каби мисолларни қиёсланг).

3. Тенг боғланиш тобели бирикмадан фарқли ўлароқ, бош сўзнинг кенгайиши натижасида юзага келган эмас, уларда бош сўз — эргаштириб келувчи (марказлаштирувчи) сўз йўқ, яъни тобели бирикмага хос бўлган асосий хусусият тенг боғланиш билан юзага келган қўшилмага хос эмасдир.

VI. Сўз бирикмаси ва гап

Сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам сўзларнинг грамматик алоқага киришувидан юзага келади. Иккисида ҳам ўзаро муносабатга киришган сўзлар бирор сўз туркумига тааллуқли бўлиб, бири ҳукм маъносига гапни ҳосил қилади, бошқаси эса ўша гап учун қурилиш материали вазифасини ўтайди. Шунингдек, иккисида ҳам сўзларнинг ўзаро грамматик боғланишлари таъминловчи кўрсаткич кўп вақт бир хил бўлади (аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўз тартиби ва бошқалар). Иккала грамматик ҳодисанинг ўзаро ўхшашлиги асосан ана шулардан иборат. Энди сўз бирикмаси ва гап ўртасидаги принципиал фарқларни кўздан кечирайлик.

1. Шундай қараганда, сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам тобеланиш асосида юзага келади, яъни иккаласи бир сўзнинг иккинчи бир сўзга грамматик жиҳатдан бўйсуниб келишига асосланган, лекин бу тобеланишнинг туб моҳияти бошқа-бошқадир. Сўз бирикмасида иштирок қилган тобе сўз (яъни ҳоким сўзга боғланиб келган компонент) бирикма таркибидан тушиб қолиши мумкин. Бу билан ҳоким сўзнинг асосий маъноси ўзгармайди (*қизиқ ҳикоя* — *ҳикоя*), икки сўздан иборат бўлган гап (эга ва кесимдан) таркибидаги тобе деб аталган сўзини (кесимни) тушириб қолдирсак, гапга хос бўлган фикр тугаллиги принципи бузилади, қолган сўз фақат лексик маънони билдирувчи элементга айланади. Иккала синтактик қўшилманинг боғланишидаги ҳокимлик ва тобелик муносабатлари ўртасидаги фарқ шундаки, сўз бирикмаси кенгайтирилган, тармоқланган лексик маънони билдиради, тобе сўзнинг тушиб қолиши сўз бирикмаларининг маъносига жиддий зарар етказмайди, фақат кенгайтирилган маъно якка предмет (белги, ҳаракат) маъноси билан алмашади, холос. Лекин гапни ташкил қилган тобе сўзнинг тушуви билан гапга хос бўлган асо-

сий хусусиятлар йўқолади, гап гап бўлмай қолади: *Пахта терилди — пахта* каби.

2. Маълумки, от-шахсли феъл типигаги тобели боғланишда ҳоким сўз албатта бош келишик формасида бўлмоғи шарт. Шунингдек, ҳоким сўзнинг шахс ва сонда ўзгариши тобе сўзга (кесимга) дарҳол таъсир кўрсатади, бошқача қилиб айтганда, эга вазифасида келган сўз кесимни шахс ва сонда ўзига бўйсундиради: *мен келдим, сен келдинг, улар келишди* каби.

Сўз бирикмаларини ташкил қилган компонентлар орасида бундай хусусият йўқ. Агар қаратқич-қаралмиш боғланишидаги мослашув ҳақида гап борадиган бўлса, ўхшашлик маънода (шахс ва сон маъносини англатиш жиҳатдан), бу икки хилдаги боғланиш турлича грамматик формалар системасини ташкил қилади ва шундан келиб чиқадиган моҳияти эътибори билан бир-биридан тубдан фарқланади; биринчиси гап, иккинчиси бирикма. Гапда ҳар иккала компонент бўлакка тенг. Гапда биринчи компонент бош келишик формасида — ҳоким, бирикмада эса қаратқич келишиги формасида — тобе. Гапда тобе сўз формаси ҳоким сўзга мослашади, бирикмада эса ҳоким сўз формаси тобе сўзга мослашади. Бундан ташқари, эга-кесим боғланишда тобелик кўрсаткичи тусловчи, қаралмишни шакллантирадиган эгалик қўшимчалари эса ҳокимлик кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам мослашувнинг таркибига кўра иккала конструкциядаги мослашув ҳодисасини бир-биридан фарқлаш зарур бўлади: эга билан кесимда соф мослик, қаратқич билан қаралмиш муносабатида эса икки томонга — мослашув ва бошқарувга мойиллик сезилади, лекин бири бирикманинг ўзида ҳам бошқарув, ҳам мослашув мавжуд бўлгани билан формал грамматик жиҳатдан ҳам, бирикма формасининг семантикаси томонидан ҳам мослашув кучлироқ ифодаланган, шунинг учун ҳам бу типдаги бирикмаларни бошқарувли мослашув деб аташ маъқул.

3. Сўз бирикмаси ҳам, гап ҳам ҳар бири ўзига хос усуллар ва воситалар орқали шаклланади. Гапнинг ўзига хос парадигматикаси ёки формалар системаси бор. Парадигма — гапнинг ранг-баранг категорияларини (замон, шахс ва модаллик категорияларини) ифодаловчи формаларнинг йиғиндисидан иборат. Замон, шахс ва модаллик каби категорияларни ифодалаш содда гапнинг асосий белгиларидирки, бундай белгилар сўз бирикмаларига хос эмасдир. Фараз қилайлик, феъл замонлари учта: ўтган замон, ҳозирги замон, келаси замон. Ҳар бир замон формаси замон маъносини ифодалаб берувчи асосий — етакчи кўрсаткичга эга бўлади. Ўтган замон учун *-ди*, ҳозирги замон учун *-япти*, келаси замон учун *-ади, -йди*. Бундан ташқари, ҳар бир замон формаси ўз йўлдошларига, қўшимча замон отгенкасини ифодаловчи шаклларга эга бўлади: *келди, келган, келган эди, келяпти, келмоқда* каби. Шунингдек, содда гапнинг кесими яна бир қатор бошқа кўрсаткичларга эга бўладикки, бундай формалар предикативликни таъминловчи муҳим формалар сифатида мавжуддир — бу феълнинг модал формалари-

дир. Улар (модал формалар) замон маъносини бевосита ифодаламайди, феъл замонларига нисбатан бетарафдир: *кел, келса, келмоқчи, келайлик, келган бўлса, келгандир, келганмиш* каби. Лекин бу икки категорияни (замон ва модаллик категорияларини) бир-биридан ажратиб қўйиш мумкин эмас, иккаласининг яхлит бириги предикативликни юзага келтиради.

Шундай қилиб, гапнинг грамматик мазмуни предикативликдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хусусиятларнинг бирортаси ҳам сўз бирикмалари учун хос эмасдир.

4. Сўз бирикмаларини ҳосил қилиш қонуниятлари гапнинг барча грамматик схемаларини қамраб ололмайди, сўз бирикмасининг имкониятлари нисбатан чекланган. Гап тузилишида эса тилнинг барча воситалари иштирок қилади (масалан, кириш, киритма, турли типдаги иборалар, ажратилган бўлақларнинг турли типлари, ундалма, юкламалар, модал сўзлар, боғловчилар ва бошқалар), сўз бирикмаси эса буларнинг бирортасидан ҳам фойдаланмайди.

5. Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар орасидаги боғланиш ҳоқим сўзнинг формаси билан тобе сўзнинг у ёки бу шаклининг ўзаро бирикувидир. Боғланиш ҳоқим сўзнинг парадигмаси асосида шаклланади (масалан, қаратқич-қаралмиш бирикмасида). Икки турдаги боғланишда ҳам иштирок қилган сўзларнинг ўзаро формалари системаси (парадигмаси)нинг бошқа-бошқа бўлишини юқорида айтдик. Предикатив боғланишда сўз бирикмаси формасидан ташқарида бўлган синтактик замон ва модаллик категориялари билан белгиланади, бинобарин, предикатив боғланиш парадигмасининг истаган формаси гап формуласининг бир қисми, унинг шаклий ифодасидир.

6. Икки хил синтактик характерга эга бўлган бу бирикмаларнинг яна бир муҳим айирмаси бор: бу фарқ қўшилмалар ифода этган грамматик маъно билан боғлиқдир. Тобелик асосида юзага келган бирикув аниқловчиликнинг турли типларини ясади (кенг маънода), тобеланиш йўли билан юзага келган бирикувларда хабар, дарак интонацияси ҳам, замон ва модаллик билан боғлиқ бўлган маънолар системаси ҳам йўқ: *оппоқ пахта, яшил дала, кўм-кўк ўтлоқ, Эшматнинг укаси, тез юрмоқ, китоб ўқимоқ* каби бирикмаларда аниқловчилик (кенг маънода) сўз ва унинг доирасидаги категорияларга суянади. Координация натижасида юзага келадиган аниқловчилик бошқача характерга эга бўлади: тобе форма ифодалаган белги (кенг маънода) координациянинг мавжудлиги факти биланоқ замонга ва объектив модалликка алоқадор бўлади. Шундай қилиб, координация натижасида ифода этилган маънонинг сўз маъносига алоқаси бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, координация замон ва объектив модаллик категориялари билан маҳкам боғлиқдир. Тобеланиш йўли билан боғланиш эса — мослашув, битишув ҳамда сўз формалари (бошқарув) бундай категориялар билан боғланмайди.

7. Гап билан сўз бирикмаси ўртасига баробар аломатини қўйиш мумкин эмас, дедик. Предикативлик гапнинг асосини, негизини ташкил қилади: предикативлик белгиларига эга бўлмаган турли типдаги бирикмалар то гапга хос бўлган белгиларга эга бўлмагунча (тўла ёки қисман бўлса ҳам), нутқ контекстида мустақил синтактик бирлик хусусиятини касб этмагунча, сўз бирикмаси доирасида қолаверади.

8. Ниҳоят, сўз бирикмаси айрим сўз сингари гапнинг кенгайган бўлаги (синтактик группаси) бўлиб кела олади. Лекин у гапга хос бўлган белгиларга ёки шу белгиларнинг бирортасига эга бўлгач, нутқ контекстида мустақил гапга айланмоғи мумкин. Айниқса, бу қоида отли бирикмаларда (кенг маънода) — диалогик нутқда, сарлавҳаларда, атов гап типидagi конструкцияларда кўпроқ учрайди. Масалан, *жаҳонга тинчлик* бирикмаси нутқ ситуациясига, вазиятига, қандай интонация билан айтилишига қараб, мустақил гап сифатида тўлиқ фикрни, ҳукми англитиши мумкин, бошқа ҳолатларда эса гапнинг кенгайган бўлаги вазифасини ўтайди.

Шундай қилиб, сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг грамматик жиҳатдан бирикуви орқали юзага келади. Унинг энг характерли хусусияти (бошқа ҳодисалардан айирмаси) иккита мустақил сўзнинг тобеланиш йўли билан боғланишидир. Иккинчи хусусияти шуки, сўз бирикмаси сўз ва гап оралиғидаги ҳодисадир, бир томондан сўз бирикмаси тилнинг номинатив воситаларидандир, у бир бутун, лекин кенгайтирилган номни юзга келтиради. Аммо синтактик ҳодиса сифатида сўз бирикмаси гап учун потенциал материал вазифасини ўтайди. У фақат гап орқали унинг составидаги тилнинг коммуникатив восита системасига киради.

Сўз бирикмасини ташкил қилган компонентлар бирор марказий сўз атрофига уюшади, сўзга ўхшаб сўз ўзгариши системаси билан боғлиқ... бош сўзнинг ўзгариши (масалан, қаратқич-қаралмиш типидagi боғланишда) эргаш сўзга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди; яъни *менинг отам* бирикмасида бош сўз *ота* эгалик шаклидаги сўз биринчи шахс кишилик олмошининг қаратқич формасида келишини талаб қилаётир (*менинг*), лекин рус тилидаги сингари эргаш сўз бош сўз билан келишик, сон, родда мослашмайди, балки бош сўз қандай формага кирмасин (*отамдан, отамни, отамдаги* сингари), эргаш сўз ўз формасида ўзгаришсиз қолаверади.

Сўз бирикмаси, худди айрим сўз сингари, гап воситасида унинг таркибидаги коммуникатив функция системасига киради. Алоҳида олинган сўз бирикмаси гапнинг асосий белгиларидан (объектив модаллик, замон, шахс категориялари, дарак интонацияси) маҳрумдир. Бинобарин, сўз бирикмаси гап билан доим боғланишда бўлса ҳам, сифат жиҳатдан улар ўзаро фарқлидир.

Сўз бирикмаларининг турли-туман конструктив кўринишларида иштирок қилувчи компонентларнинг бош сўзи қайси сўз тур-

кумига тааллуқли эканлигига қараб (асосан от ва феъл), сўз бирикмаларини иккита катта группага бўлиб ўрганиш кўзда тутилади: 1. Отли сўз бирикмалари. 2. Феълли сўз бирикмалари.

Сўз бирикмалари синтаксисининг асосини сўзларнинг ўзаро боғланиш формалари — синтактик приёмлар — битишув, бошқарув ва мослашув ташкил қилади. Грамматик боғланишнинг энг кенг тарқалган тури битишув йўли билан юзага келган бирикувдир. Форма жиҳатдан бой ва мураккаби эса бошқарув йўли билан алоқага киришган боғланишдир. Мослашув йўли билан юзага келган бирикув эса тарқалиш эътибори билан бир қадар чеклангандир.

БИРИНЧИ БОБ

БОШҚАРУВЛИ БИРИКМА

Бошқарувли бирикмалар тобели боғланиш системасида энг бой, мураккаб ва кенг тарқалган тур ҳисобланади. Бошқарувли бирикмаларда сўзлар орасидаги объект, субъект, комплетив (ҳол) муносабатлар ифодаланади. Бошқарувчи сўзлар (ҳоким компонентлар)нинг қайси сўз туркумига тааллуқли эканлигига қараб уларни иккита катта группага ажратиб ўрганамиз: 1. От бошқаруви. 2. Фейл бошқаруви.

ОТ БОШҚАРУВИ

От бошқаруви умуман бошқарув системасида жуда муҳим ўринни эгаллайди. От бошқаруви деганда асосан от, сифат, сон, равиш каби туркумларга тааллуқли сўзлар бошқаруви назарда тутилади.

Сўзлар бошқарув йўли билан ўзаро боғланиб келганда, бир сўз бошқа бир сўзнинг маъно талаби билан ўз формасини ўзгартиради, бошқача қилиб айтганда, тобе сўз ҳоким сўзнинг талабига кўра маълум шаклга киради. Масалан, маълум формадаги *йқимоқ* феъли ўзидан олдин тушум келишигидаги предмет ифодаловчи отнинг бўлишини талаб қилади: *китобни йқимоқ, газетани йқимоқ* ва ҳоказо.

Бошқарув хусусияти деярли барча сўз туркумларида мавжуд. Аммо бу хусусият ҳамма сўз туркумларида бир ҳажмда эмас. Бошқаришнинг кучлилиги жиҳатдан феъл бошқа сўз туркумларидан ажралиб туради. Шунинг учун бўлса керак, туркий тилларнинг баъзи илмий грамматикаларида¹ бошқарув ҳақида сўз юридилар экан, феъл бошқаруви ҳақида кўпроқ гапирилади, от бошқаруви эса кўпинча эътибордан четда қолади. Лекин кўпгина гурколог олимлар феълдан бошқа сўз туркумлари ҳам бошқариш қобилиятига эга эканлигини эътироф этадилар ва от, сифат, сон,

¹ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948; Убрятова Е. И. Исследование по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950.

равиш каби сўз туркумлари бошқарувини алоҳида ўрганиш зарурлигини таъкидлайдилар².

Бошқарув муносабати бошқарувчи сўзнинг қайси туркумга оидлигига кўра турлича классификация қилинади.

Рус тилининг «Академик грамматикаси»да³ бошқарув муносабатидан юзага келган сўз бирикмаларининг ҳоким элементи от, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумларидан бўлиши мумкинлиги қайд қилинади. «Ҳозирги рус адабий тили грамматикаси»да⁴ бошқарув ҳоким сўзнинг қайси туркумга оидлигига кўра феъл бошқаруви, сифат, сон, равиш бошқаруви каби турларга ажратилади.

Туркологияда бошқарувнинг бу жиҳатдан бўлинишига олимларнинг турлича қарашлари мавжуд. Баъзи олимлар бошқарувни фақат икки турга: феъл бошқаруви ва кўмакчилар бошқарувига бўлиб кўрсатса⁵, бошқалари бир неча турга: феълли бирикмалар, отли бирикмалар, сифатли бирикмалар, ҳоким сўзи *бор*, *йўқ* сўзларидан иборат бўлган бирикмаларга ажратадилар⁶. М. З. Закиев, Ю. М. Сейдовлар ҳам бошқарувни феъл бошқаруви ва от бошқаруви деб, икки турга ажратадилар⁷.

Ўзбек тилининг мавжуд илмий грамматикаларида бошқарув қуйидагича классификация қилинади:

А. Ғ. Ғуломов, М. А. Асқароваларнинг «Ҳозирги замон ўзбек тили» китобида бошқарув 2 турга: 1) феъл бошқаруви, 2) сифат-равиш бошқарувига⁸, Ғ. А. Абдураҳмонов таҳрири остида чиққан «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида эса: феъл бошқаруви ва от бошқарувига бўлинади⁹. А. Н. Қононов ҳам, И. Р. Расулов ҳам бошқарувчи ролида феълдан ташқари от, сифат, равиш каби сўз туркумлари келиши мумкинлигини қайд этадилар¹⁰.

Бизнингча, ўзбек тилида грамматик бошқарув муносабати сўз туркумларининг бошқарувчилик роли нуқтаи назаридан тасниф қилинар экан, уни уч асосий турга: 1) от бошқаруви (кенг маънода), 2) феъл бошқаруви, 3) кўмакчилар бошқарувига ажратиб ўрганиш маъқулдир. Чунки кўмакчилар ҳам (айниқса кўмакчи отлар — функционал кўмакчилар) ўзидан олдин келган сўзнинг

² Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957; Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. 1963.

³ Грамматика русского языка. Том II. Часть I. Синтаксис. М., 1960, с. 27—30.

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 483—511.

⁵ Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948, с. 206.

⁶ Балакаев М. Б. Уша асар, 23—34-бетлар.

⁷ Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963; Сейдов Ю. М. Азербайжан эдэби дилинде соз бирлешмэлэри. Баку, 1966.

⁸ Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1961, 23-бет.

⁹ Решетов В. В., Иброҳимов С. И. ва бошқалар. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II, Тошкент, 1966, 14-бет.

¹⁰ Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 343—344; Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1970, 175-бет.

маълум бир келишик формасида бўлишини талаб қилади. Масалан: *тонгга яқин, сифдан ташқари, муддатидан илгари* каби. Бундай мисолларни ўзбек тилида кўплаб учратиш мумкин. Лекин бу масала ҳали мунозарали. Шунинг учун кўмакчиларнинг бошқарув системасида тутган ўрнини, унинг бошқарувчилик хусусиятларини атрофлича ўрганмоқ даркор.

«От бошқаруви» термини остида тилшуносликда кўпинча от, сифат, сон, равиш каби феълдан бошқа сўз туркумлари бошқаруви назарда тутилади. Шу жиҳатдан (бошқарувчисининг конкрет қайси сўз туркумига оидлигига кўра) от бошқарувининг ўзини қуйидаги турларга ажратиш ўринлидир:

1. От бошқаруви (бунда фақат от туркумига оид сўзлар бошқаруви назарда тутилади).

2. Сифат бошқаруви.

3. Сон бошқаруви.

4. Равиш бошқаруви.

5. Модал сўзлар (тасдиқ ва инкор билдирувчи *бор, йўқ, керак, зарур, даркор, лозим, мумкин* каби сўзлар) бошқаруви.

6. Ундовлар бошқаруви.

Албатта, бу сўз туркумларининг барчаси бошқариш қобилияти, грамматик бошқарув системасида тутган ўрни жиҳатдан бири-бирдан фарқ қилади. Ҳар бир сўз туркумининг бошқарувчилик хусусиятлари ва бошқарув системасида тутган ўрнини аниқлаш учун шу туркумга оид сўзларнинг семантик-грамматик хусусиятларини синчиқлаб ўрганмоқ зарур. Чунки ҳар бир сўзнинг бошқа бир сўз билан грамматик алоқага киришуви унинг маъно ва грамматик хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқдир.

От бошқарувини юзага келтирувчи факторлар

Ҳар бир лексеманинг, у қандай туркумга оид бўлмасин, маълум бир формадаги сўз билан кенгайиши даставвал унинг маъно хусусиятига боғлиқ. Масалан, *муҳаббат, вафо, садоқат, ҳурмат* сўзларининг жўналиш келишиги формасидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариши (*Ватанга муҳаббат, ёрга вафо, дўстга садоқат, катталарга ҳурмат* каби) ёки *учрашув, суҳбат* каби отларнинг кўмакчили сўзларни бошқариши (*ветеран билан учрашув, ёшлар билан суҳбат* каби) бошқарувчи отларнинг маъно талабига кўрадир. Яъни маълум бир шахс ёки предметга қаратилган, йўналган ҳис-туйғуни ифодаловчи отлар жўналиш келишигидаги сўзларни, биргаликда бажариладиган ҳаракат, ҳолат ёки воқеани ифодаловчи отлар (*учрашув, суҳбат* каби) биргалик англатувчи *билан* кўмакчисини олган сўзларни талаб қиляпти. Ҳар бир туркумда ана шундай маъно талабига кўра маълум формадаги сўзлар билан кенгайиш хусусиятига эга бўлган семантик группалар бор.

Лекин отларнинг (от, сифат, сон, равиш ва шу каби феълдан бошқа сўз туркумларининг) бошқарувчи вазифасида келишида

лексемаларнинг маъно хусусиятларидан ташқари яна бошқа факторлар ҳам иш кўрадики, бунини биз қуйидаги мисолларда яққол кузатишимиз мумкин:

1. *Оқ, қора, чиройли, нозик, ширин, аччиқ, паст, баланд* каби сифатлар семантикаси бирор формадаги сўз билан кенгайишни талаб қилмайди. Аксинча, улар предмет билдирувчи сўзларга тобеланиб, ўзи боғланиб келган отнинг маъносини конкретлаштиради. Масалан: *оқ қоғоз, чиройли қиз, нозик табиат, ширин қовун, баланд бино* ва ҳоказо. Лекин нутқда бу сифатлар чиқиш келишигидаги отларни бошқарган ҳоллари ҳам кўп учрайди: *қордан оқ, тундан қора, гулдан нозик, болдан ширин, уйдан баланд* каби. *Тонг отди, тонг билан қумлок соҳилда тонгдан ҳам чиройли бир қизни кўрдим* (Миртемир). Бунда сифатларнинг бошқарувчи вазифасида қўлланилиши бирикмадан англашиладиган умумий маъно (чоғиштириш муносабати) билан боғлиқ. Чоғиштириш муносабатини ифодаловчи бундай конструкцияларни эса фақат белгини қийслаб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган сифатларгина ҳосил қилиши мумкин. Демак, бу хилдаги сифатлар бошқарувида лексемаларнинг семантикаси эмас, балки грамматик хусусияти (уларнинг даража категориясига эга эканлиги) муҳим роль ўйнайди. Яъни бунда грамматик фактор иш кўради.

2. Айрим сифатларнинг бошқарувчи ролида қўлланилишида уларнинг отлар билан ўзакдошлиги (отдан ясалганлиги) таъсир кўрсатади. Масалан, *меҳр, вафо, садоқат* каби отлар жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарар экан, бу отларга *-бон, -ли, -дор* ясовчи аффиксларини қўшиш билан ҳосил қилинган *меҳрибон, садоқатли, вафодор* сифатлари ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни талаб қилади: *онага меҳр — онасига меҳрибон, партиёга садоқат — партиёга садоқатли, дўстга вафо — дўстига вафодор* каби.

3. От бошқарувининг юзага келишида отларнинг кўмакчи феъллар билан бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилиши ҳам маълум даражада роль ўйнайди. Айниқса, от+от типидagi қўшма феъллар таркибидаги кўмакчи феълнинг тушиб қолиши натижасида ёки бошқарувчи *бор, йўқ* сўзларининг ифодаланмаслиги натижасида бошқарувчилик вазифасининг отга кўчиш ҳоллари нутқимизда кўп учрайди. Масалан: *Менга рухсат беринг ёки менга навбат келди* дейиш ўрнига *менга рухсат, менга навбат* дейилади.

4. От бошқарувида гап типлари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Масалан, номинатив гапларда кўпинча бош бўлак вазифасида келган отлар турли формалардаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқариб кенгайяди. Масалан: *Қишлоқда баҳор* (И. Раҳим) каби.

5. От бошқарувининг юзага келишида нутқ жанрлари, услуби ҳам катта таъсир кўрсатади. Масалан, мақолларда кўпинча бошқарувчи вазифасини отлар бажаради: *Вағдалар вафо — марднинг иши. Элга хизмат — олий ҳиммат* (Ўзбек халқ мақоллари). Шунингдек, сарлавҳаларда ҳам юқоридагидек бирикмалар кўп уч-

райди. Масалан: *Чигитдан дори, Пахта чиқитидан шойи, Улка-мизда фан тараққиёти, Жаҳонга манзур, Чиқиндидан озуқа, Паркда янги мавсум, Қасб ҳақида кўрғазма, Янгиариқ райониға Қизил байроқ* (Газетадан) каби. Бундай конструкцияларнинг кўпчилигида от бошқаруви тарихан бошқарувчи бўлган феълнинг қисқариши ҳисобига юзага келади. Агар бу типдаги бирикмалар контекстда келса, бошқарувчи феълнинг ўзи қўлланилади. Масалан: *Янгиариқ райониға Қизил байроқ топширилди.*

Бошқарувчи феълнинг тушиб қолиш ҳолати шиорларда ҳам учрайди. Масалан: *Жаҳон халқига тинчлик, Коммунистик партияға шон-шарафлар!* (Газетадан) каби. Бунда бўлсин феъли тушиб қолган.

6. Отлар (феълдан бошқа сўз туркумлари) аксари кесим ва-зифасида келганда (ўзининг кесимлик позициясида) турли формалардаги сўзларни бошқариш имкониятига эга бўлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, от бошқарувининг юзага келишида уч хил фактор иш кўрар экан:

1) лексик-семантик фактор (бунда сўзлар маъно талабига кўра бошқа сўзларни бошқаради);

2) грамматик фактор. Бунда бошқарув муносабатининг юзага келиши бошқарувчи сўзнинг грамматик белгилари — отларнинг феъллар билан, сифатларнинг эса отлар билан ўзакдошлиги, сифат ва равишларнинг даража категориясига эга эканлиги, отларнинг гапдаги позицияси, гап типлари ва ҳоказолар билан боғлиқ бўлади;

3) стилистик фактор (мақол, шиор ва сарлавҳаларда бошқарувнинг кўринишлари).

От туркумига оид сўзлар бошқаруви

От туркумига оид сўзларнинг бошқарувчи ролида қўлланиши ва отларнинг бошқарув системасида тутган ўрни туркий тиллар грамматикаларида ва синтаксиснинг айрим масалаларига оид махсус ишларда эътироф этилса-да, ҳалигача отларнинг бошқарувчилик хусусиятларига бағишланган бирорта иш эълон қилинмаган. Ҳолбуки, от бошқаруви масаласи грамматиканинг кам аҳамиятга эга бўлган истисно қондаларидан эмас, балки туркий тилларни ўрганувчилар диққатига сазовор масалалардандир¹¹.

Тўғри, от бошқарувидан юзага келган бирикмалар туркий тилларда феъл бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларга қараганда оз. Лекин фактлар шуни кўрсатадики, кейинги вақтларда туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида от бошқарувидан юзага келган конструкциялар салмоғи ортиб бормоқда. Бу нарса матбуот асарлари (газета ва журналлар)да яққол кўзга ташлан-

¹¹ Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, 42-бет.

моқда. Айниқса, сарлавҳа ва рубрикаларнинг деярли кўпчилигини от бошқарувидан юзага келган конструкциялар ташкил қилади. Масалан: *Хатларга обзор, Юбилярга муқофотлар, Янгича ўқишга ғамхўрлик, Қоҳирада фавқулодда сессия, Уругвайда ялли забастовка, Далалардан дараклар* (Газетадан) каби. Бундай конструкцияларни бадий адабиётда ҳам, жонли сўзлашув тилида ҳам кўплаб учратиш мумкин.

Маълумки, ҳар бир сўз туркумининг бошқа сўзларни бошқариб кенгайишида унинг семантик-грамматик хусусиятлари катта роль ўйнайди. Айниқса, бу борада лексик-семантик факторнинг таъсири кучлидир. Яъни бошқарилувчи сўзнинг қандай формада бўлиши бошқарувчи сўзнинг маъносига боғлиқ. Масалан, ўтимли феъллар тобе сўзнинг тушум келишигида келишини талаб қилади.

Феълларда бўлганидек, отларда ҳам кучли бошқариш қобилиятига эга бўлган, яъни маъно хусусиятига кўра ўзидан олдин маълум формадаги сўзнинг келишини талаб қиладиган сўзлар анчагина ва улар алоҳида семантик группаларни ташкил қилади. Масалан, инсонга хос ички психик ҳолат ёки ҳис-туйғуларни ифодаловчи *ҳурмат, муҳаббат, ишонч, умид, ғазаб, нафрат, ихлос, ҳавас* каби абстракт отлар маъно талабига кўра жўналиш келишигидаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқариб келади: *Ватанга муҳаббат, инсонга ҳурмат, дўстга ишонч, келажакка умид, душманга нафрат, илмга ҳавас, касбга меҳр, партиёга садоқат* каби.

Амал, мансаб, касб-ҳунар билдирувчи отлар эса кўпинча ўрин келишигидаги отлар билан кенгайишни талаб қилади: *заводда директор, колхозда агроном, фабрикада тикувчи, институтда ректор* ва ҳоказо. Бу типдаги конструкцияларда от бошқаруви феълнинг тушиб қолиши натижасида юзага келган. Масалан: *Башорат қурилишда десятик* (С. Аҳмад), *Ваҳобжон райводхозда техник* (С. Аҳмад) каби конструкцияларда *Башорат қурилишда десятик бўлиб ишлайди* ёки *Ваҳобжон райводхозда техник бўлиб ишлайди* деган маъно англашилади. Лекин нутқда ихчамликка интилиш натижасида бўлиб ишлайди элементи ишлатилмай, феълнинг бошқарувчилик функцияси отга кўчган. Нутқда баъзан бундай конструкцияларнинг бошқарувчиси феълдан иборат бўлган варианты ҳам учрайди. Масалан: *Отам заводда инженер бўлиб ишлайди*.

Хат, хабар, дарак каби отлар жўналиш, чиқиш келишигидаги сўзлар билан, *учрашув, суҳбат* каби отлар эса кўмакчили сўзлар билан кенгайиш хусусиятига эга. Умума, маъно хусусиятига кўра маълум формадаги сўзлар билан зарурий кенгайишни талаб қилувчи отларнинг ўзи ҳам тобе компонентнинг қандай формада бўлишига қараб, турли семантик группаларга бўлинади.

Ўзбек тилининг илмий грамматикаларида бошқарув тобе сўзнинг ҳоким сўзга қандай восита орқали боғланишига кўра бир неча турга ажратилади. Айрим авторлар бошқарувни икки турга

(келишикли ва кўмакчили бошқарувга)¹², бошқалари эса уч турга (келишикли бошқарув, кўмакчили бошқарув ва келишиклик кўмакчили бошқарувга) бўладилар¹³.

Дарҳақиқат, ўзбек тилида бошқарувдан юзага келган бирикмаларнинг уч хил типни мавжуд: 1) келишикли бошқарув; 2) кўмакчили бошқарув; 3) келишикли-кўмакчили бошқарув (*ойга томон саёҳат, пландан ташқари мажбурият* каби).

Келишикли бошқарувда бошқарувчи от тобе сўзнинг воситали келишиклардан бирида келишини талаб қилади. Масалан: *элга меҳр, тошдан уй, гишдан уй, эғнида чопон, қўлида бола* каби.

Кўмакчили бошқарувда эса тобе сўз бошқарувчи отга кўмакчилар ёрдамида боғланади. Масалан: *Қаҳрамон ишчилар синфи ҳақида энг яхши асарлар учун Бутуниттифоқ конкурси* (Газетадан), *Ленин ҳақида баллада, шаҳар биринчилиги учун бокс, ветеран билан учрашув, шоир билан сўхбат* каби.

Келишикли-кўмакчили бошқарувда тобе сўз аввал кўмакчи томонидан бошқарилиб, кўмакчи орқали отга бўйсунди. Масалан, *пландан ташқари мажбурият* бирикмасида *план* сўзи *ташқари* кўмакчисига чиқиш келишиги формаси орқали тобеланиб, шу кўмакчи ёрдамида *мажбурият* сўзига боғланади.

Келишикли бошқарув

Келишикли бошқарувда отга тобеланиб келган сўз маълум бир келишик формасида бўлишини айтиб ўтдик. Ўзбек тилида от бошқарувидан юзага келган конструкцияларни таҳлил қилар эканмиз, отларнинг асосан уч келишик — жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишикларидан келган от, олмош ва отлашган сўзларни бошқара олишини кўрдик. Шу жиҳатдан от туркумига оид сўзлар феъллардан фарқ қилади. Яъни феълларга хос бўлган тушум келишигини бошқариш хусусияти отларда деярли йўқ.

Қандай формадаги сўзни бошқаришига қараб, от туркумига оид сўзларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар.
2. Чиқиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар.
3. Ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар.
4. Кўмакчили сўзларни бошқарувчи отлар.

Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар

От бошқаруви системасида жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар алоҳида ўрин тутди. Семантика талабига кў-

¹² Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1961, 23-бет.

¹³ Решетов В. В., Иброҳимов С. И., Турсунов У. Т., Камолов Ф. К. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1966, 14-бет.

ра жўналиш келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариш хусусиятига эга бўлган отлар от туркумига оид сўзларнинг кўпчилигини ташкил қилади.

Маълумки, жўналиш келишиги объект келишиги ҳисобланади. Яъни у ҳаракат йўналган объектни ёки ҳаракатнинг кимга ё нимага қаратилганлигини, аталганлигини билдиради. Шунинг учун ҳам бу келишикдаги сўзлар кўпинча феъл томонидан бошқарилади. Масалан: *кинога бормоқ, уйга кирмоқ, далага чиқмоқ, космосга парвоз қилмоқ* каби.

Жўналиш келишигидаги сўзлар отлар томонидан бошқарилганда ҳам асосан бирор предмет, белги, ҳолат, ҳис-туйғу йўналган объектни кўрсатади. Масалан: *ватанга муҳаббат, элга хизмат, дўстга садоқат, касбга меҳр, илмга ҳавас* каби. Лекин барча восита келишиклари каби жўналиш келишиги ҳам кўп маънолидир¹⁴.

Отларнинг жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган конструкцияларда хилма-хил лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади. Чунки бу конструкцияларда объектив борлиқдаги турли нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқа, боғланишлар лексик-семантик муносабатлар орқали ифодаланади. Бундан ташқари бирикмалардан ифодаланадиган семантик-грамматик муносабатлар ҳоким — тобе компонентларнинг маъноларига ҳам боғлиқдир.

Маълумки, тобе сўзнинг қандай формада келиши ҳоким сўз — бошқарувчининг семантикаси билан боғлиқ. Жўналиш келишигидаги сўзлар билан зарурий кенгайиш хусусияти барча отларда бир хилда мавжуд, деб бўлмайди. Маъно хусусиятларига кўра жўналиш келишигидаги сўзларни талаб қилувчи отлар қўйидаги семантик группаларни ташкил қилади:

1. Ички психик ҳолат, ҳис-туйғуларни ифодаловчи абстракт отлар. Абстракт отларда бошқарувчилик қобилияти кучли бўлади¹⁵. Айниқса, *меҳр, муҳаббат, вафо, садоқат, ишонч, умид, ғазаб, нафрат, хиёнат* каби отларда жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариш қобилияти кучлидир. Чунки бу сўзлар инсоннинг бирор шахсга ёки предметга йўналтирилган (қаратилган) ижобий ёки салбий ҳис-туйғусини ифодалайди. Бундай отлар бошқарувидан ҳосил бўлган конструкцияларда объектли муносабат ифодаланади. Яъни жўналиш келишигидаги тобе компонент бошқарувчи отдан ифодаланган ҳис-туйғу йўналган объект (предмет ёки

¹⁴ Келишиклар ҳақида қаранг: Фуломов А. Ғ. Ўзбек тилида келишиклар. Тошкент, 1941; Расулов Р. Склонение имен существительных в современном узбекском литературном языке. АКД. М., 1953; Йўлдошев А., Рўзиев Г. Ўзбек тилидаги жўналиш ва ўрин-пайт келишикларига доир. Ўзбек филологияси масалалари. Тошкент, 1970; Зиёева Н. Жўналиш келишиги формасидаги сўзларнинг тўлдирувчи вазифасида келиши. Труды Андijanского Госпединститута. Т. 10. Андijan, 1964, с. 275—296.

¹⁵ Балакаев Б. М. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, с. 42.

шахс)ни кўрсатади. Масалан: *Унинг ота касбига меҳри ўзгача* (Журналдан). *Болага меҳри қандай?* (Шухрат).

*Бунда битилмишдир юртга садоқат,
Евга нафрат, ғазаб, дўстга мурувват*
(Уйғун).

...санъатга ҳурмати зўр, талантнинг заршуноси бўлиб кўринди (А. Қаҳҳор). *Демак, ўзига ишончи зўр* (Шухрат).

Инсоннинг объектив борлиқдаги нарса-предметлар ва воқеа-ҳодисаларга турлича муносабати билан боғлиқ бўлган ҳис-туйғуларини ифодаловчи *ҳавас, ихлос, қизиқиши, эҳтиёж, талаб, майл, ишқибозлик* каби мавҳум отлар ҳам жўналиш келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзлар билан кенгайиш хусусиятига эга. Масалан: *Бир оз танбурга ҳавасим бор* (Шухрат). *Журналистикага ихлосим жуда баланд* (Журналдан). *Содиқнинг ичимликка майли йўқ эди* (Шухрат). *Ун беш — ўн олти ёшларида Эркада ашулага ишқибозлик* бошланади («Аския» китобидан).

Мисоллардаги *танбурга ҳавас, журналистикага ихлос, ичимликка майл, ашулага ишқибозлик* бирикмаларида объектли муносабат ифодаланган. Яъни бунда жўналиш келишигидаги тобе компонентлар бошқарувчи отлардан ифодаланган инсон ҳис-туйғуси йўналган объектни кўрсатади.

2. Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариш хусусиятига эга бўлган отларнинг яна бир семантик группасини кишилар ўртасидаги ижобий ёки салбий муносабатларни ифодаловчи *яхшилик, ёмонлик, содиқлик, хоинлик, ғамхўрлик, меҳрибонлик* каби мавҳум отлар ташкил қилади. Масалан: *санъатга ғамхўрлик, Ватанга хоинлик, партияга содиқлик* каби. Бу типдаги бирикмаларда ҳам объектли муносабат — бир шахснинг бошқа шахсга ёки предметга ижобий, салбий муносабати ифодаланади.

3. *Совға, туҳфа, тортиқ, инъом, мукофот, ёрдам, эсдалик, ёдгорлик* каби отлар ҳам маъно хусусиятларига кўра жўналиш келишигидаги сўзлар билан зарурий кенгайишни талаб қилади. Чунки бу отлар кимгадир ёки нимагадир аталган, берилиши лозим бўлган ёки мўлжалланган предметларни билдиради. Шунинг учун бу сўзлар жўналиш келишигидаги шахс отлари ва олмошларни бошқариб келади. Масалан: *ўқувчиларга совға, қаҳрамонга ёдгорлик, пахтакорларга мукофот, деҳқонларга тортиқ, чақалоққа туҳфа, колхозчиларга ёрдам* каби. Бу типдаги бирикмаларда аталганлик муносабати ифодаланади. Баъзан бундай конструкцияларнинг бошқарувчиси конкрет отлардан иборат бўлиши ҳам мумкин. Масалан: *Ленинга қасида, чақалоққа чакмонча* каби.

4. *Дори, дармон, қувват, малҳам, чора, шифо, мадад* каби отлар ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни талаб қилади. Масалан: *Дардингга даво менда...* (Ойбек). *Ғамда умид яратган, Дилга дармон қўшиқлар* (З. Обидов). *Сабр айласин, топилгай дардига чора, айтинг* (Уйғун). *Шу иссиқда тангадай кўл-*

ка ҳам жонга мадад, ака,— кулиб деди Жўра (Ойбек). Ми-
соллардаги дардинга даво, дилга дармон, дардига чора, жонга
мадад бирикмалари таркибидаги ҳоким — тобе компонентлар му-
носабати нарса-предметларнинг ўзаро таъсирини, предметлар ора-
сидаги боғланишни кўрсатади.

5. Амал, лавозим ёки мансабни билдирувчи раис, бригадир,
директор, ректор, декан, бошлиқ, раҳбар, посбон, қоровул каби
шахс отлари асосан жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини
бошқариб келади. Масалан: заводга директор, колхозга раис, инс-
титутга ректор, қурилиш бригадасига бошлиқ, космосол-ёшлар
бригадасига бригадир, магазинга қоровул, юртга посбон каби.
Раис — колхозчига кенгашчи, колхоз юртига пос-
бон бўлади (Ойбек).

Бу типдаги бирикмаларнинг тобе компоненти бошқарувчи от-
дан ифодаланган амал, лавозим ёки мансаб эгасининг фаолият
кўрсатиш объекти (корхона, ташкилот, муассаса)ни кўрсатади.
Шунинг учун бундай конструкцияларда ўрин муносабати ифода-
ланди.

6. Расмий — идора услубига хос ариза, рапорт, мурожаат, баё-
нот, нота, ультиматум каби сўзлар ҳам семантика талаби билан
жўналиш келишигидаги от ёки отлашган сўзларни бошқаради.
Чунки бу сўзлар кимгадир қаратилган, йўналтирилган предмет
(ҳужжат)ларнинг номини билдиради. Масалан: директорга ариза,
Совет ҳукуматининг АҚШ ҳукуматига Баёноти, деканга рапорт,
халққа мурожаат каби. Войдод, ҳукуматга арзим бор
(А. Қаҳҳор). Бу типдаги бирикмалар газета, журналларда сар-
лавҳа сифатида кўплаб қўлланилади. Бу хил конструкцияларда
ҳам объектли муносабат ифодаланиб, тобе компонент ҳоким сўз-
дан англашилган предмет йўналган, қаратилган объект (шахс,
шахслар группаси, ташкилот ёки муассаса) — адресни кўрсатади.

7. Қариндошлик, яқинлик, биргалик маъноларини ифодаловчи
дўст, биродар, ошно, улфат, суҳбатдош, ҳамдам, қариндош, синф-
дош, касбдош, маслакдош каби шахс отлари ҳам жўналиш кели-
шигидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариб, объектли
бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: Мавлон ака Ҳафизахонга
тоға бўлсалар, менга ўз акам (А. Қаҳҳор). Ҳам ўзи биз-
ларга қариндош... (Ойбек). Бахт — мардларга ёр
(С. Жамол). «Косон» ва «Қорақум» совхозлари бир-бирига
қўшни («Муштум»).

8. Фойда, зарар, наф, зиён каби мавҳум отлар ҳам жўналиш
келишигидаги от ва олмошлар билан кенгач олади. Бу сўзлар
кимга? нимага? сўроқларига жавоб бўлувчи сўзлар билан кон-
кретлашишни талаб қилади. Масалан: Луноҳодимиз сайр этар
ойда, Ҳар бир ишимиз инсонга фойда (Уйғун). Ичкилик —
соғлиққа зарар. Бундай конструкцияларда предмет, белги,
воқеа-ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик, уларнинг ўзаро таъ-
сири ифодаланади. Бу ерда фойда, зарар сўзлари предмет бил-
дириш билан бирга шу предметга хос бўлган белгини ҳам ифода-

лайди. Б. В. Сухотин отларнинг бу (ҳам предмет, ҳам белги ифодалаш) хусусиятини уларни феъллардан фарқловчи белгилардан бири, деб таъкидлайди¹⁶.

9. *Саёҳат, сафар, парвоз* каби отлар бир томонга йўналган ҳаракат билан боғлиқ бўлган воқеа-ҳодисани ифодалайди. Шунинг учун бу отлар доимо жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини бошқариб кенгайди. Масалан: *чет элга саёҳат, Москвага сафар, космосга парвоз* каби. *Бешинчи қитъага саёҳат* (Журналдан).

Саёҳат, сафар, парвоз отлари қилмоқ кўмакчи феъли билан бирикиб қўшма феъл ҳосил қилганда ҳам юқоридагидек конструкциялар ҳосил қилади. Бу типдаги бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади.

10. *Тайёргарлик, ҳозирлик, тараддуд* каби маъҳум отлар бирор воқеа-ҳодиса олдидан амалга ошириладиган, нимагадир бағишланган, қаратилган ҳаракат ёки ҳодисани ифодалайди, улар доимо жўналиш келишигидаги отларни бошқариб келади. Масалан: *юбилейга тайёргарлик, экишга тайёргарлик, тўйга тараддуд* каби.

Юқоридаги отлари билан *кўрмоқ* феълнинг бирикувидан ҳосил бўлган қўшма феъллар ҳам жўналиш келишигидаги отларни бошқариб кела олади: *юбилейга тайёргарлик кўрмоқ — байрамга ҳозирлик кўрмоқ* каби.

11. *Савол, жавоб* отлари бирор шахсга қаратилган нутқни ифодалаб, ўзига тобеланувчи сўзнинг жўналиш келишигида келишини талаб қилади. Масалан: *ўқувчига савол, саволга жавоб* каби. *Қим ёзган бўлса бўлсин, домланинг чиқишига яхши жавоб* (А. Қаҳҳор). Кейинги мисолдаги *жавоб* сўзи бир ҳодиса муносабати билан шу ҳодисага жавобан юз берган иккинчи бир ҳодисани англатади. *Жавоб* сўзи нутқ маъносида эмас, рухсат, ижозат маъносида ишлатилганда ҳам кўпинча жўналиш келишигидаги сўз билан кенгайиб келади. Масалан: *Хўп бўлмаса, менга жавоб. Сизга жавоб, кетишингиз мумкин.*

12. *Йўлланма* сўзи одатда жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини, айрим ўринларда предмет отларини, баъзан эса олмошларни бошқариб, ўрин муносабатини ёки аталганлик маъносини ифодаловчи конструкциялар ҳосил қилади. Масалан: *ҳаётга йўлланма, ишга йўлланма, қишлоққа йўлланма, заводга йўлланма* ва ҳоказо.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу сўзнинг рус тилидан кириб ўзлашган варианты *путёвка* сўзи ҳам кенг қўлланилмоқда. Масалан: *курортга путёвка, санаторийга путёвка* каби. Лекин бу сўзнинг қўлланиш доираси чегараланган. Масалан, *курортга путёвка* дейилади-ю, *ҳаётга путёвка* дейилмайди.

13. *Вафо, жафо, жабр, зулм, ором, ҳузур, ташвиш* каби абстракт отлар кишилар орасидаги турли ижобий ва салбий муноса-

¹⁶ Сухотин Б. В. Именные словосочетания в английской художественной прозе XVIII и XX вв. «Вестник Московского университета», 1958, № 2, с. 181—191.

батлар билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ёки предметларнинг ўзаро таъсирини ифодалайди. Шунинг учун бу сўзлар аксари жўналиш келишигидаги сўзлар билан конкретлаштирилади. Масалан: *дўстга вафо, халққа жафо, элга зулм, сенга жабр, дилга ором, жонга ҳузур* каби. Буларнинг ҳаммаси *врачага ташвиш* (С. Аҳмад). *Менга-ку, ортиқча бир нарса демасалар ҳам, ойи мга жабр* (Шуҳрат). *Ваъдага вафо* — марднинг иши (Мақол).

Мисоллардан кўринадики, от туркумига оид сўзларнинг айрим семантик группалари ўз маъно хусусиятларига кўра жўналиш келишигидаги сўзлар билан зарурий кенгайиш хусусиятига эга. Бундай отлар нутқ ичида ҳам, нутқдан ташқарида ҳам ўзининг бошқарувчилик хусусиятини йўқотмайди. Масалан: *депутатга наказ, илғорларга мукофот* каби.

Лекин от туркумига оид сўзлар ичида шундайлари ҳам борки, улар маъно хусусиятига кўра жўналиш келишигидаги сўзни бошқариш қобилиятига эга бўлмаса ҳам, нутқ ичида, айрим шароитда жўналиш келишигидаги сўзлар билан кенгайган ҳолда қўлланилади. Чунки ҳар қандай от ҳам бошқа сўзлар билан грамматик алоқага киришар экан, тобе ёки ҳоким вазиятда келиши мумкин. Демак, отларнинг бошқарувчилик қобилияти, биринчидан, унинг семантикасига боғлиқ бўлса, иккинчидан, нутқда, контекстда тутган позициясига ҳам боғлиқдир.

Кўпинча отлар кесим вазифасида келганда маълум формадаги сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлади. Бундан ташқари отлар тарихан кўмакчи феъллар билан бирикиб қўшма феъл ҳосил қилиш хусусиятига эга. Масалан, *вафо қилмоқ, зулм қилмоқ, жазо бермоқ, навбат келмоқ, ҳавола қилмоқ* каби от-феъл типидagi қўшма феъллар ўз семантик хусусиятларига кўра жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариб келади. Лекин айрим ҳолларда стилистика талабига кўра ёки тилимизнинг тарихий тараққиёти натижасида юқоридаги феълларнинг кўмакчи элементлари тушиб қолади ва бошқарувчилик вазифаси етакчи элемент — отга кўчади. Масалан: *Энди менга рухсат* (Уйғун). *Хўш, энди ўзимизга навбат...* (Ғ. Фулом). *...унга қандай жазо бериш масаласи сизларга ҳавола* (Н. Фозилов).

Комсомолга қабул, пионерга қабул (Газетадан) каби сарлавҳа сифатида қўлланилган конструкцияларда ҳам кўмакчи феъл (қилмоқ)нинг тушиб қолиши ҳисобига *қабул* сўзи бошқарувчи ролида келган. Бу ерда кўмакчи феълнинг тушиб қолишидан ташқари яна бир факторнинг таъсирини кўрамиз. Яъни бунда рус тилининг ўзбек тили синтактик қурилишига таъсири аниқ сезилади. Рус тилидаги *приём в комсомол, приём в пионер* ибораларини ўзбек тилига сўзма-сўз таржима қилиш орқали тилимизда юқоридагидек конструкциялар юзага келган. Радио диалогда *приём* — *қабул* мисоли эсга олинсин. Вақтли матбуот саҳифаларида бу каби мисолларни кўплаб учратиш мумкин. Рус тилшунос-

лигда «заиф бошқарув» (слабое управление)¹⁷ деб аталувчи бошқарув турига юқоридагидек конструкциялар мисол бўла олади. Бошқарувнинг бу турини вужудга келтирувчи турли факторлар алоҳида ўрганишни талаб қилади. Масалан, сарлавҳалар, мақоллар, нутқнинг турли жанрларида бошқарув муносабатининг ифодаланиши, от бошқарувининг юзага келиш қонуниятларини очиб бериш учун сарлавҳа ва мақоллар синтактик қурилишининг тарихий тараққиётини синчиклаб ўрганишга тўғри келади. Шунинг учун бу ҳақда кенг тўхталишга эҳтиёж йўқ. Чунки от бошқарувига таъсир қилувчи юқоридагидек факторлар фақат жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отларгагина хос бўлмай, умуман, от бошқарувига хос бўлган, ўзбек тили синтактик қурилишининг такомиллашуви, тараққиёти билан боғлиқ бўлган факторлардир.

Чиқиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар

Чиқиш келишиги макон ва замон маъносини англаувчи келишиклардан бири ҳисобланади. Бу келишик ўзининг кўп маънолилиги билан бошқа ҳамма келишиклардан ажралиб туради. Чиқиш келишигининг асосий маъноси макон ёки замонда ҳаракатнинг чиқиш, бошланиш ўрни (нуқтаси) ёки пайтини кўрсатиш билан жўналиш келишигига қарама-қаршидир. Жўналиш келишиги англаган маънолар қанчалик хилма-хил бўлмасин, улар орасида боғлиқлик, умумийлик бор. Яъни бу маъноларнинг ҳаммаси А. М. Пешковский айтганидек «восита объектни ифодалаш» вазифасига бўйсунди¹⁸.

«Агар жўналиш келишиги маъноларидаги ички боғланиш умумийлик билан характерланса,— деб ёзади Н. Н. Прокопович «творительный келишиги ўзининг маъноларидаги мураккаблик ва ноўшашлик билан характерланади»¹⁹. Бу фикрни туркий тиллардаги жўналиш ва чиқиш келишикларига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин.

Чиқиш келишигидаги сўзлар феъллар томонидан бошқарилса, ҳаракатнинг бошланиш нуқтаси (ўрни ёки пайти), ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объект, сабаб, чоғиштириш объекти, бутундан бўлак, ўлчов, манба, материал каби хилма-хил маъноларни ифодалайди.

Чиқиш келишигидаги сўзлар отлар томонидан бошқарилганда ҳам юқоридагидек маъно муносабатлари ифодаланиши мумкин. Бу келишик формасидаги сўзларни бошқариш қобилиятини кўпроқ қуйидаги отларда мавжуд.

¹⁷ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 285—286. «Заиф бошқарув» ва «кучли бошқарув» терминини биринчи марта А. М. Пешковский қўллаган. Бу терминни рус тилидаги барча синтаксисга оид ишларда учратиш мумкин.

¹⁸ Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, с. 299.

¹⁹ Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966, с. 214.

1. *Совға, тухфа, тортиқ, эсдалик, ёдгор, инъом* каби отлар жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариш билан бирга чиқиш келишигидаги сўзлар билан ҳам кенгайиб кела олади. Масалан: *ойимдан совға, дўстимдан эсдалик, отамдан ёдгор* каби. Бу типдаги бирикмаларда тобе компонент ҳоким компонентдан ифодаланган предметнинг манбаини, предметнинг асл эгасини кўрсатади. Кўпинча юқоридаги отлар бирданига ҳам жўналиш, ҳам чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб, объектли муносабатларни ифодаловчи мураккаб бирикмаларни ҳосил қилади. Масалан: *ойимдан менга совға, отамдан менга совға, ишчилардан деҳқонларга тортиқ, биздан сизга ёрдам* каби. Бундай бирикмаларда ҳоким сўздан англашилган предметнинг бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши, икки шахс ўртасидаги муносабат ифодаланади. Бунда бошқарувчи сўз икки томонлама конкретлашади: жўналиш келишигидаги тобе компонент предмет аталган шахсни, чиқиш келишигидагиси эса предметнинг чиқиш манбаини (кимдан эканлигини) билдиради. Масалан:

*Зора,
Бу қардошлик, мардлик ғазали
Биздан Ойсулувга бўлса ёдгор*
(Ж. Жабборов).

*Она табиятдан заб армуғон бу —
Қирғизистон бу (Миртемир).*

Агарда қайтмасам, шу мендан ёдгор
(Ҳ. Олимжон).

Ёдгор, эсдалик, ёдгорлик каби отлар пайт маъносини англаувчи сўзларни бошқарганда, улар бошқарувидан юзага келган конструкцияларда пайт муносабати ифодаланади. Масалан: *ўтмишдан ёдгор, ёшлигидан эсдалик, болалигимдан ёдгорлик* каби.

*Анов чинор, улкан чинор...
Гўдакликдан азиз ёдгор (Миртемир).*

2. *Нишон, мужда* сўзлари ҳам одатда маъно талабига кўра чиқиш келишигидаги отларни бошқариш қобилятига эга. Масалан: *дўстликдан нишон, баҳордан мужда* каби. *Қолмасин ёвдан нишон, ирғит жаҳаннам қошига (Уйғун). Бу мўл ҳосилдан нишона* (Газетадан).

Юқоридаги бирикмаларда ҳоким — тобе компонентлар муносабатидан объектив борлиқдаги нарса-предметлар, воқеа-ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ифодаланади. Тобе компонент — ҳоким сўздан ифодаланган предмет ёки ҳодиса алоқадор бўлган манба объектини кўрсатади.

3. *Хат, хабар, телеграмма, дарак* сўзлари ҳам чиқиш келишигидаги отларни бошқариш хусусиятига эга. Чунки бу сўзлар кишилар ўртасидаги макон орқали қилинадиган алоқа воситаси бўлган предметларнинг номларидир. Шунинг учун бу отлар предметларнинг чиқиш объекти ва йўналиш объектини ифодаловчи чиқиш ва жўналиш келишикларидаги сўзларни биратўла ёки ало-

ҳида-алоҳида бошқариб кенгайиши мумкин. Масалан: *ойимга хат — ойимдан хат, Тошкентга телеграмма — Тошкентдан телеграмма* каби.

Юқоридаги сўзлар кўпинча шахс отлари, кишилиқ олмошлари ёки ўрин-жой отларини бошқаради ва улар бошқарувидан юзага келган конструкцияларда объектли муносабат ё ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *партия ташкилотларидан мактублар, пахтазордан дараклар, Самарқанддан хабарлар* каби. Бу типдаги бирикмалар асосан газета ва журналларда сарлавҳа сифатида ишлатилади. Бундай бирикмаларнинг бошқарувчи компоненти тарихан феълдан бўлган. Бунда бирикмалар таркибидан келган, олинган сифатдошларининг туширилганлигини пайқаш қийин эмас. *Самарқанддан келган хабарлар, мактаблардан олинган мактублар* каби формада қўлланилганда ҳам бирикмаларнинг маъноси тубдан ўзгармайди. Лекин бу бирикмалар юқоридаги бирикмаларга нисбатан мураккаб бўлиб, сифатдош бошқарувидан юзага келган объектли бирикма атрибутив бирикманинг тобе компоненти вазифасини ўтайди. Бошқарувчи сифатдошнинг тушиб қолиши эса мураккаб конструкциянинг соддалашувига — атрибутив бирикманинг объектли бирикмага айланишига олиб келган. Албатта, бу соддалашув, ихчамлашиш процесси бирданига эмас, балки узоқ даврлар мобайнида аста-секин рўй берган.

Тилимизга рус тилидан кириб ўзлашган *репортаж, корреспонденция* каби отлар ҳам одатда чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайган ҳолда қўлланилади. Масалан: *стадиондан репортаж, чақирув пунктидан репортаж, «Правда» газетасидан корреспонденция* каби. Бу типдаги бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади.

Семантика талабига кўра чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариш хусусиятига эга бўлган отлар от туркумига оид сўзларнинг оз қисмини ташкил қилади. Лекин турли факторлар таъсирида нутқ ичида чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайиб келувчи отлар анчагина.

Маълумки, нутқнинг энг муҳим коммуникатив бирлиги гапдир. Сўзлар эса гап қурилиши учун материал сифатида хизмат қилади. Гап қурилишида сўзлар турли грамматик шаклга кирилади. Гап таркибида сўзлар ўзаро грамматик алоқага киришар экан, улар объектив борлиқдаги турли предмет, воқеа-ҳодисалар ўртасидаги хилма-хил муносабат ва боғланишларни ўзида акс эттиради. Масалан, бирор предметнинг нимадан (қандай материалдан) ишланганлигини конкретлаштириш учун шу предметнинг материали бўлган иккинчи бир предметни ифодаловчи сўзни чиқиш келишигида келтирилади. Масалан: *тошдан девор, ғиштдан уй* каби.

Бу типдаги бирикмаларда ҳам бошқарувчи сўз қадимда феъллардан иборат бўлган, деб айтиш мумкин. Яъни қадимда бир предметнинг бошқа предметдан ишланганлигини ифодалаш учун *тошдан қурилган уй* шаклидаги бирикмалар қўлланилган. Бундай

бирикмаларда предмет — материал-ҳаракат процесси, предмет — натижа муносабати ифодаланган. Тил тараққиёти натижасида аста-секин, ҳаракат процессини ифодаловчи сўз туширилиб, «предмет — материал, предмет — натижа» шаклига келтирилган (тошдан қурилган девор — тошдан девор). Натижада қурилган сифатдошининг бошқарувчилик функцияси отга кўчган. Кейинчалик тилимиз синтактик қурилишининг янада такомиллашуви натижасида тобе компонентдаги чиқиш келишиги қўшимчаси ҳам тушириб қолдирилиб, тош девор шаклида ишлатила бошлаган бўлса керак. Тилдаги бундай тараққиёт процесси ҳақида Ю. Сеидов жуда тўғри хулосага келган. Унинг фикрича, бу процесс «конкретдан умумийга томон тараққиёт процессидир»²⁰.

Лекин ҳозирги ўзбек адабий тилида бу типдаги бирикмаларнинг конкретроқ формаси — тобе сўзи чиқиш келишигида бўлган формаси ҳам кенг қўлланилади. Масалан: *Оғида ки й и к т е р и с и д а н т у ф л и* (Р. С. Захир). *Бир оннинг баҳосин йлчамоқ учун, Олтиндан тарозу, олмосдан тош оз* (Ғ. Ғулум).

Бошқарувчи феълнинг қисқариши ҳисобига отнинг бошқарувчи ролита қўлланиши халқ оғзаки ижоди материаллари — мақол ва маталларда кўп учрайди. Масалан, Шухратнинг «Олтин занг-ламас» асарида қарқуноқдан чиққан булбул ибораси қўлланилган. Лекин халқ тилида бу ибора қарқуноқдан булбул шаклида ишлатилади. Халқ оғзаки ижодига хос ихчамлик ва мақол, маталлар услуби талабига кўра асосий бошқарувчи чиққан сифатдоши туширилган. *Сендан ҳаракат, мендан баракат, Ҳаракатдан баракат* (Ўзбек халқ мақоллари) каби ибораларда ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. Биринчи мақолда асосий бошқарувчи бўлмақ феълнинг шарт ва аниқлик майли формалари бўлганлиги иборанинг умумий мазмундан сезилиб турибди. Яъни бу мақол *сендан ҳаракат бўлса, мендан баракат бўлади* деган мазмунни ифодалайди. Бу ерда бўлмақ феъли ифодаланмаса ҳам, юқоридаги мазмунни бемалол уқиш мумкин. Бунда предмет-натижа ва предмет-манба (ёки шахс-манба) ўртасидаги муносабат англашилади.

Мақолларга хос ихчамликни шеърларда ҳам учратиш мумкин. Масалан:

*Бир томчи сув кетмас, беҳуда, бекор,
Ҳалол меҳнатимдан бахту омад ёр* (Миртемир).

Умумий қилиб айтганда, предмет-манба, предмет-натижа, предмет-сабаб муносабатларини ифодаловчи конструкцияларнинг кўпчилигида от бошқаруви асосан ёрдамчи феълнинг ёки асосий бошқарувчи бўлган феълнинг қисқариши, тушиб қолиши ҳисоби-га юзга келган бўлиб, бундай қисқариш тилимиз синтактик қурилишининг қонуний тараққиёти натижасидир.

Бутун ва бўлак муносабатини ифодаловчи конструкциялар ҳам чиқиш келишигидаги отларнинг от туркумига оид сўзларга тобе-

²⁰ Сеидов Ю. Азербайжан эдэби дилиндэ соз бирлэшмэлэри. Бақы, 1966, саҳ. 173.

ланишидан ҳосил бўлади. Бундай бирикмаларда аксари бошқарувчи отлар «бир» сони билан бирга қўлланилади. Масалан: *денгиздан бир қатра-ю, офтобдан бир зарра, дарёдан бир томчи* каби. Лекин тилда ҳамма вақт ҳам *бир* сўзи ишлатилавермайди. Айниқса, оғзаки нутқда *денгиздан томчи, дарёдан томчи, пьесада кўриниш, фильмдан кадр* каби бирикмалар кўплаб қўлланилади. Бу типдаги бирикмаларда тобе компонент бутунни, бошқарувчи от эса шу бутундан ажратиб олинган бўлакни, қисмни ифодалайди. *Драмадан кўриниш, фильмдан кадр* каби бирикмалар газета, журнал саҳифаларида бериладиган фотосуратлар (маълум бир фильм ёки драмадан олинган кўринишни акс эттирувчи суратлар)нинг изоҳи сифатида кўп ишлатилади.

Отларнинг чиқиш келишигидаги сўзни бошқарувидан ҳосил бўлган қуйидаги конструкцияларда ўлчов маъноси ифодаланади. Масалан: *тизадан лой, ярим белидан сув, тўпикдан қор* каби. *Олмаота атрофи қорасондан қор* (Миртемир). Бунда тобе компонент бошқарувчи отдан англашилган предметнинг баландлик ўлчовини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, чиқиш келишигидаги отлар, олмош ёки отлашган сўзларнинг отларга тобеланишидан юзага келган конструкциялар тилимизда нутқнинг турли жанрларида кўплаб қўлланилади.

Маъно талабига кўра чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб келадиган отлар ичида жўналиш келишигидаги сўзлар билан ҳам кенгая оладиган отлар кўпчиликни ташкил қилади. Бунга сабаб чиқиш ва жўналиш келишикларининг макон ва замон маъноларини ифодалашда функциядош эканлигидир.

Ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқарувчи отлар

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар асосан ўрин ва пайт маъноларини ифодалайди. Бу жиҳатдан ўрин-пайт келишиги жўналиш ва чиқиш келишиклари билан маънодошдир. Лекин бу келишик жўналиш ва чиқиш келишикларидек ҳаракатнинг объектга томон йўналиши ёки объектдан узоқлашувини кўрсатмайди; балки ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг рўй бериш ўрнини, предмет ёки белгининг мавжудлик ўрнини билдиради.

Кўп маънолилик жиҳатдан ўрин-пайт келишигидаги жўналиш ва чиқиш келишиклари устун туради. Лекин шунга қарамай, ўрин-пайт келишиги ҳам ўрин ва пайт маъноларидан ташқари восита — қурол, белгининг қай жиҳатдан юзага чиқиши каби маъноларни ифодалайди.

Ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлган отлар жуда оз. Чунки бу келишикдаги сўзлар асосан феъллар томонидан бошқарилади. Қуйидаги отлар ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан зарурий кенгайиш хусусиятига эга:

Амал, лавозим, касб-ҳунар номларини билдирувчи шахс отлари: *директор, раис, бригадир, инженер, техник, ўқитувчи* кабилар

маъно талабига кўра ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқаради. Масалан: *заводда директор, колхозда бригадир, қурилишда техник, мактабда ўқитувчи* ва ҳоказо. Бундай бирикмаларда ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент бошқарувчи отдан ифодаланган амал, лавозим ёки касб-ҳунар эгасининг фаолият кўрсатиш ўрнини конкретлаштиради. Масалан: *Ваҳобжон райводхозда техник* (С. Аҳмад). *Ҳабиба опанинг ўғли Пўлатжон проект институтида старший инженер* (С. Абдуқаҳҳор).

Амал, лавозим, касб-ҳунар номларини билдирувчи отлар жўналиш келишигидаги сўзларни ҳам бошқара олишини айтган эдик. Яъни ўзбек тилида *заводда директор — заводда директор, колхозга раис — колхозда раис* каби икки хил формада қўллаш ҳозирги ўзбек адабий тилида қонуний ҳолдир. Бу конструкцияларни икки хил формада қўллаш бирикма маъносига кескин таъсир қилмаса-да, бу формалар маълум жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Бу бирикмаларнинг қайси формасини қўллаш сўзловчининг мақсадига боғлиқ. Агар диққат марказида шахснинг лавозимини аниқлаш турган бўлса, тобе компонент ўрин келишигида бўлади (*Институтда ким бўлиб ишлайди? — Институтда ректор*). Агар диққат-эътибор лавозим эгасининг фаолият кўрсатиш объектига қаратилган бўлса, тобе компонент жўналиш келишигида бўлади:— *Раис бўлсанг, колхозингга раиссан, менга раис эмассан* (А. Қаҳҳор).

Бу конструкцияларнинг ҳар икки формасида ҳам бир хил семантик-грамматик муносабат — ўрин муносабати ифодаланади. Лекин бундай сўзлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларнинг ҳаммасини икки хил формада қўллаш мумкин бўлавермайди. Масалан: *заводда инженер, колхозда бригадир, мактабда ўқитувчи* каби бирикмаларнинг тобе компонентини жўналиш келишигида келтириш мумкин эмас. Яъни *колхозга раис* дейиш мумкин, *колхозга бригадир* дейилмайди. Чунки бригадирнинг фаолият кўрсатиш объекти доираси колхозга нисбатан тор.

Маъно хусусиятига кўра ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлган отлар нисбатан жуда оз бўлишига қарамай, ҳозирги ўзбек адабий тилида ўрин-пайт келишигидаги сўзларнинг отларга тобеланишидан юзага келган конструкциялар кўп учрайди.

Қузатишларимиз шуни кўрсатадики, от туркумига оид сўзлар нутқ ичида турли вазиятда келиб, ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгай олади.

Бир таркибли гапларнинг бир тури бўлган номинатив гапларда бош бўлак асосан отлардан бўлади. Маълумки, номинатив гапларда предикативлик фақат эга таркиби орқали ифодаланади. Номинатив гапларнинг бош бўлаги вазифасида келган отлар аксари иккинчи даражали бўлақлар билан кенгайиб келиши мумкин²¹. Ўзбек тилида тўпланган фактик материаллар таҳлилига

²¹ Расулов И. Ҳозирги ўзбек адабий тилида бир составли гаплар. Тошкент, 1974, 191-бет.

асосланиб шундай хулосага келиш мумкинки, номинатив гапнинг бош бўлаги вазифасида келган отлар ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан ҳам кенгайиб кела олади. Чунки «номинатив гап бирор предмет, воқеа-ҳодисанинг мавжудлигини тасдиқлайди»²². Предмет ва воқеа-ҳодисалар эса муайян макондагина мавжуд бўлади, рўёбга чиқади. Шунинг учун ҳам номинатив гапларни ташкил қилувчи конструкциялардаги ҳоким компонент — бош бўлак нарса-предмет ёки воқеа-ҳодисани, ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент эса шу предмет ёки воқеа-ҳодисанинг мавжудлик ўрнини кўрсатади. Масалан: *Қишлоқда баҳор...*

Тобе компоненти пайт билдирувчи сўзлардан иборат бўлган конструкцияларда эса пайт муносабати ифодаланади. Масалан: *Кузда тўй. Соат 6 да мажлис. Эрталаб шаҳарни, танишларни зиёрат қиламиз, бўш вақтларда газетхонлик* (М. Исмоилий).

Кўринадикки, номинатив гапларда кесимнинг ифодаланмаслиги ҳисобига от бошқаруви юзага келган. Бундай гапларда ифодаланмай қолган кесимни тиклаш учун ҳеч қандай зарурият йўқ. Чунки бусиз ҳам предметнинг муайян макон (ўрин)да мавжудлиги англашилиб туради. Масалан: *...ҳар тўп ниҳолда 10—12 тадан шона* (Газетадан), *...ҳар бирида бир орзу* (Газетадан) типидagi гапларда ифодаланмай қолган бор сўзини тиклаш жумла-нинг гализ чиқишига, услубнинг бузилишига олиб келади.

Табиатан ихчамликни, силлиқликни талаб қилувчи халқ мақоллари орасида ҳам ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгайган отларни учратиш мумкин. Масалан: *Ҳар тўқисда бир айб. Ҳар каллада минг хаёл* каби мақолларда бор сўзи ифодаланмаган. Натижада бор сўзининг бошқарувчилик фаолияти отга кўчган.

Турли тарихий воқеа-ҳодиса номларини билдирувчи *учрашув, йиғилиш, сессия, мажлис, забастовка, сайлов* каби отлар ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгайиб, кўпинча мураккаб конструкциялар ҳосил қилади. Масалан: *Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетида учрашув, Москвада халқаро семинар, Мактабда ота-оналар йиғилиши* (Газетадан сарлавҳалар) кабилар. Бу типдаги бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади. Яъни ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент ҳоким сўздан англашилган воқеа-ҳодисанинг рўй бериш ўрнини конкретлаштириб кўрсатади. Бирикмаларнинг бундай шаклда ишлатилиши фақат сарлавҳаларгагина хосдир. Оддий сўзлашув нутқида бундай конструкциялар икки таркибли гап бўлиб келади.

Юқоридагидек конструкциялар шеърлар таркибида ҳам кўп учрайди. Чунки шеърларда кўпинча табиат лавҳалари, воқеа-ҳодисалар, инсонга хос ички ҳиссиётлар ва ташқи қиёфа тасвирланади. Масалан:

Шовуллайди зангор дарахтзор тунда,

Япроқлар ичида ой нури зарҳал

(А. Орипов).

²² Уша асар, 192-бет.

*Оғир тушлар кўриб босинқирайман:
Кўзларимда исён,
Кўзларимда алам,
Кўзларимда ишонч,
Кўзларимда ғам,
Кўзларимда менинг қасос ўти ёнар,
Кўзларимда ғазаб,
Кўзларимда ғам (Уйғун).*

Юқоридаги мисолларда шеъринг услуб талабига кўра мавжудлик, тасдиқ ифодаловчи *бор* сўзи қўлланилмаган ва унинг қўлланилишига эҳтиёж ҳам йўқ. Чунки бу сўз қўлланилса, шеъринг услуб бузилган, ортиқча такрорга йўл қўйилган ва таъсирчанлик камайган бўлур эди. Шунинг учун бу ерда отларнинг ҳоким вазиятда келиши қонуний ҳолдир.

Биз юқорида отларнинг ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгайишидан ҳосил бўлган бирикмаларнинг кўпчилигида ўрин муносабатлари ифодаланганини кўрдик. Бу ҳол, албатта, ўрин келишигининг макон маъносини ифодалаш хусусияти билан боғлиқ. Лекин баъзан бу келишикдаги сўзларнинг отга тобеланишидан юзага келган бирикмаларда восита — қурол, белгининг қай жиҳатдан юзага чиқиши каби маънолар ҳам ифодаланади. Айниқса, семантик жиҳатдан ҳам шахс, ҳам шу шахсга хос бўлган белги, хусусиятни ифодаловчи отларнинг ёки сифат билан ўзакдош бўлган отларнинг ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқарувидан юзага келган конструкцияларда белгининг қай жиҳатдан рўёбга чиқиши ифодаланади. Масалан: *Уста Миразиз этикдўзликда менинг устам* (Ғ. Ғулом).

*Меҳнатда ўтар сенда қишу ёз,
Улуғ партия ҳар ишда устоз (Уйғун).
Ҳамлада арслонлар, жангда қоплонлар,
Бахт қўриқчилари, эй қадрдонлар,
Сизни деб жаранглар қўлдаги созим (Уйғун).*

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, семантика талабига кўра ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқариш хусусиятига эга бўлган отлар озчиликни ташкил қилса-да, от бошқарувини юзага келтирувчи бошқа факторлар (шеъринг услуб, сарлавҳа, мақолларда асосий бошқарувчи бўлган феълнинг қисқариши, отларнинг гапда тутган позицияси ва ҳоказо) таъсирида ҳар қандай от ҳам ўрин-пайт келишигидаги сўз билан кенгайиши мумкин экан. Бундай кенгайишни албатта, отларнинг кучли бошқаруви натижаси деб бўлмайди. Чунки кучли бошқарув фақат семантика талабига кўра юзага келади. Юқоридагидек, нутқнинг турли жанрларида муайян шароитда турли факторлар таъсирида отларнинг ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгайиб келиши заиф бошқарув натижасидир.

Кўмакчили бошқарув

Рус тилшунослигида бошқарув бошқарилувчи сўзнинг формасига кўра 2 турга ажратилади: 1) келишикли бошқарув ва 2) предлогли бошқарув. «Бошқарув предлогли ва предлогсиз бўлиши мумкин,— дейилади рус тилининг Академик грамматикасида,— кўмакчили бошқарувда сўзлар алоқаси келишик формалари ҳамда кўмакчилар ёрдамида амалга ошади, кўмакчисиз бошқарувда эса фақат келишиклар флексияси ёрдамида амалга ошади»²³.

Н. Н. Прокопович предлогли сўз бирикмалари ҳақида баҳс этар экан, кўмакчили конструкциялар рус тилшунослигида қадимдан олимлар диққатини жалб қилиб келганлигини таъкидлайди²⁴. У «Ҳозирги рус адабий тилида сўз бирикмалари» номли асарининг бир бобини кўмакчили конструкциялар тавфисига бағишлайди.

Умуман, рус тилининг барча грамматикаларида ва сўз бирикмаси синтаксисига оид махсус ишларда кўмакчили конструкцияларга алоҳида эътибор берилади ва бошқарувнинг келишикли ва кўмакчили бўлиши қайд қилиб ўтилади²⁵.

Туркологияда, жумладан, ўзбек тилшунослигида бошқарувнинг келишикли, кўмакчили ва келишикли-кўмакчили деб 3 турга ажратилиши ҳақида айтиб ўтган эдик. Лекин туркологияда ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам кўмакчили конструкциялар, хусусан, отларнинг кўмакчили сўзларни бошқарувидан юзага келган бирикмалар етарли даражада ўрганилган эмас. Ҳолбуки, ҳозирги ўзбек адабий тилида келишикли конструкциялар билан бир қаторда кўмакчили конструкциялар ҳам салмоқли ўрин эгалламоқда. Бу ҳолни, айниқса, от бошқарувидан юзага келган конструкциялар мисолида кўришимиз мумкин. Кейинги вақтларда кўпгина келишикли бирикмалар ўрнини кўмакчили бирикмалар олмоқда ёки ҳар икки форма ҳам тилда кенг қўлланилмоқда. Масалан: *оналарга ғамхўрлик — оналар ҳақида ғамхўрлик, болаларга совға — болалар учун совға, менга одат — мен учун одат* каби.

Маълумки, кўмакчилар вазифа жиҳатдан келишикларга яқин туради. Яъни улар ҳам келишиклар каби мустақил сўзларнинг ўзаро лексик-грамматик муносабатга киришувида грамматик востита бўлиб хизмат қилади.

²³ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 490.

²⁴ Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке. М., 1966, с. 231—337.

²⁵ Галкина-Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958, с. 6; Валгина Н. С., Розенталь и др. Современный русский язык. М., 1966, с. 301; Филиппова В. М. Глагольно-именные словосочетания с временным значением в современном русском языке. В сб.: «Исследование по грамматике русского литературного языка». М., 1955 ва бошқалар.

Ўзбек тилида кўмакчилар вазибаларига кўра икки катта гуруҳга соф кўмакчилар ва функционал кўмакчилар (кўмакчи отларга) бўлинади. Масалан, *билан, учун, каби, сингари, сайин* кўмакчилари ўзларининг синтактик функциялари жиҳатидан ўзаро принципиал фарқ қилади. А. Н. Кононов кўмакчиларнинг бу икки тури ҳақида шундай ёзади: «Биринчи группа кўмакчиларнинг маънолари ўзидан олдин келган сўзларнинг маънолари билан бирликда реаллашади, яъни улар функционал жиҳатдан келишик аффиксларига яқин туради, баъзан уларнинг ўрнида келиши мумкин, иккинчи группа кўмакчилар ўзларининг мустақил маъноларини тўла сақлайди, грамматик жиҳатдан ўзгариш хусусиятини йўқотмайди»²⁶.

Биринчи группа кўмакчилар соф кўмакчилар, иккинчи группа кўмакчилар эса кўмакчи-отлар дейилади. Соф кўмакчилар ўзи қўшилиб келган сўзнинг маълум келишик формасида бўлишини талаб қилади, кўмакчи-отлар эса ўзлари келишик аффиксларини қабул қилади. Масалан: *остида, устида, ёнида, тўғрисида, ҳақида, юзасида* каби.

Соф кўмакчилар қандай формадаги сўзга қўшилишига қараб уч турга бўлинади:

1. Бош келишикдаги сўзни бошқарувчи кўмакчилар.
2. Жўналиш келишигидаги сўзни бошқарувчи кўмакчилар.
3. Чиқиш келишигидаги сўзни бошқарувчи кўмакчилар.

А. Н. Кононов соф кўмакчилар ўзларининг дастлабки маъноларини йўқотиб, бора-бора келишик қўшимчасига тенглашиб қолган, деб кўрсатади²⁷. Шунинг учун ҳам бу кўмакчилар бир сўзнинг иккинчи сўзга тобеланишида грамматик восита ролини ўтайди. Айниқса, кўмакчили сўзлар феълларга тобеланганда, бу ҳолат яққол кўзга ташланади: *ўқишга келдим — ўқиш учун келдим, машинада тердим — машина билан тердим, почтадан юбормоқ — почта орқали юбормоқ* каби.

Кўмакчилар ҳам келишик қўшимчалари каби сўзлар орасидаги турли лексик-грамматик муносабатларни: восита — қурол, макон, замонда предмет ёки ҳаракатнинг йўналиши, сабаб, мақсад, мўлжал, ўхшатиш, чоғиштириш, тенглик, аталганлик ва шу каби маъноларни ифодалашда хизмат қилади.

Кўмакчили сўзларни бошқариш жиҳатдан барча сўз туркумларидан феъл устун туради. Лекин отларнинг кўмакчили сўзларни бошқарувига ҳам ўзбек тилида кўплаб мисоллар топиш мумкин. Кўпинча феъллар билан ўзакдош бўлган ёки қўшма феъл ҳосил қила оладиган отларда кўмакчили сўзларни бошқариш қобилияти кучлидир.

От туркумидаги сўзлар асосан қуйидаги кўмакчилар билан келган сўзларни бошқара олади:

²⁶ Кононов А. Н. Послелоги в современном узбекском языке. Ташкент, 1951, с. 6.

²⁷ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 297.

1. *Билан* кўмакчисини олган сўзларни бошқарувчи отлар.

Билан кўмакчиси ўзбек тилида кўп маънолилиги жиҳатдан жўналиш ва чиқиш келишиклари билан бир қаторда туради²⁸. Бу кўмакчи феъллар томонидан бошқарилганда, биргалик (*илғорлар билан мусобақа ўйнамоқ*), ҳаракатнинг бажарилишида бирдан ортиқ шахснинг иштирок этиши (*дўстлар билан суҳбатлашмоқ*), ҳаракатнинг объекти сифатида иштирок этган предмет (*чойни нон билан ичмоқ*), восита — қурол (*машина билан термоқ*), пайт (*тонг билан уйғонмоқ*), сабаб (*сарик касали билан вафот этмоқ*), макон (*ўйл билан юрмоқ*) каби хилма-хил маъноларни ифодалайди.

Билан кўмакчисини олган сўз отлар томонидан бошқарилганда, асосан биргалик маъноси ифодаланади. Бу кўмакчи кўпинча шахс отларига қўшилиб келиб, икки ёки ундан ортиқ шахслар иштирокида содир бўладиган воқеа-ҳодисаларни ифодаловчи *суҳбат, учрашув, маслаҳат, кенгаш, мусобақа, битим, шартнома, сулҳ* каби отлар томонидан бошқарилади. Масалан: *Йўлчи билан учрашув, газетхонлар билан суҳбат, сайловчилар билан учрашув, дўстлар билан маслаҳат, илғорлар билан мусобақа, чет давлатлар билан битим, съезд делегати билан учрашув* каби.

Бу типдаги бирикмалар феълли бирикмалар билан синоним бўлиб, уларда бир хил лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади. Масалан: *сайловчилар билан учрашмоқ — сайловчилар билан учрашув, дўстлар билан суҳбатлашмоқ — дўстлар билан суҳбат* каби. Бундай синоним бирикмаларни ҳосил қилишда бошқарувчи от ва феълларнинг ўзакдошлиги муҳим роль ўйнайди.

2. *Учун* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқарувчи отлар. Қуйидаги отлар бошқарилувчи сўзнинг *учун* кўмакчиси билан келишини талаб қилади:

Совға, тухфа сўзлари жўналиш, чиқиш келишикларидаги сўзларни бошқариш билан бирга *учун* кўмакчисини олган сўзлар билан ҳам кенгайиб кела олади. Масалан: *болалар учун совға, деҳқонлар учун тухфа. Уйимга кўзинг очилиб, ақл-идрок билан иш тутиб келганингнинг ўзи мен учун тухфа* (С. Жамол).

Кураш, мусобақа, конкурс каби сўзлар ҳам семантик жиҳатдан *учун* кўмакчиси билан келган сўзни бошқариш хусусиятига эга. Чунки бу сўзлар бирор сабаб ёки мақсад билан юзага келадиган ҳаракат, ҳолат, воқеа-ҳодисаларни ифодалайди. Масалан: *Ватан учун кураш, тинчлик учун кураш, шахмат бўйича шахар биринчилиги учун мусобақа. Қаҳрамон ишчилар синфи ҳақида энг яхши асарлар учун Бутуниттифоқ конкурси. Эртага яна шахар биринчилиги учун бокс* (Газетадан). *Мана шу муваффақият учун кураш эрта-индин бошланади* (А. Ҳақимов).

²⁸ Иванов С. Н. Родословное древо тюрок Абулгазихана. Ташкент, 1969, с. 56.

Бу типдаги бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи отдан англашилган воқеа-ҳодисанинг юзага чиқишига сабабчи бўлган предмет ёки ҳодисани ифодалайди. Бунда *учун* кўмакчисининг ўрнини бошқа келишик ёки кўмакчи билан алмаштириш мумкин эмас.

Семантика талабига кўра *учун* кўмакчиси билан келган сўзни бошқарувчи отлар озчиликни ташкил қилса-да, нутқ ичида отларнинг *учун* кўмакчисини олган сўзлар билан кенгайишидан ҳосил бўлган конструкцияларни қўлаб учратиш мумкин. Айниқса, гапда кесим вазифасида келган отлар *учун* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқариб кенгайди ва турли лексик-грамматик муносабатларни ифодалайди. *Синов, имтиҳон* сўzlари эса маъно жиҳатдан *учун* кўмакчисини талаб қилмайди. Лекин нутқ ичида кўмакчи конструкция ҳосил қилиши мумкин. Масалан: *Юз центнерчилик учун яна бир синов* (Ойбек). *Эҳтимол, бу коммандировка мен учун имтиҳондир* (Журналдан). Бунда тобе компонент бошқарувчи отдан англашилган ҳодисанинг ким учун рўй беришини билдиради.

Умуман, бирор предмет, воқеа-ҳодисанинг бирор шахс ёки шахслар группаси учун мўлжалланганлиги, мосланганлиги, аталганлигини ифодаловчи конструкцияларда ҳоким компонент турли маънодаги отлардан, тобе компонент эса *учун* кўмакчиси билан келган шахс отларидан ёки кишилик олмошларидан иборат бўлади: *Газетхонлар учун учрашув* (ҳаракатнинг ким учун бажарилганлиги), *деҳқонлар учун тавсиялар* (аталганлик), *ҳозирги инсон учун билим маънавий заруриятдир* (хослик).

Кўпинча кесим вазифасида келувчи от-февъл типдаги қўшма февъллардаги кўмакчи элементнинг тушиб қолиши натижасида от бошқаруви юзага келади. Масалан: *Ҳиротнинг қўлдан кетиши Самарқанд учун катта хавф* (Л. Бать). *Лагердан лагерга кўчиб юриш, аслида одат, лекин у кўчадиган одам учун ташвиш...* (Шухрат). *Қиш кунни гулхан камбағал учун ҳам чопон, ҳам тўшак, ҳам палов* (Ойбек). Бу мисолларда *хавф туғдирмоқ, ташвиш бўлмоқ, ўрнида ўтмоқ* февълларининг қисқариши ёки бутунлай тушиб қолиши натижасида от бошқаруви юзага келган.

3. От кўмакчилардан *ҳақида, тўғрисида* кўмакчилари билан келган сўзлар ҳам отлар томонидан бошқарилиши мумкин. Бу кўмакчилар билан келган ҳоким сўз — бошқарувчидан ифодаланган ҳаракат, ҳолат, воқеа-ҳодисанинг нимага ёки кимга алоқадорлигини, қай жиҳатдан юз беришини конкретлаштиради. Бу кўмакчилар маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлиб, уларни бирининг ўрнида иккинчисини қўллаш мумкин.

Ўзбек тилида отларнинг қуйидаги семантик группалари *тўғрисида, ҳақида* кўмакчиларини талаб қилади:

1) расмий идора ҳужжатларининг номларини билдирувчи *ҳужжат, битим, директива, шартнома, декрет, қарор* каби сўзлар

тобе компонентнинг юқоридаги кўмакчилар билан келишини талаб қилади. Масалан: *Кеннедининг ўлдирилиши ҳақида янги ҳужжатлар, сулҳ тўғрисида битим, ер тўғрисида декрет, савдо алоқалари ҳақида шартнома, мактабларда янги программага ўтиш ҳақида қарор, илғорларни мукофотлаш тўғрисида фармон, тинчликни ҳимоя қилиш тўғрисида хитобнома* (Газетадан) кабилар. Бундай конструкциялар яхлит бир мураккаб бирикма сифатида кўпинча сарлавҳаларда учрайди;

2) бадиий асар турларининг номини билдирувчи *ҳикоя, баллада, пьеса, повесть, роман, дoston* каби отлар ҳам *тўғрисида, ҳақида* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқариб кенгайтиради. Масалан: *ўтмиш ҳақида ҳикоя, илғорлар ҳақида очерк, уруш тўғрисида роман, жанговар ёшлик тўғрисида фильмлар, Ленин ҳақида баллада, съезд делегатлари ҳақида ҳикоялар* (Газетадан) каби. Бу типдаги бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўздан ифодаланган предмет (асар)нинг кимга ёки нимага бағишланганлигини, ким ёки нима тўғрисида ёзилганлигини конкретлаштиради;

3) *суҳбат, лекция, доклад, хабар, билдириш, ахборот* каби нутқ процесси (оғзаки ёки ёзма нутқ процесси) билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи отлар ҳам *тўғрисида, ҳақида* кўмакчилари билан келган сўзларни бошқаради. Масалан: *Энгельс ҳақида сўз* («Фан ва турмуш»). *Доҳий тўғрисида лекция ва суҳбатлар* (Газетадан). *ЧҚП Марказий Комитетининг Пленуми тўғрисида ахборот, Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг Пленуми тўғрисида информация билдириш* (Газетадан сарлавҳа) кабилар.

Кўринадики, бу турдаги конструкцияларнинг тобе компоненти асосан таркибли отлардан, баъзан сўз бирикмаларидан бўлади. Бундай конструкциялар кейинги вақтларда тилимизда кўплаб қўлланила бошлади. Айниқса, газета, журнал саҳифаларида эълон қилинадиган хабар, мақолаларнинг сарлавҳалари кўпинча ана шундай мураккаб конструкциялардан иборат бўлади. Тилимизда бундай бирикмалар салмоғининг ортиб боришида рус тилининг таъсири каттадир. Юқоридаги бирикмаларнинг кўпчилиги рус тилидан калькалаш йўли билан қабул қилинган. Ўзбек тилига рус тилининг таъсирини қуйидаги мисолларда яққол сезиш мумкин: *Кўп тиражли газеталар ҳақида ғамхўрлик* («Мухбир»), *ёш коммунистлар ҳақида ғамхўрлик, оналар тўғрисида ғамхўрлик* (Газетадан) каби. Бундай бирикмаларнинг тобе компоненти жўналиш келишигида келиши ҳам мумкин. Уларнинг кўмакчили вариантлари, шубҳасиз, рус тили таъсирида вужудга келган.

От бошқарувидан юзага келган кўмакчи конструкциялар орасида *бўйича* кўмакчисининг отга тобеланишидан ҳосил бўлган бирикмалар ҳам учрайди. Масалан: *шахмат бўйича шаҳар биринчилиги учун мусобақа, муз устида рақс бўйича Жаҳон ва Европа чемпиони, бадиий гимнастика бўйича республика биринчилиги ва ҳоказо*. Бу типдаги бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи

отдан ифодаланган шахс белги-хусусиятининг қай жиҳатдан рўёб-га чиқишини конкретлаштиради.

Юзасидан кўмакчиси ҳам бош келишик формасидаги сўзлар билан келиб отларга тобеланиши мумкин: *Ғўза парвариши юзасидан тавсиялар. Коммунистлар йиғилишида янги ўқув йилига тайёргарлик юзасидан тадбирлар белгиладилар* (Газетадан).

Устидан кўмакчиси ёрдамида отлар асосан феълларга тобеланади. Лекин айрим вақтларда бошқарувчи феълнинг ифодаланмаслиги натижасида отлар томонидан бошқарилиши мумкин. *Анжела Дэвис устидан суд олиб бормоқ — Анжела Дэвис устидан суд; сотувчи устидан арз — сотувчидан арз* каби. Бундай бирикмаларнинг тобе компоненти шахс отлари ёки олмошлардан иборат бўлиб, ҳоким сўздан англашилган предметнинг кимга алоқадорлигини билдиради.

Келишикли-кўмакчили бошқарув

Тилимизда шундай кўмакчилар борки, уларнинг ўзлари восита келишикларидан бирини бошқариб, ҳам лексик, ҳам грамматик маъно ифодалайди. Булардан айримлари мустақил ҳолда бошқариш хусусиятига эга бўлса, айримлари маълум бир келишикдаги сўзни бошқарган ҳолда мустақил сўзлар томонидан бошқарилади. Масалан, *қарши* кўмакчиси маъно талабига кўра жўналиш келишигидаги сўзларни бошқаради ва шу билан бирга ўзи бошқариб келган сўзнинг бошқа бир отга ёки феълга тобеланишида восита вазифасини ҳам ўтайди: *душманга қарши ҳужум, уруш оловини ёқувчиларга қарши исён, эскилик сарқитларига қарши кураш, зулмга қарши норозилик* ва ҳоказо. Бундай бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи отдан ифодаланган ҳаракат, воқеа-ҳодиса қаратилган, йўналтирилган объектни кўрсатади. Мисоллардан кўринадики, бу типдаги конструкцияларнинг ҳоким компоненти ҳаракат процесси билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни ифодаловчи отлардан бўлади. Шунинг учун ҳам бу отлар, албатта, жўналиш келишигидаги сўз билан *қарши* кўмакчисининг бўлишини талаб қилади. Яъни *ҳужум, исён, кураш, норозилик* каби отлар бирор шахсга, шахслар группасига ёки ҳодисага қарши амалга ошириладиган воқеа-ҳодисани ифодалайди.

Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарадиган *қараб, томон* кўмакчилари ҳам бошқарувчи бирикмалар ҳосил қилишда хизмат қилади. Масалан: *олға ҳаракат — олға томон ҳаракат, космосга йўл — космосга томон йўл, олға тараққиёт — олға қараб тараққиёт* каби.

Хулоса қилиб айтганда, отларнинг кўмакчили сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларни 2 турга ажратиш мумкин:

1) келишикли конструкцияларга эквивалент бўлган (келишикли конструкциялар билан параллель равишда қўлланиладиган) бирикмалар: *болаларга совға — болалар учун совға, ёшлар ҳақи-*

да ғамхўрлик — ёшларга ғамхўрлик, олға тараққиёт — олға томон тараққиёт каби;

2) келишикли конструкцияларга эквивалент бўлмаган кўмакчили бирикмалар: *ёшлар ҳақида суҳбат, Ленин ҳақида баллада, сулҳ тўғрисида битим, депутат билан учрашув, динга қарши кураш* каби. Буларни келишикли конструкциялар билан алмаштириб бўлмайди. Умуман, тобе компонентнинг келишикли ёки кўмакчили формада бўлиши бошқарувчи сўзнинг семантикасига боғлиқ. Масалан: *мактабни ўйла — мактаб ҳақида ўйла.*

Кўмакчили конструкцияларнинг кўпчилиги рус тилининг ўзбек тили синтактик қурилишига таъсири натижасида тилимизнинг ўз материаллари асосида вужудга келган.

Қисқа хулосалар:

1. От туркумига оид сўзлар ўзининг бошқарувчилик хусусиятларига кўра грамматик бошқарув системасида салмоқли ўрин тутади.

2. Феълларга хос бўлган кучли ва заиф (кучсиз) бошқарув хусусияти отларга ҳам хосдир. Яъни от туркумидаги сўзлар ҳам бошқарувчилик қобилиятининг кучли ёки заифлигига, қандай формадаги сўзларни бошқаришига кўра турли семантик группаларга бўлинади.

3. От бошқаруви бошқарилувчининг шаклига қараб уч турга: келишикли бошқарув, кўмакчили бошқарув, келишикли-кўмакчили бошқарувга ажратилади.

4. От бошқаруви системасида жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлган отлар катта ўрин тутади.

5. Ўрин-пайт ва чиқиш келишигидаги сўзларни зарурий талаб қилувчи отлар жўналиш келишигини бошқарувчи отларга нисбатан оздир. Лекин отлар нутқ ичида турли факторлар ёрдамида бошқарувчи ролида келиши мумкин. Номинатив гапларда бош бўлак вазифасини бажарувчи отларнинг ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан кенгайиши, сарлавҳалар, мақоллар, шеърларда от бошқарувининг юзага келиши бунга мисол бўла олади.

6. От бошқарувининг юзага келишида отларнинг феъллар билан ўзакдош бўлиши ҳам ёки қадимдан от+феъл типидagi қўшма феълларнинг кўмакчи элементи тушиб қолиши каби факторлар ҳам сезиларли таъсир қилади.

7. Кейинги даврда от бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмалар кўпайиб бормоқда. Бу ҳол, биринчидан, тилимиз тараққиётининг ички қонуниятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчидан, экстра-лингвистик таъсир, яъни тилимизга рус тилининг таъсири билан боғлиқдир.

СИФАТ БОШҚАРУВИ

Сифат туркумига оид сўзлар одатда предмет билдирувчи сўзларга боғланиб, предметнинг бирор белгисини (ранг-туси, маза-таъми, шакли, ҳажми, вазни, ўрин ва пайтга муносабати каби-лар) билдириб келади. Шунинг учун ҳам кўпинча улар отли би-

рикмаларнинг тобе компоненти вазифасини ўтайди. Масалан: қизил байроқ, ширин таом, кечки овқат, катта бино, ёруғ хона, кузги буғдой, шаҳарлик қиз каби. Лекин сифатлар ҳам от туркумидаги сўзлар сингари ҳоким вазиятда келиб, бошқа сўзларни бошқара олади.

Сифатнинг бошқарувчи вазифасида келиши, сифат бошқарувининг ўзига хос хусусиятлари, унинг бошқарув системасида тутган ўрни, сифатли (адъектив) бирикмалар ва уларнинг турлари, уларда ифодаланадиган турли лексик-грамматик муносабатлар рус тилшунослигида анча кенг ўрганилган²⁹.

Туркологияда ҳам бошқарув ҳақида гап борар экан, сифат бошқарувида алоҳида ўрин берилади. М. Б. Балакаев ҳозирги қозоқ тилида сўз бирикмаларининг асосий турлари ҳақида гапир туриб, отли бирикмаларнинг кўпчилигини сифат бошқарувидан туғилган бирикмалар ташкил қилишини қайд қилади³⁰. М. З. Закиев, Ю. Сеидовлар ҳам ўзларининг синтаксисга доир ишларида сифатнинг бошқариш қобилиятига эга эканлигини ва сифат туркумига оид сўзлар бошқарув системасида ўзига хос ўрин тутишини кўрсатиб ўтадилар³¹.

Ўзбек тилшунослигида от бошқаруви, шу жумладан, сифат бошқаруви бошқарувнинг алоҳида тури сифатида ажратиб кўрсатилади. А. Ғ. Ғуломов сифатнинг бошқарувчилик ролига алоҳида эътибор бериб: «Бошқарувчи сўз отдан бўлганда ҳам, бу қўшилишнинг характери, умумий хусусияти сифат бошқарувида туғри келади»,— деб ёзади³².

А. Н. Қононов ҳам сифатларнинг жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларидаги от ва отлашган сўзларни ҳамда кўмакчилик сўзларни бошқара олишини қайд этади³³.

Сифатнинг бошқарувчилик хусусияти ўзбек тили синтаксисига оид барча адабиётларда кўрсатиб ўтилса-да, бу масала ҳали алоҳида текшириш объекти бўлган эмас ва етарли даражада ўрганилгани йўқ. Шунинг учун ҳам бу масалани алоҳида ўрганиш, сифат бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларнинг турли формалари ва уларнинг қўлланиш даражасини аниқлаш ўзбек тили синтаксисини мукамал ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Феъл ва от туркумида бўлганидек, сифатларда ҳам бошқа-

²⁹ Прокопович Н. Н. Адъективные словосочетания в современном русском литературном языке. ДД. М., 1955; Евсеева Л. Р. Управление при кратких и полных формах имени прилагательного в современном русском языке. КД. М., 1960; Астрина Р. С. Адъективные словосочетания с дательным беспредложным в русском языке XVII—XVIII вв. «Ученые записки МГПИИ В. И. Ленина». Вып. 10, 1960 ва бошқалар.

³⁰ Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в современном казахском языке. Алма-Ата, 1957, с. 43.

³¹ Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963; Сеидов Ю. Азербайжан эдэби дилиндэ соз бирлэшмэлэри. Бақы, 1966.

³² Қононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960, с. 343—344.

³³ Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965, 25-бет.

рувчилик хусусияти барча сўзларда бир хил эмас. Айрим сифатлар ўз маъно хусусиятларига кўра маълум формадаги сўз билан зарурий кенгайишни талаб қилади. Масалан, *тўла* сифати ўзидан олдин келган сўзнинг жўналиш келишигида ёки кўмакчи билан келишини талаб қилади: *ҳовуз сувга тўла ёки сув билан тўла. Одамлар билан лиқ тўла хона. Тўла* сифати предмет белгисини билдиради. Лекин бу умумий белги. Белгининг нима билан мавжудлиги (нимага тўла ёки нима билан тўла эканлиги) тобе компонент (*сувга ёки сув билан*) орқали конкретлашади.

Чечан, чевар, уста, уддабурон, чаққон, хабардор, хабарсиз, таниқли, машхур, фидокор, фойдали, ёқимли, зарарли каби сифатлар ҳам ана шундай конкретлаштиришни талаб қилади: *ганга чечан, сўзга уста, ишда чаққон, воқеадан хабардор, элга таниқли, республикада машхур, ўқувчиларга фойдали, соғлиққа зарарли* ва ҳоказо.

Ҳар бир сўз туркумида бўлганидек, сифат туркумида ҳам маъно талабига кўра маълум формадаги сўзларни бошқариб келувчи семантик группалар мавжуд. Лекин семантика талаби билан маълум формадаги сўзларни бошқариш хусусияти барча сифатлар учун хос, деб бўлмайди. Масалан, аслий сифатлардан ранг-тус билдирувчи, нисбий сифатлардан ўринга, пайтга муносабатни кўрсатувчи сифатлар юқоридаги хусусиятга эга эмас. Аммо нутқда маълум бир семантик-грамматик муносабатларнинг ифодаланишида аслий сифатлар ҳам бошқарувчи вазифасида келиши мумкин. Масалан: *қордан оқ, тошдан қаттиқ, уйдан катта* каби. Бундаги сифатларнинг чиқиш келишигидаги отлар билан кенгайиши семантика талабига кўра бўлмай, бирикма компонентларининг ўзаро маъно муносабати (чоғиштириш муносабати) билан боғлиқдир.

Маълумки, сифатларнинг ўзига хос грамматик категорияларидан бири даража категориясидир. Сифатлар предмет белгисини қиёслаб, орттириб ёки камайтириб кўрсатиш хусусиятга эга. Сифатлардаги бу хусусият уларнинг бошқарувчилик қобилиятига маълум даражада таъсир кўрсатади. Масалан, сифатларнинг қиёсий даража формасини ҳосил қилиш учун тобе компонент, яъни қиёслаш объектини чиқиш келишигида келтириш йўли билан ҳосил қилинади: *қордан оқ, темирдан қаттиқ, пўлатдан мустаҳкам, сендан ақлли, ҳаммадан кучли, қиличдан ўткир* каби. *Одам темирдан қаттиқ, гулдан нозик (Мақол). Улимдан оғирдир сендан ажралиш (Ҳ. Олимжон). Нодир билан Амалнинг муҳаббати ойдан ёруғ, қуёшдан равшанроқ (С. Жамол).*

Бундай бирикмаларда чоғиштириш муносабати ифодаланади. Чиқиш келишигидаги тобе компонент белгиси чоғиштирилаётган предметни (чоғиштириш объектини) кўрсатади. Демак, белгини қиёслаб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган барча сифатлар чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариши ва юқоридагидек бирикмалар

ҳосил қилиши мумкин. Лекин сифатларнинг орттирма даража формалари бошқарувчи ролида кам қўлланилади.

Сифатларнинг бошқариш хусусиятлари сўз ясалиши билан ҳам боғлиқдир. Улар турли сўз туркумларидан ясалиши мумкин. Лекин ясама сифатларнинг кўпчилигини от ва феълдан ясалган сифатлар ташкил қилади.

Хабардор, хабарсиз, беҳабар, меҳрибон, оқибатли, вафодор, садоқатли, содиқ, фойдали, зарарли, ихлосманд, ишқибоз каби сифатлар отдан ясалган. Булар ўз маъно хусусиятларига кўра жўналиш ва чиқиш келишикларидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариб, кишиларнинг турли воқеа-ҳодисаларга муносабатини ёки улар ўртасидаги ижобий ёхуд салбий муносабатларни ифода этувчи бирикмаларни ҳосил қилади: *ҳамма нарсадан хабардор, ҳеч нарсадан хабарсиз, онасига меҳрибон, бир-бирига оқибатли, дўстига вафодор, Ватанига содиқ, илмга ихлосманд, спортга ишқибоз, болаларга фойдали* каби. Бу сифатларнинг бошқарувчилик қобилиятига улар билан ўзакдош бўлган отларнинг таъсири бор, албатта. Буни биз қуйидаги мисолларда яққол сезамиз: *онага меҳр — онасига меҳрибон, партиёга садоқат — партиёга содиқ, санъатга ихлос — санъатга ихлосманд* каби.

Феъллар билан ўзакдош бўлган *тўла, тўлиқ, таниқли, яроқли, яроқсиз, чидамли, ўхшаш* каби сифатлар ҳақида ҳам юқоридаги фикрни айтиш мумкин: *сувга тўлдирмоқ — сувга тўла, юртда танилмоқ — юртда таниқли, ишга ярамоқ — ишга яроқли, ишга яроқсиз, совуққа чидамоқ — совуққа чидамли, совуққа чидамсиз* ва ҳоказо.

Кўринадики, от ёки феълдан ясалган сифатларда шу сифат билан ўзакдош бўлган от ва феълларнинг бошқарувчилик қобилияти сақланади. Шунинг учун ҳам улар бошқарувидан юзага келган бирикмаларнинг кўпчилиги формал жиҳатдан бир хил бўлиб, бир хил лексик-грамматик муносабатларни ифодалайди.

Сифатнинг бошқарувчи вазифасида келишини таъминловчи факторлардан яна бири унинг синтактик функциясидир. Маълумки, сифатлар гапда асосан аниқловчи вазифасини бажаради. Бошқарувчилик қобилияти кучли бўлган (семантика талабига кўра маълум формадаги сўзлар билан кенгайиб келадиган) сифатлар гапда қандай вазифада келишидан қатъи назар ўзининг бошқарувчилик хусусиятини йўқотмайди. Масалан: *Менга танишлик чорвадор экан* (Миртемир). *Булар китобхонга яхши таниш* (Журналдан). *Қизлар меҳри ҳали унга беғона* (С. Жамол). Бунда биринчи, иккинчи мисоллардаги бошқарувчи сифат гапда аниқловчи вазифасида, кейинги мисолларда эса кесим вазифасида келган. Лекин фактлар шунини кўрсатадики, кўпроқ сифатлар гапда кесим вазифасида келганда маълум формадаги сўзлар билан кенгайиш имкониятига эга бўлади. М. Б. Балакаев от бошқаруви ҳақида фикр юритар экан: «...ҳар қандай сўз бошқа сўзлар билан грамматик муносабатга киришар экан,

тобе ёки ҳоким позицияда келиши мумкин. Отлар ўзининг предикативлик позициясида бошқа сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлади»³⁴, — деб ёзади. Унинг бу фикри сифатларга нисбатан ҳам тўғридир.

Демак, сифатнинг бошқарув системасидаги ўрнини белгилашда, унинг бошқарувчилик хусусиятларини ўранишда сифат бошқарувини юзага келтирувчи асосий факторлар — семантик, грамматик факторлар назарда тутилмоғи лозим.

Сифатлар асосан жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариб келади: *гапиришга осон, ейишга ўнғай, ишда илғор, меҳнатда фидокор, ёшлиқдан таниш, ёмғирдан ҳўл* каби. Шунингдек, айрим сифатлар кўмакчили сўзларни бошқариш хусусиятига эга: *одам учун фойдали, одамлар билан гавжум, иш билан банд* каби.

Қайси формадаги сўзларни бошқаришига қараб сифатларни қуйидаги семантик группаларга ажратиш мумкин:

1. Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар.
2. Чиқиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар.
3. Ўрин-пайт келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар.
4. Кўмакчили сўзларни бошқарувчи сифатлар.

I. Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар

Тобе компоненти жўналиш келишигида бўлган сифатли бирикмаларда асосан белги ва объект муносабати ифодаланади. Лекин жўналиш келишигидаги сўзларнинг сифатга тобеланишидан ҳосил бўлган бирикмаларда юқоридаги маънолардан ташқари яна тенглик, эваз, сабаб, мақсад, ўхшашлик каби хилма-хил маънолар ифодаланади, Бирикмалар ифодалайдиган маънолар бирикма компонентларининг семантик ва грамматик хусусиятларига боғлиқдир. Масалан, жўналиш келишигидаги тобе сўз ўрин-жой отларидан ёки бошқарувчи сифатдан иборат бўлса, бундай бирикмаларда белги ва ўрин муносабати ифодаланади: *дунёга машҳур, элга таниқли* каби. Агар жўналиш келишигидаги тобе компонент предмет отларидан ёки олмошдан бўлса, белги ва объект муносабати ифодаланади: *менга оғир, унга нотаниш, болага қийин* каби.

Жўналиш келишигидаги сўзларни бошқариш қобилияти кўпроқ қуйидаги сифатларда мавжуддир:

1. *Маълум, машҳур, аниқ, равшан, ойдin* каби аслий сифатлар жўналиш келишигидаги ўрин-жой отлари, шахс отлари ва олмошларни бошқариб келади. Масалан: *Закаспийдаги воқеа менга маълум* (А. Ҳақимов). *Маҳалламизнинг аҳволи ўзингизга маълум* (Р. С. Зоҳир). *Сизнинг Султон Ҳусайн билан дўстлигингиз Ҳиротда кўпларга маълум* (Л. Бать). Бу типдаги бирикмаларда белгининг кимга нисбатан юзага чиқиши ифодаланади.

³⁴ Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, с. 42.

Аниқ, равшан, ойдин сифатлари бошқарувидан юзага келган бирикмаларда ҳам юқоридагидек лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади: *Узингизга аниқ нарсага муфти жанобларининг имо-ишорати ҳожат эмас* (А. Ҳақимов). *Булар ҳаммаси сиз жаноб комиссарга ойнадай равшан* (А. Ҳақимов).

Машҳур сифати кўпинча жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини бошқариб, белги ва ўрин муносабатини ифодаловчи бирикмалар ҳосил қилади: *оламга машҳур, дунёга машҳур* каби. *Улуғбекнинг юлдузлар жадвали бутун жаҳонга машҳур* (Л. Бать). Бундай бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи сифатдан ифодаланган белгининг юзага чиқиш, тарқалиш доираси, ўрнини чегаралаб кўрсатади.

2. *Маъқул, манзур, номаъқул, номақбул* каби сифатлар жўналиш келишиги формасидаги шахс отлари ёки олмошлар билан кенгайди. Булар бирор предметга ёки бошқа бирор шахсга ижобий ёки салбий муносабати билан боғлиқ бўлган белги-хусусиятни билдиради. Шунинг учун бу сифатлар бошқарувидан ҳосил бўлган конструкцияларда тобе компонент бошқарувчи сўздан англашилган белгининг кимга алоқадорлигини кўрсатади. Масалан: *Одобли бола ҳаммага манзур* (Мақол). *Дилбар Саъдиева халққа манзур, меҳнат қилиш билан бирга ўқишни ҳам муваффақиятли давом эттирди* (Газетадан). *Менга ўхшаганлар бу ернинг ҳокимига номақбулдир* (Л. Бать).

3. Жўналиш келишигидаги от ёки олмошларни бошқариш қобилиятига эга бўлган сифатларнинг бир группасини биологик ва психик ҳолатларни ифодаловчи *зор, интизор, нигорон, муҳтож, мунтазир, муштоқ, ташна, чанқоқ* каби сўзлар ташкил қилади. Улар бошқарувидан вужудга келган бирикмаларда белги ва объект муносабати ифодаланади. Масалан: *Бутун боғ изингга зор, Интизордир сенга тамом олмазор, олуҷазор* (Ҳ. Олимжон). *...азиз тупроққа интизор қалбимдаги дардларимни, ҳасратларимни кучайтирди, холос* (С. Нуров). *Амал унинг келишига муштоқ* (С. Жамол). *У менга мунтазир, менга нигорон* (Миртемир). *Не-не данғиллама иморатлар (меҳмонхоналар) Ойшахонга мунтазир* (Ғ. Ғулом).

Ташна, чанқоқ сифатлари инсон ёки предметнинг биологик ҳолатини ифодалайди. Улар тобеланиб келган жўналиш келишигидаги отлар шу ҳолатни юзага келтирган предмет-объектни кўрсатади. Масалан: *...ҳаётга, муҳаббатга ташна юрак ҳарорати билан қадам ташлаймиз* (Газетадан). *У жуда яхши спортчи, ҳар ишга лаёқатли, билимга чанқоқ эди* (Журналдан). *Гоҳо кўзлар боқар нигорон, Сирли бир дўст васлига чанқоқ* (Ж. Жабборов).

Муҳтож сифати кўпинча зор сўзи билан параллель равишда ишлатилади: *нонга муҳтож — нонга зор, пулга муҳтож — пулга зор* каби. Лекин ҳамма вақт ҳам уларнинг бирини иккинчисининг ўрнида қўллаш тўғри келавермайди. Чунки бу сифатлар маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлса-да, айрим маъно нозикликлари

билан фарқланади. Масалан, *изингга зор* дейиш ўрнига *изингга муҳтож* деб бўлмайди; *ёрдамга муҳтож* дейиш ўринли, лекин *ёрдамга зор* деб айтилмайди.

4. Белги-хусусият англатувчи *таниш*, *нотаниш*, *бегона*, *ёт*, *таниқли* сифатлари от ёки олмошларни бошқариб, белги ва объект муносабатини ифодаловчи бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Бу падарга таниш қўрғон...* (Миртемир). *Чанг босган киприклар тагидаги қўй кўзлар менга жуда таниш* (Ғ. Фулом). *...у менга нотаниш одам* (Уйғун). *Биздай жўн яшар эди, унга ёт — бекорчилик* (Миртемир).

Юқоридаги сифатлар отлашган ҳолда қўлланилганда, жўналиш келишигидаги сўзни бошқариш хусусиятини йўқотади. Масалан: *Менинг у ерларда танишларим кўп*. *Чиндан ҳам, онаси айтгандай, ўнларча таниш-билишлар, яқинлар, бегоналар келишди* (Ойбек).

Таниш сўзи билан ўзакдош бўлган *таниқли*, *таниғлик* сифатлари ҳамма вақт ўзидан олдин жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини талаб қилади. Масалан: *Элига таниғлик улкан пахтакор* (Миртемир). *Миркарим ака эски шаҳарга таниқли одам* (Ю. Шомансур).

5. Инсоннинг бирор предмет ёки шахсга мойиллиги, ижобий муносабати билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятини билдирувчи *меҳрибон*, *содиқ*, *садоқатли*, *оқибатли*, *вафодор*, *ишқибоз*, *ихлосманд* каби отдан ясалган нисбий сифатлар маъно талабига кўра жўналиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб келади. Бу сифатларга тобеланувчи от ёки олмош белги-хусусият қарашли бўлган восита объектни билдиради. Масалан: *Қизингга меҳрибон ота бўлсанг, уни ёмон йўлдан қайтариш сенинг бурчинг* (С. Жамол). *Ўзи каби фанга содиқ дўстлари билан осмон сайёраларини кузатадиган асбоблар яратди* (Л. Бать). *Ваъдасига вафодор қиз ҳозир мажбуриятни ҳам бажарди* (Газетадан).

Юқоридаги сифатлар кўпинча гапда кесим вазифасида келиб, албатта, жўналиш келишигидаги тўлдирувчи билан кенгайди. Масалан: *Ленин ва партия ишига содиқмиз* (Газетадан). *Ўғли ҳам онасига садоқатли эди* («Фан ва турмуш»).

Меҳрибон, *дўст*, *садоқатли*, *вафодор*, *душман* каби сифатлар такрорланган бир сўзини бошқариб келганда, белги-хусусиятнинг бир кишига эмас, икки кишига алоқадорлигини, икки кишининг ўзаро ижобий ёки салбий муносабатини ифодалайди: *бир-бирига садоқатли*, *бир-бирига вафодор*, *бир-бирига содиқ*, *бир-бирига дўст*, *бир-бирига душман* каби.

Ишқибоз, *ихлосманд* сифатлари бошқарувидан юзага желган бирикмаларда эса шахснинг бирор нарсага мойиллиги, қизиқиши ифодаланади: *санъатга ишқибоз*, *илмга ихлосманд*, *футболга ишқибоз* каби. Масалан: *Амал ҳикоя ва шеърлар эшитишга ишқибоз эди* (С. Жамол). *Бетончи бола ҳам қў-*

шиққа ишқибоз экан (С. Аҳмад). Кўпчилик қишлоқилар менга ихлосманд (Ғ. Ғулом).

Тилда юқоридаги бирикмаларнинг қаратқичли синонимлари ҳам ишлатилади: *футбол ишқибозлари, санъат ишқибозлари сингари.*

6. Бир предметнинг бошқа предметга алоқадорлиги, қарашлигини кўрсатувчи *тааллуқли, қарашли, мансуб* каби сифатлар ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни бошқаради. Масалан: *Сизга тааллуқли гап топиб кўйган эдим (С. Жамол). Бу шеър Фирдавсийга тааллуқли (А. Ҳакимов). Хатларнинг кўпчилиги ҳаваскорларнинг қаламига мансуб (Газетадан). Бу одам бизга қарашли.*

7. *Тўла, тўлиқ, бой, сероб, мўл* каби сифатлар жўналиш келишигидаги отларни бошқариб, *сувга тўла, сўзга бой, бугдойга мўл* каби бирикмаларни ҳосил қилади. Бу типдаги бирикмаларда предметнинг ички хусусияти ифодаланади. Бундай сифатларга тобеланиб келган отлар предмет белгисининг нима билан мавжудлигини (нимага тўла? нимага бой?) билдиради. Масалан: *...токчалар китобларга тўла (Ҳ. Ғулом). Ёш қалбим замонлар дардига тўлуғ (А. Орипов). Афғонистон баланд тоғлар, чаман боғлар ўлкаси, кўчманчилар бошпанаси — қоп-қора капаларга сероб ўлка (С. Жамол). Самарқанд ажойиб мадрасаларга бой (Л. Бать). Боғларсиз ҳам бугдойга мўл бизнинг ер (Миртемир).*

8. *Чечан, чаққон, эпчил, моҳир, уста, пишиқ, уддабурон* каби сифатлар кишиларнинг ҳаракат билан боғлиқ бўлган характер-хусусиятини билдиради. Бу сифатлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда жўналиш келишигидаги от ёки отлашган сўз бошқарувчи сифатдан англашилган белгининг қай жиҳатдан юзага чиқишини чегаралаб кўрсатади: *ишига пишиқ, гапга уста, сўзга чечан, ёзув-чизувга эпчил, бичиш-тикишга моҳир* каби. Масалан: *Фарғоналиклар ишга омил, сўзга чечан эмасми... (С. Абдуқаҳҳор). ...ҳазрат кўп ҳунарни биламан дегаъича бор экан, чокка уста экан (Ғ. Ғулом).*

Чечан, чаққон сўzlари отлашиб, гапда изоҳловчи вазифасида келганда, бошқарувчилик хусусиятини йўқотади. Масалан: *Жуманиёз чаққон келди. Мен уста Отажоннинг набирасиман.*

9. *Осон, қийин, ўнғай, қулай, лойиқ, нолойиқ, оғир* каби сифатлар бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи сифатдан англашилган белги-хусусият алоқадор бўлган предмет ёки шахсни кўрсатади. Бу типдаги бирикмаларда предмет белгисининг бирор ҳаракатга мослиги ёки номослиги ифодаланади: *минишга ўнғай (оғ), ишлашга қулай (шароит), мақташга лойиқ (иш), болага оғир (вазифа), дўстликка нолойиқ (киши) каби. Масалан: Сенга қийин. Вазифанг оғир вазифа (Ойбек). Гапиришга осон,— деди Шнейдер захархандалик билан (С. Жамол).*

Муносиб, номуносиб, яроқли, яроқсиз, қобил, ноқобил каби сифатлар ҳам шахснинг бирор ҳаракат билан боғлиқ бўлган белги-хусусиятини билдириб, мослик ёки номослик маъноларини ифодалайди: *ишга яроқли, экишга яроқсиз, давлатни бошқаришга: ноқобил* каби. Масалан: *Ҳали Абулқосим Бобирнинг давлатни бошқаришга ноқобил, бўшанг киши эканлигини билмасди* (Л. Батъ). *...меҳнатга яроқли ҳамма колхозчиларни теримга жалб қилиш керак* (Газетадан). *Экин экишга яроқсиз ана шу ерлар камбағал деҳқонларга бўлиб берилган* (Ҳ. Фулом). *У ўз Лайлисига муносиб йигит* (С. Жамол).

10. Инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаловчи *хурсанд, хафа, мағрур* каби сифатлар ҳам жўналиш келишигидаги сўзларни бошқара олади. Масалан: *Сиз билан кўришганимга хурсандман* (С. Жамол). *Шнейдернинг операциядан бош тортганига хафа* (С. Жамол). *...қизи нозандек ўқийдиган, ойдек хат ёзадиган бўлиб қолди: у шунга мағрур* (И. Шамшаров).

Юқоридаги бирикмаларда сабаб муносабати ифодаланган. Яъни сифатга тобеланиб келган сифатдошлар ҳоким сўздан ифодаланган ҳолатнинг юзага келиши учун сабабчи бўлган ҳодисани кўрсатади.

Ўхшаш, монанд сифатлари жўналиш келишигидаги от ёки олмошлар билан кенгайиб, ўхшатиш — чоғиштириш муносабатини ифодаловчи бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Мавлон ҳам Карим Охунга ўхшаш хушчақчақ, ҳазилкаш йигит*.

Мувофиқ, мос, хос сўзлари ҳам ўзига тобеланиб келган сўзнинг жўналиш келишигида бўлишини талаб қилади: *болаларга хос (одат), қондага мос (мисол), қизларга хос (одоб)* каби.

Дунё яралгандан буён шу меҳнат

Инсон боласига ҳамиша хосдир.

Дўстларим, ҳайратда қолмангиз фақат,

Сирлилик бизларнинг шеърларга мосдир

(А. Орипов)..

Анъанага мувофиқ, бу ҳафталик Ленин комсомоли туфилган кунга бағишлаб ўтказилаётир (Газетадан).

Ҳолат билдирувчи *мажбур, маҳкум* сифатлари ҳам жўналиш келишигидаги ҳаракат номлари, баъзан отларни бошқаради: *Ортиқ кутиш мумкин бўлмаган бу дақиқани у кутишга мажбур* (Ҳ. Фулом). *Саиднинг қизи Азизхонга хотин бўлишга маҳкум* (С. Жамол).

11. *Азиз, мўътабар, қимматли, қадрли* сифатлари гапда кесим вазифасида келганда ҳам, аниқловчи вазифасида келганда ҳам жўналиш келишигидаги от ёки олмош билан кенгайиб келади. Масалан: *...бу шинель менга мўътабар* (С. Нуоров). *Ҳар қайрағоч, ҳар асрий тут — чол кўзига жуда қиммат* (Миртемир).

Ҳозирги ўзбек адабий тилида юқоридаги бирикмаларнинг кўмакчили варианты ҳам қўлланилади: *мен учун азиз — менга азиз, мен, учун муқаддас, мен учун мўғтабар* каби. Масалан: *...кўзимга юлдузлар осмонини очиб кўрсатган кишининг хотираси мен учун мўғтабар* (Л. Бать). *Бу уй мен учун муқаддас* (Уйғун). Бу конструкцияларнинг ҳар икки (келишikli ва кўмакчили) формасида ҳам бир хил лексик-грамматик муносабат (белгининг кимга ёки нимага нисбатан юзага чиққанлиги) ифодаланади. Уларнинг кўмакчили варианты кўпроқ адабий тилда ишлатилади, келишikli формаси эса жонли сўзлашув тилида, диалектларда кўпроқ учрайди.

12. *Тайёр* сифати шахс ёки предметнинг бирор воқеа-ҳодисага нисбатан юзага чиқадиган, бирор ҳаракатнинг натижаси бўлган белгиси, ҳолатини билдиради. Агар бу сўз кейинги маънони аңлатса, яъни ҳаракат натижаси бўлган белгини ифодаласа, бошқарувчи вазифасида келмайди, балки предмет билдирувчи сўзга тобеланиб сифатловчи-сифатланмиш бирикмасини ҳосил қилади: *тайёр овқат, тайёр жой, тайёр ош* каби. Масалан: *Тайёр ошга баковул* (Мақол).

Тайёр сўзи предмет ёки шахснинг бирор воқеа-ҳодисага нисбатан юзага чиқадиган ҳолатини билдирса, доимо жўналиш келишигидаги отларни ва кўпинча ҳаракат номларини бошқаради. Масалан: *Биз ёрдамга тайёр* (А. Ҳакимов). *Техника экишга тайёр* (Газетадан). *Эргаш бу фармонни бажаришга тайёр* (Ҳ. Ғулом). *...уйига қайтишга, ўла-ўлгунча унинг хизматини қилиб, ўз гуноҳини ювишга тайёр* (Ҳ. Ғулом).

Қарши сифати шахснинг бирор воқеа-ҳодисага, шахс ёки предметга салбий муносабатини билдиради. Шунинг учун бу сўз доимо жўналиш келишигидаги отни бошқариб кенгайди. Масалан: *Сиз, ота, марказга доим қаршисиз* (Миртемир). *Кўр-кўрона қаҳрамонликка астойдил қаршиман* (С. Ҳамол).

Бу сифат отлашганда ҳам ўзининг бошқарувчилик хусусиятини йўқотмайди: *Менинг таклифимга қаршилар борми?* Баъзан диалогик нутқда бошқарилувчи тушиб қолиши ҳам мумкин. Масалан: *Шу таклифнинг қарорга киритилишига тарафдорлар қўл кўтарсин.— Қаршилар борми?..*

Қарши сўзи кўмакчи ўрнида қўлланилганда ҳам жўналиш келишигидаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқаради: *зулмга қарши исён, мустамлакачиликка қарши оммавий ҳаракат* каби.

Биз юқорида сифатларнинг бошқарувчилик қобилиятига таъсир қилувчи турли факторлар мавжудлигини айтиб ўтган эдик. Жўналиш келишигини бошқарувчи сифатлар мисолида улардан бир нечасини кўрдик. Шулардан энг асосийлари сифатларнинг семантик хусусиятлари ва уларнинг гапдаги вазифаларидир. Лекин тилда шундай сифатлар ҳам борки, уларнинг маъноси конкретлаштиришни талаб қилмайди, улар предмет белгисини тўғридан-тўғри, ҳеч қандай воситаларсиз аниқ ифодалайди: *яхши, ёмон, кенг, тор, очик, ёпиқ* ва ҳоказо. Аммо бу сифатлар ҳам

нутқ ичида баъзан ҳоким вазиятда келиб, жўналиш келишигидаги сўзни ўзига бўйсундириши мумкин: *болаларга яхши, сенга ёмон, ҳаммага очиқ* каби. Масалан: *Хасисга гўр ҳам тор* (Мақол). *Кенгашганга кенг майдон, Талашганга тор майдон* (Мақол). *Эшиги ҳаммага очиқ хазина* (Газетадан). *Устод Жомийнинг эшиклари барча толиби илмга очиқ* (Л. Бать).

Мисоллардаги сифатларнинг жўналиш келишигидаги сўзлар билан кенгайиши маъно талабига кўра бўлмай, балки нутқнинг умумий мазмуни билан боғлиқ бўлган факультатив кенгайишдир. Бунда жўналиш келишигидаги тобе компонент предмет белгисини чегаралаш учун хизмат қилади, белгининг кимга ёки нимага нисбатан юзага чиқишини билдиради. Бу бирикмаларда ҳоким, тобе компонентларнинг боғланиши нутқ ичидаги боғланиш бўлиб, улар фақат шу контекстдагина яшайди. Масалан, *кенга кенг, торга тор* иборалари тилда мустақил ҳолда олинганда, конкрет маъно ифодалай олмайди. Уларнинг маъноси контекстда ойдинлашади: *Кенга кенг дунё, торга тор дунё* (Мақол).

II. Чиқиш келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар

Чиқиш келишигидаги сўзларни қуйидаги сифатлар бошқариб кела олади:

1. Инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаловчи *хурсанд, хафа, мамнун, тинч, нотинч* каби сифатлар. Улар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда сабаб муносабати ифодаланади. Масалан: *Келганиндан беҳад хурсандман* (С. Жамол). *Ҳикматнинг келишидан Қаромат хола ҳам хурсанд* (Ю. Шомансур). *Дарёларим ғазабдан нотинч* (Ж. Жабборов). *Инсонпарварлигингиздан бениҳоя мамнунман* (С. Жамол).

Юқоридаги бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи сифатдан ифодаланган руҳий ҳолатнинг вужудга келишига сабабчи бўлган ҳодисани кўрсатади.

Хурсанд сўзига шахс ёки предмет отлари тобеланиб келса, у ҳолда чиқиш келишигидаги бу отлар инсон руҳий ҳолатининг юзага чиқишида восита бўлган объектни ифодалайди. Масалан: *Назокат Уткирнинг муомаласидан хурсанд* (Уйғун). *Мендан, айниқса, Ҳинди поччам хурсанд* (Ғ. Ғулом). *Севганим, хушид жамолим васлидан хушнуд кўнги* (Э. Воҳидов).

Баъзан ранг-тус билдирувчи аслий сифатлар ҳам *-лигидан, -ганидан* формасидаги сифатдошларни бошқариб, сабаб муносабатини ифодаловчи бирикмалар ҳосил қилади: *ювлмаганидан қора, офтоб кўрмаганидан оқ* каби. Масалан: *Боши остига ёстиқ қилиб қўйган билаклари офтоб кўрмаганидан оппоқ* (С. Қароматов).

Ҳолат билдирувчи сифатларнинг чиқиш келишигидаги шахс отлари ва предмет отларини бошқаришидан ҳосил бўлган бирик-

маларда белги ва объект муносабати ифодаланади. Масалан: *У замона зайлидан аламзада* (А. Ҳақимов). *Чечаклар атридан мен ҳам сармастман* (А. Орипов). *У ерининг халқи тартибдан норози* (Л. Бать). *Шукур, ундан хийла, хотиржамман* (А. Ҳақимов).

2. *Хабардор, хабарсиз, беҳабар, огоҳ* каби сифатлар ҳам семантика талабига кўра чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайди. Масалан: *...кўп нарсадан беҳабар* (А. Ҳақимов). *Аммо Латофат бундан хабарсиз* (С. Кароматов). *Ҳаммасидан огоҳман* (Уйғун).

Мисоллардаги объектли бирикмаларда бошқарувчи сифатлар субъектнинг бирор воқеа-ҳодисага боғлиқ бўлган ҳолатини билдириб, тобе компонентлар эса шу ҳолат алоқадор бўлган воқеа-ҳодисани ифодалайди.

Оқоридаги сифатлар иштирокида ясалган кўшма феъллар ҳам чиқиш келишигидаги сўзларни талаб қилади. Масалан: *Мен воқеадан хабарсиз қолибман. Нодира аҳволидан огоҳ бўлинг...* (Нодира). Албатта, сифатларга нисбатан шу сифатлар иштирокида тузилган кўшма феълларда бошқариш қобилияти кучлироқ. Бу ҳол кўшма феъл таркибидаги кўмакчи феълнинг маъносига ҳам боғлиқ: *-дан хабар қилмоқ, -ни хабардор қилмоқ* каби.

3. *бе-* префикси билан ясалган *бенасиб, бебаҳра, безор* каби нисбий сифатлар ҳам маъно талабига кўра чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайди: *илмдан бебаҳра, овқатдан бенасиб* каби. Бундай бирикмаларда тобе компонент белги алоқадор бўлган предметни кўрсатади. Бунда субъектнинг объектга эга бўлмаслиги инкор йўли билан ифодаланади.

Безор сўзи *зор, интизор* сўзларининг антоними бўлиб, бу сифат бошқарувидан юзага келган бирикмаларда субъектнинг объект (бирор нарса, воқеа-ҳодиса ёки шахс)га салбий муносабати ифодаланади. Масалан: *Бевақт ёғинлардан безор бизнинг юрт* (Миртемир). *Қимки бўлса дилозор, ундан элу юрт безор* (Мақол).

4. Сифатларнинг пайт билдирувчи сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда пайт муносабати ифодаланади: *ёшлиқдан таниш, болаликдан инжиқ, туғилишдан кўр* каби. *Мен у билан аввалдан танишман*.

5. Чиқиш келишигидаги ўрин билдирувчи отларнинг сифатга тобеланишидан ҳосил бўлган бирикмаларда эса белги ва ўрин муносабати ифодаланади: *юртидан бенасиб, қишлоқдан бадарға* каби. *Қишлоқдан-ку бадарғаман* (Ғ. Ғулом).

6. Белгининг қай жиҳатдан юзага чиқиши ифодаланади: *Ёғ хумчаси тошидан маълум. Қиши яхшилиги ишидан маълум* (Мақол). *Севгидан етиму, умрдан ярим, Қуриган кўксидан ёлғиз беланчак* (А. Орипов).

7. Белгини қиёслаб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган барча сифатлар чиқиш келишигидаги сўзни бошқара олади. Маълумки,

бу хусусият кўпроқ аслий сифатларга хосдир. Масалан: *Дўстлик — барча бойликдан афзал. Ақлдан ортиқ бойлик йўқ* (Мақол). *Одамларнинг бирдамлик туйғулари довуллардан зўр* (Ф. Кастро). *Уқиган ўғил — отадан улуг. Уят — ўлимдан қаттиқ. Билим — давлатдан қиммат* (Мақоллар). *Бири биридан ширин, бири биридан хуштаъм* (Ғ. Ғулом).

Баъзан -роқ аффиксини олган қиёсий даражадаги сифатлар ҳам чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб келади. Бунда белгини қиёслаш маъносини янада кучаяди. Масалан, *Ҳеч хиёнат бевафоликдан ёмонроқ бўлмас* (Мақол).

*Қонун каби пучдир ўлимнинг кучи,
Ўзидан юксакроқ одамлар учун* (А. Орипов).

Белгини қиёслаш маъносини янада кучайтириш мақсадида кўпинча чиқиш келишигидаги сўздан кейин ҳам юкламаси ишлатилади: *Одам боягидан ҳам гавжум* (Н. Фозилов). *Ота-онанинг фарзанда меҳр-муҳаббати ҳамма нарсадан ҳам қимматроқдир*. Баъзан эса чиқиш келишигидаги сўздан кейин кўра кўмакчиси ишлатилади: *Уларнинг муҳаббати сен билан бизнинг хоҳишимиз ёки Мулла Баширнинг ғазабидан кўра кучлироқ* (С. Жамол).

Мисоллардан кўринадики, чоғиштириш муносабатини ифода этувчи объектли бирикмалар сифатларнинг чиқиш келишигидаги сўзни бошқарувидан юзага келган конструкцияларнинг кўпчилигини ташкил қилади. Бундай бирикмалар, айниқса, мақолларда кўп учрайди. Чунки мақолларда кишиларга хос яхши ва ёмон хислатлар, инсонлар орасидаги ижобий ва салбий муносабатлар қарама-қарши қўйилади, қиёс қилинади.

III. Урин-пайт келишигидаги сўзларни бошқарувчи сифатлар

Урин-пайт келишигидаги сўзларни бошқариш хусусияти қуйидаги сифатларда мавжуд:

1. Инсонга хос белги-хусусият билдирувчи *илғор, донгдор, фидокор, ўтқир, таниқли, машҳур* каби сифатлар ўрин-пайт келишигидаги ўрин-жой отларини бошқариб келганда, улардан ҳосил бўлган бирикмаларда белги ва ўрин муносабати ифодаланади: *юртда таниқли, заводда илғор, элда обрўли, республикада машҳур, колхозда донгдор* каби. Бу бирикмаларнинг тобе компоненти предмет белгисининг тарқалиш ўрнини чегаралаб кўрсатади. Масалан: *Ҳаммангиз колхозда илғор экансиз* (Миртемир).

Юқоридаги сифатларнинг предмет отларини бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда эса, тобе компонент ҳожим сўздан англашилган белгининг қай жиҳатдан рўёбга чиқишини конкретлаштиради. Масалан: *Қарши тикувчилик фабрикасининг меҳнатда фидокор коллективи ўтган ўн бир ой ичида 8 милли-*

он сўмдан зёд маҳсулот ишлаб чиқарди (Газетадан). Хуросон пойтахтида илмда ўтқир устозлар бор эди (Л. Бать).

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан семантика талабига кўра зарурий кенгайиб келадиган сифатлар миқдори шу туркумга оид сўзларнинг оз қисмини ташкил этади. Лекин нутқ ичида сифатларнинг бу келишик формасидаги сўзлар билан кенгайиб келишига кўлаб мисоллар келтириш мумкин. Бу ҳол, айниқса, сифатлар гапда кесим вазифасида келганда кўпроқ юз беради. Масалан: *Майдонда синалган — элда азиз. Канал қурилишида иш қизғин* (Газетадан). *Ахир убу ерда янги...* (А. Ҳақимов). *Қўрғонқалъа кўчаларида одам сийрак* (С. Кароматов). *...барча майдонда кўчатларимиз бўлиқ* (Газетадан).

Мисоллардаги сифат-кесимга тобеланиб келган ўрин-пайт келишигидаги отларнинг барчаси предмет белгисининг юзага чиқиш ўрнини билдиради ва гапда ўрин ҳоли вазифасини ўтайди.

Хулоса қилиб айтганда, ўрин-пайт келишигидаги сўзлар фақат ўрин, баъзан предмет маъноларини билдирганда сифатларга тобеланиб келади. Бу келишикдаги пайт маъносини билдирувчи сўзлар сифатларга тобеланмай, кўпроқ феъллар томонидан бошқарилади.

IV. Кўмакчили сўзларни бошқарувчи сифатлар

Кўмакчилар келишиклар каби сўзларнинг ўзаро синтактик муносабатини ифодалайди. Кўмакчилар асосан отнинг феълга ёки отнинг отга тобеланишида грамматик восита бўлиб хизмат қилади.

Отнинг сифатга тобеланишини таъминловчи кўмакчилардан энг кўп қўлланиладигани билан ва учун кўмакчиларидир.

Билан кўмакчиси ўзининг кўп маънолилиги жиҳатдан бошқа кўмакчилардан ажралиб туради. Қуйидаги сифатлар билан кўмакчисини олган сўзларни бошқаради:

1. *Ҳолат* билдирувчи банд, *овора* сифатларининг маъноси шу ҳолатни вужудга келтирувчи восита — объектни талаб қилади: *иш билан банд, ўқиш билан овора* каби. *Шойимқул ака ўз ўйлари билан банд* (С. Нуров). *Йўқ, ҳозир илмий иш билан бандман* (Уйғун). *Ҳамма овқат билан овора* (Н. Фозилов). *Ойим самовар қўйиш билан овора* (С. Нуров). Бунда тобе компонент субъектнинг нима билан машғуллигини конкретлаштиради.

2. *Тўла, гавжум* сифатлари ҳам билан кўмакчисини олган отларни бошқариш хусусиятига эга. Масалан: *Одамлар билан лиқ тўла хонага суқилиб киришнинг фойдаси йўқ эди* (Газетадан). *Севинч билан тўлуғдир жоми* (Х. Олимжон). *...карвонсаройлар, чойхона, ошхоналар, расталар турли-туман халойиқ билан гавжум* (А. Ҳақимов). *Область ҳарбий*

комиссариатининг пункти о дамлар билан гавжум (Газетадан).

Тўла сўзи предмет ва шахс отларини, гавжум сўзи эса фақат шахс отларини бошқариб келади. Бу сифатлар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда предмет белгисининг нима билан мавжудлиги конкретлаштирилади.

Тўла сифатининг жўналиш келишигидаги сўзлар билан кенгайиб келиши ҳақида юқорида айтиб ўтган эдик. Яъни у сувга тўла — сув билан тўла каби синтактик синонимларни ҳосил қилади³⁵. Лекин гавжум сифатида бу хусусият йўқ. У фақат кўмакчили сўзларнигина бошқара олади. Одам билан гавжум дейилади, лекин одамга гавжум ибораси ишлатилмайди. Бу ҳол, албатта, ҳар икки сўзнинг ўзига хос маъно хусусияти билан боғлиқ.

3. Билан кўмакчиси ёрдамида сифатга тобеланиб келган отлар предмет белгисининг ёки субъект ҳолатининг юзага чиқишида восита бўлган объектни кўрсатади. Масалан: *Балиқ сув билан тирик. Уй фарзанд билан обод, дала — одам билан* (Мақол). *...овозингизни эшитиш билан бахтиёрман* (С. Жамол). *Инсон меҳнат билан фазилатлидир* (В. Г. Белинский). *У, айниқса, ғазаллари билан машҳур эди* (Л. Бать). *Ҳаёт — интилиш билан гўзал* (Газетадан). *Яшаш завқи-шавқи билан маст* (Ж. Жаббаров).

*Виждон билан, ҳақиқат билан,
Ростлик билан кучлидир инсон*

(Муса Жалил).

4. Предмет белгиси ёки субъект ҳолатининг бирор предмет, шахс ёки воқеа-ҳодиса билан алоқадорлиги, биргалик каби маънолар ифодаланади. Масалан: *У Шарқ адабиёти ва тарихи билан таниш эди* (А. Ҳакимов). *...нуфузли ҳарбий доиралар билан алоқадор. Саъдулла Қароматов қайноқ ҳаёт билан ҳамнафас адиб. Доҳий билан кўндан иноқ, ошна, сирдош гўзал сой* (З. Диев).

5. Билан кўмакчиси орқали сифатга тобеланиб келган сўз чоғиштириш объекти бўлган предмет ёки шахсни билдиради: *У хоннинг қизи билан тенқур* (С. Жамол).

Сифатларнинг учун кўмакчисини олган сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади:

1) тобе компонент бошқарувчи сифатдан ифодаланган белгининг кимга ёки нимага тегишли (алоқадор) эканлигини кўрсатади. Масалан: *Инсон учун энг оғир ҳаёт ёлғизликдир* («Фан ва турмуш»). *Латофат учун вазият жуда ноқулай эди* (С. Қароматов) *...бу байроқ қисмдаги ҳар бир жангчи учун*

³⁵ Туйчиббев Б. Синонимика именных словосочетаний в современном узбекском литературном языке. АҚД. Ташкент, 1973, с. 22.

муқаддас (Ҳ. Гулом). Бу конструкцияларда *учун* кўмакчиси жўналиш келишигининг функциясини бажарган. Шунинг учун ўзбек тилида бу конструкцияларнинг келишкли вариантлари ҳам қўлланилади;

2) сабаб муносабати ифодаланади: *келганинг учун хурсандман, ёрдамлашганинг учун миннатдорман* каби. Дардингни даволашда менга *кўмаклашганинг учун сендан миннатдорман* (С. Жамол). Бу ўринда *учун* кўмакчиси жўналиш ва чиқиш келишкларининг функциясини бажарган: *келганингга хурсандман — келганингдан хурсандман — келганинг учун хурсандман*. Булар синонимик бирикмалардир.

Нутқ ичида баъзан *сайин, сабабли, туфайли, каби, сингари* кўмакчилари орқали от ва отлашган сўзларнинг сифатга тобеланиб келиши ҳоллари ҳам учрайди. Масалан: *Фақат сиз туфайли нурафшон равшан, Сиз сабабли шунча гўзалдиқроқ кўклам* (Ж. Жабборов). *Кун сайин яхшироқ, ёруғроқ куним* (Миртемир).

Туфайли, сабабли кўмакчилари билан келган сўзлар бошқарувчи сифат ифодалаган белгининг рўёбга чиқиш сабабини кўрсатади. *Сайин* кўмакчиси орқали ҳосил қилинган сифатли бирикмада эса пайт муносабати ифодаланади.

Қисқа хулосалар:

1. Сифат туркумига оид сўзлар бошқарув системасида, айниқса, от бошқаруви системасида ўзига хос ўрин тутади.

2. Ранг-тус билдирувчи аслий сифатлар (ўрин ва пайтга муносабатни билдирувчи нисбий сифатлардан ташқари барча сифатлар) жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишкларидоғи сўзларни ва кўмакчили сўзлар (от, олмош ва отлашган сўзлар)ни ўзига бўйсундириб бошқарувчи вазифасида келиши мумкин.

3. Сифатларнинг бошқарувчилик хусусияти уларнинг семантикаси, морфологик белгилари ва синтактик вазифаси билан боғлиқдир. Бу хусусият барча сифатларда бир хил деб бўлмайди.

4. Жўналиш келишигидағи сўзларни бошқарувчи сифатлар мазкур туркумга оид сўзларнинг кўп қисмини ташкил қилади.

5. Айрим сифатларнинг бошқарувчилик қобилиятига улар билан ўзакдош бўлган отлар ва феълларнинг таъсири бор.

6. Маъно хусусиятига кўра бошқариш қобилиятига эга бўлмаган сифатлар ҳам грамматик, стилистик факторлар таъсирида турли формадағи сўзлар билан кенгая олади.

СОН БОШҚАРУВИ

Маълумки, сон туркумига оид сўзлар предметнинг, баъзан ҳаракатнинг миқдорий белгисини билдиради. Шунинг учун улар кўпинча отларга ёки феълларга тобеланиб келади: *икки киши, ўнта китоб, бешинчи курс, чорак соат* ва ҳоказо. Лекин от ва сифат каби сон ҳам ҳоким вазиятда қўлланилиб, бошқарувчи вазифасини бажариши мумкин.

Рус тили грамматикасида от бошқаруви ҳақида фикр юритилар экан, сон туркумига оид сўзлар ҳам бошқариш хусусиятига эга эканлиги айтиб ўтилади³⁶.

Туркологияда соннинг бошқарув системасида маълум даражада ўрин тутиши синтаксис соҳасида иш олиб борган кўпгина олимлар томонидан эътироф этилади. Масалан, Ю. Сеидов озарбайжон тилида сонлар жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариш хусусиятига эга эканлигини қайд қилади³⁷. М. З. Закиев эса бошқарув муносабатидан юзага келган сўз бирикмалари ҳақида гапира туриб, сон бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларни алоҳида гурпуага ажратади³⁸. Лекин М. Б. Балакаев негадир сон бошқарувини эътибордан четда қолдирган³⁹. Бунга балки сон бошқарувидан юзага келган бирикмаларнинг қозоқ тилида, умуман, туркий тилларда нисбатан озчиликни ташкил этиши сабаб бўлса керак.

Ўзбек тилининг илмий грамматикаларида соннинг бошқарувчилик хусусияти ҳақида ҳеч қандай фикр айтилмаган. Фақат Т. Акрамов «сонлар кесим вазифасида келганда воситали тўлдирувчиларни ўзига бўйсундириб келиши мумкинлиги»ни айтиб ўтади ва бунга мисоллар келтиради⁴⁰.

Ҳозирги ўзбек адабий тили фактик материалларининг анализи шунини кўрсатадики, сон бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмалар тилимизда озми-кўпми ишлатилади. Соннинг грамматик бошқарув системасида тутган ўрнини от, сифатникига тенглаштириб бўлмайди, албатта. Лекин ҳар қолда бошқарувчиси сондан бўлган бирикмалар маълум бир қисмини ташкил қилади.

Бутундан бўлакни, тўдадан қисмини ажратиб кўрсатиш маъносини англатадиган сўз бирикмаларида бошқарувчи сўз санок сонлардан иборат бўлиб, бошқарилувчи от чиқиш келишигида келади. Масалан: *Элатлардан бири пиёлада чой тутди (Ойбек). Уртоқларингдан бири ҳазилвон экан, тоза кулдирди (Мирмуҳсин). У киши РСДРПнинг Туркистондаги вакилларида бири (М. Исмоилий). Ленинизмнинг муқаддас васиятларидан бири — ўқиш, ўқиш ва яна ўқишдир (Газетадан).*

Юқоридаги бирикмаларда бир сонини бўлакни, бошқарилувчи сўзлар эса умум, тўда ёки бутунни ифодалайди. Бу типдаги бирикмаларнинг бошқарувчиси бирдан ортиқ миқдорни билдирувчи сонлардан бўлиши ҳам мумкин: Масалан: *Аълочилардан тўрттаси китоб билан мукофотланди. Булардан учини «то-*

³⁶ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 505.

³⁷ Сеидов Ю. Азербайжан эдэби дилинде соз бирлэшмэлэри. Бақы, 1966, саҳ. 107.

³⁸ Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с. 205.

³⁹ Балакаев М. Б. Основные типы именных словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957.

⁴⁰ Акрамов Т. Именное сказуемое в современном узбекском литературном языке. АҚД. Ташкент, 1967.

либи илм» бўлиб, тўртинчиси бу ҳужра соҳибининг меҳмони эди (Ойбек).

Қаср сонлар ҳам тилда бошқарув муносабатидан ҳосил бўлган сўз бирикмалари орқали ифодаланади. Бундай бирикмаларнинг бошқарувчиси ҳам, бошқарилувчиси ҳам саноқ сондан иборат бўлади. Бунда бошқарилувчи сон бутуннинг неча қисмга бўлинганини, ҳоким сўз эса шу бўлақлардан ажратиб олинган қисмни кўрсатади: *ўндан бир, учдан икки, ўндан тўққиз* каби. *Ҳосилнинг учдан икки қисми машиналар билан терилди* (Газетадан). *Ундай кишилар жамиятимизда юзтадан битта.*

Тақсим маъносини ифодаловчи бирикмаларда ҳам бошқарувчи сон бўлади: *сенга олти, менга беш, ҳар қайсимизга тўрттадан, ҳар бир ўқувчига иккитадан* каби.

Саноқ сонлар баъзан кўмакчили сўзларни бошқарган ҳолда келади. Масалан: *Сен билан саккиз, мен билан тўққиз, Замира билан ўн* каби. Бунда тобе сўз бошқарувчи сўздан ифодаланган миқдорга кирган предмет ёки шахсни англатади. Бу типдаги бирикмалар кўпроқ оғзаки нутққа хосдир.

Тартиб сонлар ҳам нутқ ичида ўрин ва чиқиш келишикларидаги сўзлар билан кенгайиб келади. Масалан: *Оббо Мавлон ака-е, ҳар ишда биринчи-я* (А. Қаҳҳор). *Шунчалиги билан дала ишида биринчи* (А. Қаҳҳор). Мисоллардаги бошқарувчи сон (*биринчи*) шахснинг белгисини, ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент эса шу белгининг қай жиҳатдан юзага чиқишини кўрсатади. Агар ўрин келишигидаги тобе сўз ўрин-жой отларидан бўлса, унда сон бошқарувидан юзага келган бирикмада ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *Мамлакатимиз коммунистлари жаҳонда биринчи социалистик ва коммунистик жамият бунёдкорлари...* (Газетадан).

Бу типдаги бирикмаларнинг тобе компоненти чиқиш келишигида бўлиши ҳам мумкин: *чапдан тўртинчи, юқоридан олтинчи, охиридан бешинчи, ўндан иккинчи* каби. Бундай конструкциялар одатда китоб, газета ва журналларда босиладиган фотосуратларга бериладиган комментарийларда қўлланилади. Масалан: *Адҳам Раҳмат (чапдан биринчи)...* (Журналдан). *Чапдан учинчи — ёзувчи Адҳам Раҳмат* («Мухбир»).

Умуман, сон туркумидаги сўзлар ичида семантика талабига кўра кучли бошқариш хусусиятга эга бўлган сўзлар жуда оз. Шундай бўлса-да, кўпчилик сонлар турли нутқий шароитларда бошқарувчи ролида кела олади.

РАВИШ БОШҚАРУВИ

Равиш ҳаракатнинг белгисини билдирувчи сўз туркумидир. Шунинг учун равишлар асосан феъл ёки феълнинг функционал формаларига боғланиб, феъл билан бирликда релятив бирикманга ҳосил қилади. Равиш тобе ҳолатда келганда ҳоким сўзга кўпинча битишув йўли билан боғланади: *тез гапирмоқ, қаттиқ қичқирмоқ.*

кўп ўқимоқ каби. Лекин улар нутқда ҳамма вақт ҳам тобе вазиятда келавермай, ҳоким ҳолатда келиб, бошқа туркумга оид сўзлар билан (кўпинча отлар билан) бошқарув муносабатига киришуви ҳам мумкин: *ўқдан тез, уйдан баланд, дўстлардан узок, ҳақиқатга яқин, сенга кўп, менга оз* ва ҳоказо.

Бошқариш қобилияти равишларда ҳам бошқа туркумлардаги каби турличадир. Рус тили грамматикасида⁴¹ равиш бошқаруви алоҳида ажратиб кўрсатилади. Туркологияда ҳам бу масала айрим олимлар диққатини ўзига жалб қилган. Масалан, М. Б. Балакаев «кесим вазифасида келган ҳолат равишлари ҳоким вазиятда келиб, объектли муносабатларни ифодаловчи «от бошқарувчили» бирикмалар ҳосил қилиши»ни айтиб ўтади⁴². Ўзбек тилшунослигида ҳам равишнинг бошқарувчи ролида кела олиши эътироф этилади⁴³.

Маълумки, равишлар маъно жиҳатдан бир неча турга бўлинади: Фактик материаллар таҳлили шуни кўрсатадики, равиш туркумига оид сўзларнинг қуйидаги семантик группалари маъно талабига кўра жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишигида келган от ва отлашган сўзларни бошқариш хусусиятига эга:

1. *Баравар, бирдай, бепарво, қойил* каби ҳолат равишлари инсон психикасига хос ички ҳолатни, шахснинг бирор нарса (предмет, шахс ёки воқеа)га муносабатини ифодалайди. Бу равишлар ўзига тобеланиб келган от ёки олмошнинг жўналиш келишигида бўлишини талаб қилади: *барчага баравар, ҳаммага бирдай, болага бепарво* каби.— *Раисимиз беғубор одам. Барчага баробар* (Н. Фозилов). *...ҳалитдан хотинига бепарво* (Уйғун).

Теварак-атрофдаги турли воқеа-ҳодисалар таъсирида инсонда пайдо бўладиган хилма-хил руҳий ҳолатларни ифода этувчи *рози, норози, хурсанд, хафа, қойил* каби ҳолат равишлари ҳам жўналиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб кела олади. Масалан: *Сен шунга розимисан? Аммо Умарали бунга норози* (И. Раҳим). *...ўзи етиштирган мўл ҳосилга қойил* (И. Раҳим). Мисоллардаги ҳоким сўз вазифасида келган равишлар инсон психик ҳолатини, тобе компонентлар эса шу ҳолатни юзага келтирган предмет ёки воқеа-ҳодисани кўрсатади.

Юқоридаги равишлар чиқиш келишигидаги сўзлар билан ҳам кенгая олади: *у сендан норози, мен ундан розиман* каби. Бунда тобе компонент ҳоким сўздан англашилган ҳолатнинг юзага келиш манбаини кўрсатади.

Ҳолат равишларидан ҳаракатнинг қай тарзда рўй беришини билдирувчи *тез, чаққон, секин* сўзлари одатда чиқиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб келади. Чунки бу равишлар

⁴¹ Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 510.

⁴² Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957, с. 48.

⁴³ Фуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Тошкент, 1961, 28-бет; Абдурахмонов Д. Ўзбек тилида бошқарув муносабатлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари». 1960, 1-сон.

ҳаракат белгисини даражалаб кўрсатиш хусусиятига эга. Шунинг учун улар бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда чоғиштириш муносабати ифодаланади: *ўқдан тез, овоздан тез* каби. *Номусли одамни миннат ўқдан ҳам тез йўқитади* (Ю. Шомансур), *Тошбақадан ҳам секин* («Муштум»).

2. *Бетма-бет, юзма-юз, рўбарў, яккама-якка, елкама-елка* каби ҳолат равишлари томонидан бошқарилган отлар ўз бошқарувчисига билан кўмакчиси орқали тобеланади: *табиат билан юзма-юз, дўстлар билан елкама-елка, душман билан яккама-якка*.

3. *Нари, бери, узоқ, яқин, чет* каби равишлар ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ёки предметнинг жойлашиш ўрнини билдиради. Лекин улар ўрин маъносини ифодалашда бошқа ўрин равишларидан фарқ қилади. Яъни бу равишлар бирор таянч объект (предмет ёки ўрин-жой)га нисбатан белгиланган масофа (ўрин)ни кўрсатади: *...дан нари, ...дан узоқ, ...дан четда* каби. Масалан: *Уктамдан нарироқда, скамейкада, ярим ҳарбий кийимда икки студент оппоқ карталарни ёйиб, қандайдир иншоотларнинг плани устида ўйлаб, бир-бирларига нималарнидир уқтирмақда эдилар* (Ойбек). *Эъзозхон Ботиралидан икки қадамча нарига келиб тўхтади* (Ҳ. Ғулом). *Бу йил ёзда Алишер ана шундай, Султон Ҳусайндан йироқда танҳо яшади* (Л. Бать). *Танклар ҳали Бектемирдан анча узоқда эди* (Ойбек).

Мисоллардаги бошқарувчи вазифасида келган равишлар ўрин (масофа)ни, уларга тобеланиб келган сўзлар эса шу ўриннинг нимага нисбатан олинганлигини (таянч объектни) ифодалайди.

Юқоридаги равишлар чиқиш келишигидаги шахс отлари ёки кишилик олмошларини бошқарганда, бошқарувчи ўрин маъносини эмас, балки ҳолат маъносини билдиради. Масалан: *Ундан иложи борича узоқроқ юрмақ лозим* (С. Жамол). *...ўзини одамлардан четроқ тутди* (Шухрат).

Узоқ равиши баъзан жўналиш келишигидаги отларни бошқариши ҳам мумкин. Масалан: *...бу ер уйингга жуда узоқ-ку* (Л. Бать).

Яқин равиши ўрни билан пайт, ўрни билан масофа (ўрин) маъноларини англатади. Лекин у қандай маъно англатмасин, ўзи бошқарган сўзнинг жўналиш келишигида келишини талаб қилади. Чунки бу равиш ҳам бирор предметнинг жойлашган ўрнини бошқа бир предмет ўрнига нисбатан аниқлайди. Масалан: *Тўнкалар жуда кўп ҳам бир-бирига жуда яқин* (Ойбек). *Мирсалимнинг ҳовлиси мактабга яқин экан* (Шухрат). *Менга бугун яқиндир осмон* (Ҳ. Олимжон).

Яқин сўзи миқдор билдирувчи сўзларни бошқарганда чама маъносини англатади: *йигирма километрга яқин, ўнга яқин, юзга яқин* каби. Бундай ҳолларда *яқин* равиши ўз маъно мустақиллигини қисман йўқотиб, кўмакчи вазифасини бажаради. Шунинг учун ҳам юқоридагидек конструкциялар бир бутун ҳолда яхлит бир маъно (миқдор маъносини) англатади ва гапда бир гап бўлаги вазифасини ўтайди.

Яқин сўзи жўналиш келишигидаги пайт билдирувчи сўзларни бошқариб, ўз бошқарилувчиси англатган пайт маъносини конкретлаштириш учун хизмат қилади. Масалан: *Тонгага яқин қор танкни деярли кўмиб ташлади* (С. Қароматов). *Шомга яқин қабулхонага ўрта бўй чорпахилдан келган киши кириб келди* (С. Нуров). *У кечроқ ётгани учун олтиларга яқин йўғонди* (С. Нуров). Бу мисолларда ҳам яқин сўзи кўмакчи ўрнида келиб, ўзи бошқарган сўз билан бирликда пайт маъносини чамалаш, тахмин йўли билан ифодалаяпти.

Яқин сўзи ҳолат маъносини англатганда ҳам жўналиш келишигидаги от ёки олмошларни бошқара олади. Масалан: — *Биласизми, Ҳайдарвой, сиз билан биз қариндошимиз, яъни бир-бири-мизга жудаям яқин миз...* (Б. Ҳалилов). *Фикрларимиз бир-бирига яқин* (Шуҳрат).

Эрта, кеч, бурун, илгари, олдин, аввал каби пайт равишлари ҳам чиқиш келишигидаги отлар ва отлашган сўзларни бошқариб, пайт муносабатини ифода этувчи конструкциялар ҳосил қилади. Масалан: *Уйни мўлжалдан бурунроқ битказишга имкон берди* (А. Қаҳҳор). *Аммо у кун ҳар кунгидан эртароқ қош қорайди* (С. Айний). *Бу йил чигит бултургидан кечроқ экилди* (Газетадан). *Онамлар отамдан аввалроқ вафот этганлар* (Мирмуҳсин). *Бу йил йўғим-теримни ўтган йилгидан илгарироқ тамомлаш мумкин* (И. Раҳим). *Урушдан бурун, фалон жойда юз центнерчи чиқибди, деган хабар тарқалганда, Ўктам жилла ишонмаган эди* (Ойбек).

Юқоридаги равишлар тилда кўпинча кўмакчи вазифасида келади. Бундай пайтларда улар ўзидан олдин келган чиқиш келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни зарурий талаб қилади. Чунки бу равишлар бошқа бир пайтга нисбатан олинган пайтни ифодалайди ва улар бошқарувидан ҳосил бўлган конструкциялар бир бутунлигича гапда пайт ҳоли вазифасида келади.

Илгари, бурун, аввал, олдин, сўнг, кейин сўзлари ўзбек тилининг мавжуд грамматикаларида ҳам равиш, ҳам кўмакчи туркумида ўрганилади⁴⁴. Яъни улар чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб, яхлит конструкция ҳолида гап бўлаги бўлиб келса — кўмакчи, мустақил ҳолда пайт билдириб, якка ўзи бир гап бўлаги бўлиб келса — равиш деб тавсифланади. Лекин «Ўзбек тили грамматикаси»да⁴⁵ юқоридаги сўзлар фақат кўмакчи туркумида берилган. А. Н. Кононов бу сўзларни кўмакчи отлар қаторида тавсифлар экан, уларни чиқиш келишигини бошқарувчи кўмакчилар группасига киритади⁴⁶. Умуман, бу равишлар ҳозирги ўзбек адабий тилида мустақил ҳолда кам қўлланилиб, кўпроқ кў-

⁴⁴ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тили. Морфология. Самарқанд, 1975, 230—231-бетлар; Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1-китоб. Тошкент, 1966, 344—355-бетлар.

⁴⁵ Ўзбек тили грамматикаси. I. Тошкент, 1975, 557—558-бетлар.

⁴⁶ Кононов А. Н. Послелоги в современном узбекском языке. Ташкент, 1951, с. 42.

макчи вазифасида ишлатилади. Масалан: *Уйқудан олдин яна хаёл босди* (Шухрат). *Беш йилликни муддатидан олдин бажарамиз* (Газетадан). Мисоллардаги равиш-қўмакчилик конструкцияларни бошқарилувчисиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Яъни бунда бошқарувчи сўзларнинг маъноси аниқ, кокрет бўлиши учун чиқиш келишигидаги тобе компонентнинг бўлиши шарт. Акс ҳолда кутилган маъно келиб чиқмайди. Кейин, сўнг равишлари ҳам қўмакчи вазифасида келгандагина чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгая олади. Масалан: *Қарағайзор ёмғирдан кейин сокин* (Ҳ. Фулом). *Улар келиб тўхтагандан сўнг Мاستон сўрашгани қўл узатди* (А. Қаҳҳор). *Чорак аср жудоликдан сўнг* (Газетадан сарлавҳа). Бундаги қўмакчилик конструкциялар гапда пайт ҳоли вазифасини бажариб келган.

Кейин сўзига кишилиқ ёки сўроқ олмошларининг тобеланишидан юзага келган конструкцияларда эса тартиб (шахс ёки предметларнинг муайян бир маконда жойлашиш тартиби) маъноси ифодаланади. Масалан: *Сен кимдан кейин? Мендан кейин яна бир киши бор.*

5. Миқдор-даража равишларидан *кўп, оз, кам, ортиқ* кабилар жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларидаги сўзларни бошқара олади: *менга кўп, сенга оз, студентлардан кўпи, бултургидан кўп, кечагидан оз, ҳар галгидан кам* каби.

Кўп, оз, кам равишларининг жўналиш келишигидаги от, олмош, ҳаракат номларини бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда мўлжал, ўлчов, тақсим маънолари ифодаланади: *шерикларингга кўп, менга оз* каби. *Бу қишлоқнинг кўп ерларини қум босганлиги сабабли экишга ер оз қолган* (С. Айний). *Бир йигитга етмиш ҳунар кам* (Мақол). *Сенга бу ҳам кам.*

Кўп равиши чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб, қуйидаги маъно муносабатларини ифода қилувчи конструкциялар ҳосил қилади:

а) чоғиштириш муносабатини ифодаловчи конструкциялар: *Мен у кун илгариги кунлардагидан кўпроқ овқат еб, тездан ухладим* (С. Айний). *Аммо у энди оз ичса ҳам, овқат, ичимликларни аввалгидан кўпроқ буюради* (Ойбек);

б) бутундан қисмни ажратиб кўрсатувчи конструкциялар: *Лутфийнинг ғазаллари оғиздан-оғизга кўчиб юрар, Алишер улاردан кўпини биларди* (Л. Батъ).

Кам равиши ҳам чиқиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб, чоғиштириш-қиёслаш муносабатини ифодаловчи конструкциялар ҳосил қилади. Масалан: *Ҳозирги гапингиз қайси ҳазилдан кам?* (И. Раҳим). *Татьянанинг тутуми қайси ўзбек қизининг тутумидан кам?* (И. Раҳим).

Кўп, кам, оз равишлари ўрин-пайт келишигидаги ўрин-жой отлари ёки ўрин равишлари билан кенгайиб, ўрин муносабатини ифода этувчи бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Утлоқда бедана кўп, Дангасада баҳона кўп* (Мақол). *Биз, озарлар,*

бу ерда жуда кўп (А. Ҳакимов). Қишлоқда ҳам одамлар кўп эди (И. Раҳим). Бизда малакали мутахассислар оз.

6. Ночор, ноилож, чорасиз каби сабаб равишлари баъзан чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб келади: касалликдан но-чор, камбағалликдан чорасиз каби. Лекин равишнинг бу тури бошқарувчи ролида кам қўлланилади.

Умуман, равишларнинг бошқарувчилик хусусияти ҳақида юқоридагиларга асосланиб қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1) равиш туркумига оид сўзларнинг жуда оз қисмигина жўналиш чиқиш, ўрин-пайт келишикларидаги сўзларни бошқариш хусусиятига эга. Ясама равишлар бошқарувчи ролида деярли қўлланилмайди;

2) равишларни бошқариш қобилиятига эга бўлган равишларнинг кўпчилигини ҳолат равишлари, белгини қиёслаб кўрсатиш хусусиятига эга бўлган равишлар ташкил қилади;

3) кўмакчи туркумига ўтган равишларда бошқариш қобилияти кучли;

4) аксари равишлар кесим вазифасида келганда турли формадаги сўзлар билан кенгайиш қобилиятига эга.

МОДАЛ СЎЗЛАР БОШҚАРУВИ

1. Бор, йўқ сўзларининг бошқариш хусусиятлари.

Бор, йўқ сўзлари предмет ёки шахснинг муайян бир маконда ё замонда мавжудлигини тасдиқ ёхуд инкор йўли билан билдиради.

Айрим тилшунос олимлар бор, йўқ сўзларини модал сўзлар қаторига киритадилар⁴⁷, айримлари эса бу сўзлар бошқарувидан юзга келган сўз бирикмаларини алоҳида гурппага ажратадилар⁴⁸. Ўзбек тилининг айрим грамматикаларида ҳам бу сўзлар модал сўзлар гуруҳига киритилади⁴⁹. Тўғри, бор, йўқ сўзлари семантикасида модаллик хусусияти мавжуд. Яъни тасдиқ ёки инкор билдириш жиҳатдан улар модал сўзларга алоқадор, лекин ўзига хос хусусиятлари билан улар модал сўзлардан фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, бор, йўқ сўзлари гапда мустақил гап бўлаги бўлиб келади, шунингдек улар субстантивлашиш хусусиятига эга. Шунинг учун бу сўзлар нутқда турли сўз ўзгартувчи аффиксларни олиб ўзгариши мумкин. Масалан: Бор мақтанса, топилур, йўқ мақтанса, чопилур (Мақол). Ўзи йўқнинг кўзи йўқ. Йўқни керак топдирар (Мақол). Бордан юқар, болдан томар (Мақол).

⁴⁷ Закрев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с. 209; Комилова Х. Қ. Гапда-сўзларнинг боғланиши. Тошкент, 1955.

⁴⁸ Балакаев М. Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке. «Вопросы языкознания», 1956, № 2, с. 53—66.

⁴⁹ Мирзаев М., Расулов И., Усмонов С. Ўзбек тили. Тошкент, 1970, 106-бет.

Ўзбек тили фактик материаллари таҳлили шуни кўрсатадики, *бор, йўқ* сўзлари ўз маъносида (отлашмаган ҳолда) қўлланилганда, кўпинча гапда кесим вазифасини бажаради ва ўзининг ана шу позициясида кўпроқ бошқа сўзларни бошқариш қобилиятига эга бўлади⁵⁰. Масалан: *Узингда йўқ — оламда йўқ* (Мақол). *Мақтабда муаллимнинг алоҳида ўрни бор* (Газетадан). *Элчига ўлим йўқ* (Мақол).

Лекин ўзбек тилида *бор, йўқ* сўзлари бошқарувчи ролида келганда, кесимдан бошқа гап бўлаклари вазифасини ҳам бажара олади. Масалан: — *Хотинларга йўқ паранжи сизга қайда?* (Шухрат). *Бўйнида иллоти борнинг оёғи қалтирайди* (Мақол). *Уйда роҳати йўқнинг кўчада фароғати йўқ* (Мақол). Биринчи мисолдаги *бор, йўқ* сўзлари гапда сифатловчи, иккинчи мисолда эса аниқловчи вазифасини бажаряпти.

Бор, йўқ сўзлари жўналиш келишиги формасидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариб, объектни бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Билимсиз кишига иш йўқ, ишсиз кишига ош йўқ* (Мақол). *Сизга бор, бошқаларга йўқ. Одил кишига жазо йўқ*.

Бор, йўқ сўзлари бошқарувидан юзага келган юқоридаги бирикмаларда ҳоким сўз тобе компонентдан ифодаланган шахс ёки предмети учун бошқа бир предметнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини билдиради.

Бор, йўқ сўзлари кесим вазифасида келганда, от, олмошлар билан бирга *-и (-иш)* формасидаги ҳаракат номларини ҳам бошқара олади. Масалан: *Шамси кўп жойларни кўрган, кўп ишларни қилган бўлса ҳам байт айтишга йўқроқ эди* (С. Аҳмад). Бу гапдаги *йўқ* сўзи бошқарувидан юзага келган конструкцияда тобе компонентдан англашилган ҳаракат ё ҳолат рўёбга чиқиши учун бирор имконият, шарт-шароит ёки қобилиятнинг мавжуд эмаслиги ифодаланади.

Баъзан бошқарувчи *йўқ* сўзининг ўрнига *бор* сўзи ишлатилади. Бундай ҳолларда инкор маъноси инкор боғловчиси *на* орқали ифодаланади. Масалан: *бу ер ютқур босмачиларнинг дастидан на қизларга тинчлик бор, на келинларга* (Б. Ҳалилов). Бундай бирикмаларда *на* боғловчиси *бор* сўзи англаган мавжудлик маъносини инкор қилади.

Айрим ҳолларда бошқарувчи *йўқ* сўзи бўлса ҳам, умумий бирикмадан келиб чиқадиغان маъно мавжудликни, тасдиқни ифодалайди. Масалан: — *Ҳа, бунақа ишларга унинг суяғи йўқ* (Шухрат). Бунда *суяғи йўқ* ибораси (фразеологик ибора) бир бутун ҳолда бошқарувчи вазифасида келиб, шахснинг бирор ҳаракатни бажаришга қобилиятли эканлигини билдиради.

Бор сўзи биринчи шахс бирлик формаси (*-ман*)ни олган ҳолда қўлланиб, *қойилман* маъносини англатади. Бундай ҳолларда у,

⁵⁰ Балакаев М. Б. Современный казахский язык. Синтаксис. Алма-Ата, 1959, с. 39.

албатта, жўналиш келишигидаги сўзлар билан кенгайди. Масалан: — *Раҳмат мана бу ишингизга мен борман,— деди Нафиса* (Шуҳрат).

Бор, йўқ сўзлари бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларнинг кўпчилигини тобе компоненти ўрин-пайт келишигида бўлган конструкциялар ташкил қилади.

Маълумки, ҳар қандай нарса, предмет муайян бир маконда мавжуд бўлади. Шундай экан, нарса, предмет, шахс ёки ҳодисанинг мавжудлигини тасдиқ ё инқор қилувчи *бор, йўқ* сўзлари семантика талабига кўра ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан зарурий кенгайди. Ўрин-пайт келишигидаги от ва олмошларнинг *бор, йўқ* сўзларига тобеланишидан юзага келган конструкцияларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади:

1) тобе компоненти ўрин маъносини англатувчи отлардан иборат бўлган бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *Дунёда партия бор, Ҳар дақиқа бир зафар* (Миртемир). *Бунинг учун Совет Ватанида ҳамма шароит бор,— деди Уктам* (Ойбек). — *Ҳайрият, дунёда бор экансиз* (Б. Ҳалилов). *Болалик уйда ғийбат йўқ; Уйда чакса уни йўқ, Том бошида қўш тандир* (Мақол). *Кўп асбоблар етишмайди. Сель-электродда ҳам йўқ, фақат Тошкентда бор* (И. Раҳим).

Тобе компоненти ўрин равишларидан бўлган бирикмаларда ҳам бирор предмет ёки шахснинг муайян ўринда мавжуд ёки мавжуд эмаслиги англашилади. Масалан: *Ҳар ерни қилма орзу, Ҳар ерда бор тошу тарозу* (Мақол). *Ёнида бир пули йўқ, туянинг тишини кўрар* (Мақол);

2) *бор, йўқ* сўзлари томонидан бошқариладиган ўрин-пайт келишигидаги предмет отлари бирор нарса ёки предметнинг жойлашиш ўрнини кўрсатади. Масалан: *Қўлимда паспорт бор, совет паспорти* (Ғ. Гулом); *Сизга ўхшаб қўлларида папкалари бор, бошларида шапкалари* (Шуҳрат);

3) тобе компонент ўрин келишигидаги мавҳум отлардан бўлганда, бирикмадан келиб чиқадиган бир бутун маъно инсонга ҳос психик ҳолатни ифодалайди. Бунда кўпчилик тобе сўз бирор ҳолат, ҳис-туйғу мавжуд бўлган ёки мавжуд бўлмаган мавҳум ўринни ифодалайди. Масалан: *Дилда саросима бор, Қийналар дов юраги* (Миртемир). *Қалбимда бор эди меҳрим, ҳурматим* (Шуҳрат). *Қамалнинг неча кунга чўзилгани эсимда йўқ* (Ж. Оймирзаев). Бу типдаги бирикмаларнинг баъзиларида эса инсоннинг ташқи кўринишида намоён бўладиган руҳий ҳолат ифодаланади. Масалан: *Кўзларингда ғалати бир сир бор эди* (Ойбек). *Унинг кўзида аччиқ аралаш кўрқув бор эди* (А. Қодирий). *У бутунлай жиддий, юзларида ҳеч қандай ҳаяжон аломати йўқ эди* (Р. С. Заҳир);

4) *бор, йўқ* сўзларига тобеланиб келган шахс отлари бирор предмет, характер — хусусият ё ҳолат мавжуд бўлган ёки мавжуд бўлмаган шахсни кўрсатади. Масалан: *Ҳар ҳолда дадаси-*

да пул бор (Шухрат).— Ҳожи ота кетаётган бўлса, бўйнида иллати бор (Шухрат). Раисда тиним йўқ (Ойбек).

Тобе компонент шахс билдирувчи кишилик, ўзлик, сўроқ, кўрсатиш олмошларидан иборат бўлса, бирикмадан юқоридагидек маъно муносабати ифодаланади. Масалан: *Эй номард табиат, борми сенда ҳис?* (А. Орипов). *Қимда бордир бу чамандан гул узишининг нияти?* (Ғ. Ғулом). *Элда бори—сенда бори* (Мақол);

5) *бор, йўқ* сўзларининг *-и (-иш)* формасидаги ҳаракат номларини бошқаришидан юзага келган конструкцияларда шахснинг бирор ҳаракатни бажаришга қобилияти борлиги ёки йўқлиги ифодаланади: *қовун танлашга йўқман* каби.

Бор, йўқ сўзлари ўрин келишигидаги отлашган сифатларни ҳам бошқариб келиши мумкин. Бундай ҳолларда тобе вазиятда келган отлашган сифат шахс билдиради. Бирикмадан англашиладиган умумий маъно бирор характер—хусусиятнинг шу шахсда мавжудлиги ёки йўқлигини ифодалайди. Масалан: *Бетамизда бет йўқ, безорида уят йўқ* (Мақол).

Баъзан тобе компонент бирор предметнинг мавжудлик ўрнини билдириш билан бирга пайт маъносини ҳам англатади. Масалан: *Уроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир* (Мақол).

Бор, йўқ сўзлари чиқиш келишиги формасидаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқариб кела олади. Бундай бирикмаларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади:

1) пайт муносабати. Бунда ҳоким сўз бирор предмет ёки характер-хусусиятнинг қай вақтдан бери мавжудлигини билдиради. Масалан: *Бу хислат унинг болалигидан бор* (Шухрат);

2) бутундан бўлак ёки тўдадан қисмнинг (бир гуруҳ кишилардан бир қисми) мавжудлиги тасдиқ ёки инкор қилинади. Масалан: *Менга овқат беради, кийим жуда тўзиса, кийим қилиб беради. Лекин пулчадан йўқроқ...* (Ойбек).— *Чойхонани қара, аъзолардан борми?* (И. Раҳим);

3) белги-хусусиятнинг қай жиҳатдан юзага чиқиши ифодаланади. Масалан: *Ақл деса ақлдан, ҳусн деса ҳусндан, ҳеч нарсадан кам йўқ* (И. Раҳим);

4) тобе компонент манба объектни кўрсатади. Масалан: *Тузукроқ одам бўлишидан умидим бор* (С. Айний). *Вужудингдан бордир менинг гумоним* (Ғ. Ғулом);

5) гапнинг эгаси дарак, хабар сўзларидан иборат бўлиб, *бор, йўқ* сўзлари кесим вазифасида келса, албатта, улар чиқиш келишигидаги от ёки олмош билан кенгайди. Масалан: *Мана тўрт йилдирки, ўғлидан дарак йўқ* (Ҳ. Ғулом). *Латофатдан дарак йўқ* (С. Қароматов).

Шуни айтиб ўтиш керакки, *бор, йўқ* сўзлари бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларнинг маъноси асосан контекста, гап ичида, гапнинг эгаси иштирокида конкретлашади. Масалан, *менда бор, сенда йўқ, у ерда йўқ* каби конструкцияларда мавжудлиги тасдиқ ёки инкор қилинаётган предмет ё шахс ноаниқ бўлади ва

Бирикмадан англашиладиган умумий маъно ҳам мавҳум бўлади.

Тилда баъзан бошқарувчи вазифасини ўтовчи *бор*, *йўқ* сўзларининг тушиб қолиши ҳоллари ҳам учрайди. Бундай ҳолларда бошқарувчилик роли мавжудлиги тасдиқ ёки инкор қилинаётган предметни билдирадиган отга кўчади. Масалан:

Чўчима, жигарим, ўз уйингдасан,

Бу ерда на ғурбат, на офат, на ғам (Ғ. Гулом).

Шундай қилиб, *бор*, *йўқ* сўзлари уч келишик: жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишиги формасидаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқара олади. Лекин бу сўзлар ҳамма вақт ҳам бошқариш хусусиятига эга бўлавермайди. Қуйидаги ҳолларда улар ўзларининг бошқарувчилик хусусиятини йўқотади:

а) *бор*, *йўқ* сўзлари отлашиб, шахс билдириб келганда: *Бор мақтанса, топилур йўқ мақтанса, чопилур* (Мақол.) *Йўқни керак топдирар* (Мақол);

б) сифат ўрнида келиб, белги ифодалаганда: *Бор бўлсанг, кўролмайди, Йўқ бўлсанг, беролмайди* (Мақол);

в) равиш ўрнида келиб, пайт билдирганда: *Борида чорачора, йўғида бечора* (Мақол);

г) *бор*, *йўқ* сўзлари сифат ясовчи *-ли*, *-сиз* аффикслари ўрнида келганда: *Ўғли борнинг ўрни бор, Қизи борнинг нози бор* (Мақол).

Оқоридаги мисолларда *бор*, *йўқ* сўзлари гарчи *-ли*, *-сиз* аффикслари функциясини бажариб, белги англатиш учун хизмат қилаётган бўлса ҳам, бу сўзларни юқоридаги аффикслар билан алмаштириш, уларнинг ўрнига аффиксларни қўйиш мумкин эмас. Чунки бу ўринда *ўғли бор*, *қизи бор* бирикмаларини *ўғилли*, *қизли* сўзлари билан алмаштирсак, мақолга хос қофия, вазн бузилади ҳамда маъно таъсирчанлиги заифлашади. Бундай бирикмаларни Л. Ю. Тугушева боғлиқ конструкциялар (связанные конструкции) деб атайди. Унинг фикрича, бундай конструкциялар предикатив муносабат асосида юзага келиб, эгаси эгалик қўшимчасини олган отдан, кесими *бор*, *йўқ* сўзларидан ёки сифатдан иборат бўлиши мумкин⁵¹. Масалан: *Ота-онаси йўқ етим бола*. Ўзбек тилида баъзан бу типдаги синтактик конструкцияларни сўзга айлантириш, яъни *бор*, *йўқ* сўзлари ўрнига *-ли*, *-лик*, *-сиз* аффиксларини қўллаш мумкин. Масалан: *Қизи бор уй доим саришта — Қизлик уй доим саришта* (Мақол). *Қизлик уйга қирқ от боғланар* (Мақол).

2. *Керак, зарур, лозим, даркор* сўзларининг бошқариш хусусиятлари.

Керак, зарур, лозим, даркор сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига яқин лексемалар бўлиб, бир синонимик қаторни ташкил қилади. Улар маъно хусусиятига кўра модал сўзлар группасига ки-

⁵¹ Тугушева Л. Ю. О связанных именных конструкциях в тюркских языках. Тюркологические исследования. М.—Л., 1983, с. 106—111.

ради. «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигида бу сўзларнинг соф (ўзак эътибори билан) модал сўзлар эканлиги қайд қилинади⁵². М. З. Закриев ҳам юқоридаги сўзларни модал сўзлар сифатида тавсиф этган⁵³. Лекин М. Б. Балакаев бу сўзларни равиш туркумига киритади⁵⁴.

Бизнингча, *керак, зарур, лозим, даркор* сўзларининг модал сўзлар туркумига киритилгани тўғри. Чунки улар модал маъноларни ифодалайди. Бу сўзлар асосан гапда кесим вазифасида келади ва худди шу позицияда кўпроқ бошқа сўзларни ўзига бўйсундиради. Шу билан бирга уларнинг семантикаси ҳам маълум бир формадаги сўз билан кенгайтишни, конкретлаштиришни талаб қилади.

Керак, зарур, лозим, даркор сўзлари маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлгани учун улардаги бошқарувчилик қобилияти ҳам бир хил. Бу сўзлар семантика талабига кўра кўпроқ жўналиш келишигидаги сўзларни бошқара олади. Масалан: *Одам одамга керак (Мақол). Ўзгага қуёш керак (И. Раҳим). Уруш кимга керак? (Ойбек).*

Керак, зарур, даркор, лозим сўзлари қуйидаги сўз туркумларини бошқариб келади:

1) жўналиш келишигидаги шахс, предмет ёки ўрин-жой отларини: *От юртга керак. Жамиятга пахта ҳам, чорва ҳам керак (И. Раҳим). Пахтага жонкуярлар керагу, чорвага керак эмасми? (И. Раҳим).* Бундай конструкцияларда объектли муносабат ифодаланади.

Агар тобе компонент ўрин-жой отларидан бўлса, у ҳолда бирикмада ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *Юртга боғ ҳам даркор, ниҳол ҳам даркор (Миртемир). Электр қишлоққа сувдай зарур (Ойбек);*

2) жўналиш келишигидаги кишилик ёки сўроқ олмошларини: *Мен далачиман. Бироқ менга ҳам илм керак (Ойбек). Саодатхоним менга жуда зарур эдилар (С. Жамол).*

Агар тобе сўз олдидан на инкор боғловчиси такрорланиб келса, бирор предметнинг бошқа бир предмет ёки шахсга зарур эмаслиги ифодаланади. Масалан: *На менга, на сенга ўлимлик даркор (Ҳ. Фулом).*

Тобе компонент ўрин равишларидан бўлганда, бирикмада ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *Мана шу ерга чироқ керак (И. Раҳим);*

3) *керак, зарур, лозим, даркор* сўзлари чиқиш келишигидаги от ва олмошларни ҳам бошқара олади. Бунда тобе компонент бирор предметнинг чиқиш манбаини кўрсатади ёки бирор ҳаракатни бажариши лозим бўлган шахсни билдиради. Масалан: *Сенга*

⁵² Ҳозирги ўзбек адабий тили. I. Тошкент, 1966, 347-бет.

⁵³ Закриев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963, с. 209.

⁵⁴ Балакаев М. Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке.— «Вопросы языкознания», 1956, № 2, с. 65.

мендан нима керак? Ойнисанинг ҳолидан хабар олиш мендан лозим эди (Ҳ. Фулом).

Юқоридаги сўзларнинг чиқиш келишигидаги сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган айрим бирикмаларида чоғиштириш муносабати ифодаланади. Чунки бу сўзлар ҳам сифатлар каби даража категориясига эга: зарур — жуда зарур, ҳаммадан зарур, зарурроқ каби. Янги ишга туширилган нефть конига нондан, сувдан кўра ҳозир кадрлар зарур (Ю. Шомансур).

Керак, зарур сўзлари ўрин-пайт келишигидаги сўзлар билан ҳам кенгайиб келиши мумкин. Масалан: *Ҳусн тўйда керак, муҳаббат кунда керак* (Мақол). Бу типдаги бирикмалар пайт муносабатини ифодалайди;

4) *учун* кўмакчиси билан келган сўзни бошқариб, объектни бирикма ҳосил қилади. Масалан: *Биз ҳозир қишлоқдаги аҳволни яхши билмаймиз. Бу эса биз учун зарур* (Б. Ҳалилов). *Техника қишлоқ хўжалиги учун зарур* (Газетадан).

Хулоса қилиб айтганда, *керак, зарур* сўзлари лозим, даркор сўзларига нисбатан бошқарувчилик қобилияти жиҳатдан устун туради. Умуман, бу сўзлар кўпроқ жўналиш келишигидаги от ва олмошлар билан, баъзан равишлар билан кенгайди. Уларга ўрин-пайт келишиги формасидаги сўзларнинг тобеланиб келиши тилда нисбатан кам учрайди.

УНДОВЛАР БОШҚАРУВИ

Ундовлар маъно хусусиятларига кўра модал сўзларга яқин туради. Улар синтактик жиҳатдан гап бўлаклари билан боғланмаган сўзлар қаторига киради. Шунинг учун ҳам улар гапда кўпинча ҳеч қандай морфологик белгиларсиз қўлланилади. Лекин ундовлар отлашиб келганда турли грамматик формалар олиши мумкин. Бундай ҳолларда ундовлар ўз эмоционалгини йўқотади, уларнинг синтактик функцияси ўзгаради: *Дод-вой овози эшитилди, ура садолари ҳавони титратди* каби.

Ундовларнинг бошқариш хусусияти ва бошқарув системасида тутган ўрни ҳақида рус тилшунослигида ва туркологияда деярли ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин ўзбек тилшунослигида ундовлар бошқаруви айрим тадқиқотчилар томонидан тилга олинган. Масалан, Д. Абдурахмонов қўшма кесимнинг феъл элементи тушиб қолиши ҳақида фикр юритганда⁵⁵, шунингдек, Т. Акрамов ҳам ўзининг ҳозирги замон ўзбек тилида от кесимлар масаласига бағишланган ишида «ундов сўзлар ҳам кесим вазифасида келиб, воситали тўлдирувчи, ҳолат ва пайт равишларини ўзига бўйсундириб келиши»ни қайд этган⁵⁶.

⁵⁵ Абдурахмонов Д. Сўзларнинг бошқарув муносабатлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 1-сон, 72-бет.

⁵⁶ Акрамов Т. Именное сказуемое в современном узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1967.

Ўзбек тили фактик материалларининг таҳлили асосида шундай хулосага келиш мумкинки, ундовлар ҳам тилда бошқарувчи вазифасида қўлланилади. Ундов туркумига оид барча сўзлар ҳақида бундай хулоса чиқариш мумкин бўлмаса-да, бир гуруҳ ундовларнинг бошқариш хусусиятига эга эканлигини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Маълумки, ундовлар инсоннинг ташқи олам билан муносабати натижасида юзага келган турли ҳис-туйғуларни, унинг ташқи оламга — турли ҳодисалар, шахс ёки нарса-предметларга муносабатини ифодалайди. Шундай экан, инсон ҳис-туйғуси маълум бир предмет, шахс ёки ҳодисага йўналган, қаратилган бўлади. Шунинг учун ҳам ундовларнинг бир группаси, масалан, *салом*, *балли*, *баракалла*, *ташаккур*, *раҳмат*, *марҳамат*, *қуллуқ* каби расм-одат ундовлари, *дод*, *вой-дод* каби ҳис-ҳаяжон ундовлари турли формадаги сўзларни ўзига бўйсундириб келиши мумкин.

Салом сўзи жўналиш ва чиқиш келишикларидаги от ва олмошларни бошқара олади. Масалан: *Туркманистонлик мусобақа дошларга алангали салом. Москвадаги дўстингиз Пётр Ивановичдан Сизга салом* (А. Ҳакимов). Бу бирикмаларда чиқиш келишигидаги тобе компонент манба объектни, жўналиш келишигидаги от ёки олмош эса йўналиш объектни («салом»нинг кимга йўлланганини) кўрсатади. Агар *салом* сўзи бевосита икки шахс юзма-юз учрашиб қолганда, айтилса, сўзловчи тингловчига ўз номидан *салом* берса, у ҳолда бошқарилувчиси келади. «Мендан сизга салом» дейилмай, «салом» деб қўя қолинади. Лекин чиқиш ва жўналиш келишигидаги объектлар (манба ва адрес объектлар)нинг мавжудлиги *салом* сўзининг семантикасида англашилиб туради.

Салом сўзи бошқарувидан ҳосил бўлган конструкцияларнинг тўлиқ формаси кўпроқ ёзма нутқда қўлланилади. Масалан: *Мендан, ойимдан Сизга кўндан-кўн салом. Салом сизга, колхозчилар* (Қўшиқдан).

Ташаккур, *раҳмат* сўзлари бир шахснинг иккинчи шахсга миннатдорчилик туйғусини ифодалайди. Бу сўзлар ҳам, одатда, тингловчи шахсга қаратилган ҳис-туйғунини ифодалаганлиги туфайли, жўналиш келишигидаги от ва олмошлар билан кенгайган ҳолда қўлланилади. Масалан: *Партияга ташаккур. Ишончларига ташаккур, куч-қувватим борича айтилган муддатда кўчириб тамомлашга тайёрман* (А. Ҳакимов).

Биринчи мисолдаги тобе компонент ҳис-туйғу қаратилган, йўналган объектни кўрсатади, иккинчисида эса, гарчи тобе компонент жўналиш келишигида бўлса ҳам, у ҳоким сўздан ифодаланган ҳис-туйғунинг юзага чиқиши учун сабаб бўлган объектни кўрсатади, яъни иккинчи бирикма (*ишончларига ташаккур*)да сабаб муносабати ифодаланган. Иккинчи мисолдаги бошқарилувчининг формасини ўзгартириш — жўналиш келишиги қўшимчаси ўрнига *учун* кўмакчисини қўллаш (*ишончлари учун ташаккур*) мумкин, лекин биринчи конструкцияда бундай қилиш мумкин

эмас. Чунки бир хил формадаги бу икки конструкция икки хил лексик-грамматик муносабатни ифодалайди.

Раҳмат сўзи ташаккур сўзига қараганда тилимизда, айниқса, озгачи нутқда кўп қўлланилади. Бу сўз асосан жўналиш келишигидаги сўзларни, шунингдек учун кўмакчиси билан келган сўзларни бошқара олади. Масалан: — Отангизга раҳмат (Ҳ. Гулом). Ҳаммаларингизга катта раҳмат (Н. Фозилов). Раҳбарларимизга минг раҳмат (Газетадан). Бунда тобе компонент бошқарувчи сўздан англашилган ҳис-туйғу қаратилган адрес — объектни кўрсатади.

Тобе компонент бошқарувчига *учун* кўмакчиси орқали боғланганда, бирикмадан сабаб муносабати ифодаланади. *Раҳмат сўзига учун кўмакчиси орқали аксари от, олмош ва сифатдошлар тобеланиб келади. Масалан: Суҳбат учун катта раҳмат, Шуккур ака,— деди (Мирмуҳсин). Берган тузингиз учун раҳмат (С. Жамол). Шунча таҳсил ва тарбия берганларингиз учун раҳмат (М. Исмоилий).*

Раҳмат сўзи бир йўла икки хил формадаги сўзларни бошқариб келиши мумкин. Масалан: — Менга, Совет хирургига кўрсатган ишончларингиз учун сизларга ҳам катта раҳмат (С. Жамол).

Сўзловчининг бирор шахс ҳаракатидан мамнунлиги, унга ҳайрихоҳлик туйғусини англаувчи *балли, баракалла* каби ундов сўзлар ҳам жўналиш келишигидаги от ва олмошларни талаб қилади. Масалан: *Фаросатингизга балли (Уйғун). Ҳиматингизга балли, қизим (Шухрат).*

*Марҳамат сўзи сўзловчининг тингловчи шахсга қилган илтифоти ёки таклифига розилигини билдиради. Бу сўз кўпинча жўналиш келишигидаги ўрин-жой отлари ва ўрин равишларини бошқариб келади. Масалан: — Уйга марҳамат (А. Ҳакимов). Шаҳримизга марҳамат (Газетадан). Бунда асосий бошқарувчи от-феъл типигади қўшма феъл (*марҳамат қилинг*) бўлиб, унинг феъл элементи (*қилмоқ*) тушиб қолиши натижасида ундовнинг ўзи бошқарувчи бўлиб қолган. Кўмакчи феълнинг туширилиши бирикманинг умумий маъносига таъсир қилмайди. Бу типдаги конструкцияларда ўрин муносабати ифодаланади.*

Ҳис-ҳаяжон ундовларидан ачиниш ҳиссини ифодаловчи *ҳайф*, нафрат туйғусини англаувчи *туф* каби сўзлар ҳам жўналиш келишигидаги от ва олмошлар билан кенгайди. Масалан: *Ҳозир сенга медаль ҳайф (А. Қаҳҳор). Балли, Раъно, атлас кўйлак сенга ҳайф, сенга бўздан бошқаси, албатта, ҳайф (А. Қодирий). Эй Қўқон боёнлари, сизлардек инсонларга туф (Фурқат).*

Ҳис-ҳаяжон ундовларидан *дод, вой-дод* сўзлари кишининг бирор жисмоний ёки руҳий азоб таъсирида қилган фиғон-ноласи, аламини ифодалайди. Бу ундовлар кўпинча чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайган ҳолда қўлланилади. Тобе компонент *-дан, -нинг дастидан* формаси орқали бошқарувчи ундовга боғланади:

— Уф. Бунақанғи аммадан дод (Р. С. Захир). Войдод, қизимга илму амал қилган жодугарнинг дастидан дод (А. Қахқор). Войдод. Ноқобил ўғилнинг дастидан дод (А. Қахқор).

Юқоридаги конструкцияларда тобе компонент ҳоқим сўз англаган ҳис-туйғунинг юзага келиши учун сабабчи бўлган шахсни кўрсатади.

Миннатдорлик туйғусини англаувчи *қуллуқ* ундови ҳам бошқарувчи ролда қўлланилади. Бу сўз одатда *учун* кўмакчиси билан келган сўзни бошқаради. Масалан: *Илтифотингиз учун қуллуқ. Иморат учун қуллуқ, лекин битта иморатнинг ўзи, ҳатто янги яхши иморат ҳам ясли бўлавермайди* (А. Қахқор). Бу типдаги бирикмаларда сабаб муносабати ифодаланади.

Ундовларнинг бошқарувчилик хусусияти ҳақида қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Семантика талабига кўра турли формадаги сўзлар билан кенгайиш хусусиятига эга бўлган ундовлар мазкур туркумга оид сўзларнинг озчилигини ташкил қилади.

Маъно жиҳатдан бирор шахс ёки нарсa-предметга қаратилган ҳис-туйғуларни ифода этувчи ундовлар отлашган ҳолда кесим вазифасида ёки бир таркибли гапнинг бош бўлаги вазифасида келиб, жўналиш келишигидаги от, олмош ё отлашган сўзларни бошқаради. Айрим ундовлар эса маълум бир предмет, воқеа-ҳодиса таъсирида юзага келган ҳис-туйғуларни англаиб, чиқиш келишигидаги ёки *учун* кўмакчиси билан келган сўзларни бошқаради.

2. Ҳис-ҳаяжон ундовларининг асосий кўлчилиги (кўрсатиш-таъкид ундовлари, мурожаат ундовлари, императив ундовлар) умуман бошқариш хусусиятига эга эмас.

3. Ундовлар асосан шахс отлари ва кишилик олмошларини ўзига бўйсундириб келади. Чунки бошқариш қобилиятига эга бўлган ундов сўзларнинг барчаси бир шахснинг иккинчи шахсга нисбатан юзага келган туйғусини ифодалайди.

4. Ундовлар бошқарувидан ҳосил бўлган конструкцияларда объектли муносабат, айримларида эса сабаб муносабати ифодаланади.

ИККИНЧИ БОБ

ФЕЪЛ БОШҚАРУВИ

Сўзларнинг бошқарув алоқаси ҳақида сўз юритилганда, бошқариш қобилияти бошқа сўз туркумларига қараганда феълларда кучли эканлигини айтиб ўтган эдик. Феълдан бошқа сўз туркумларининг бошқарувчилик фаолиятини кўздан кечиран эканмиз, от, сифат, равиш туркумларига оид сўзларнинг бошқарувчи вазифасида келишида уларнинг феъл билан ўзакдош бўлиши муҳим факторлардан бири эканлигини кўрдик. Умуман, феъл бошқаруви сўз бирикмалари системасида жуда катта ўрин тутади. Шунинг учун ҳам туркологияда сўз бирикмалари синтаксисига оид махсус ишларда феълли бирикмаларга, айниқса, феъл бошқарувига алоҳида эътибор берилади. Масалан, А. Н. Баскаков, А. Н. Кононов, М. Б. Балакаев, М. З. Закиев, Ю. С. Сеидов, С. Н. Иванов каби туркологларнинг асарларида феълли бирикмаларга кенг ўрин берилган¹.

А. А. Коклянова, Л. И. Лебедева, А. Абдуллаев, Е. Дауенов, А. Сафоев, М. Асқароваларнинг ишларида эса феълли бирикмалар, жумладан, феъл бошқаруви ҳам атрофлича таҳлил қилинди².

Маълумки, феъл бошқарувида феъл ҳоким компонент бўлиб, тобе компонент эса от, олмош ва отлашган сўзлардан иборат

¹ Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.—Л., 1960; Баскаков А. Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., 1974; Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957; Закиев М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963; Сеидов Ю. Азербайжан эдэби дилиндэ соз бирлэшмэлэри. Баки, 1966; Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959.

² Коклянова А. А. Способы синтаксической связи в современном узбекском литературном языке. М., 1963; Лебедева Л. И. Глагольное управление в киргизском языке. АКД. М., 1954; Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. АКД. Самарканд, 1959; Дауенов Е. Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1966; Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент, 1966; Сафоев А. Исследование по синтаксису узбекского языка. Ташкент, 1968.

бўлади. Фейл туркумига оид сўзлар, бошқа туркумлардан фарқли ўлароқ, тушум келишигидаги сўзларни бошқариш қобилиятига эга: *китобни ўқимоқ, пахтани термоқ, хатни ёзмоқ* каби. Бундан ташқари феъллар жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишикларига сўзларни, шунингдек, кўмакчили сўзларни ҳам бошқара олади.

Тобе компонентнинг қандай формада бўлишига кўра феъл бошқарувини ҳам икки турга ажратиш мумкин: 1. Келишликли бошқарув. 2. Кўмакчили бошқарув.

КЕЛИШЛИКЛИ БОШҚАРУВ

Юқорида («От бошқаруви» бобида) қайд қилинганидек, феъл туркумидаги сўзлар ҳам семантик-грамматик хусусиятларига кўра бир қанча группаларга бўлинади. Феъл бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда компонентлар орасидаги лексик-грамматик муносабатлар, феълдан англашилган ҳаракатни қабул қилувчи объект феъл томонидан аниқланади³. Масалан: *кўрмоқ* феъли тобе компонентнинг тушум келишигида келишини талаб қилади: *кинони кўрмоқ, касални кўрмоқ* каби; кўриш билан маъно жиҳатдан боғлиқ бўлган *қарамоқ* феъли эса тобе компонентнинг жўналиш келишигида келишини талаб қилади: *ерга қарамоқ, болага қарамоқ* каби.

Тобе компоненти қандай формада келишига қараб бошқарув йўли билан тузилган феълли бирикмаларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1) тобе компоненти тушум келишигида бўлган феълли бирикмалар;

2) тобе компоненти жўналиш келишигида бўлган феълли бирикмалар;

3) тобе компоненти ўрин-пайт келишигида бўлган феълли бирикмалар;

4) тобе компоненти чиқиш келишигида бўлган феълли бирикмалар.

Тобе компоненти тушум келишигида бўлган феълли бирикмалар

Тушум келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзлар ҳаракатни ўзига бевосита қабул қилган, ҳаракат ўтган ёки ҳаракатнинг натижаси бўлган предметни, яъни ҳаракат объектини ифодалайди. Шунинг учун ҳам А. А. Шахматов тушум келишигини «объект келишиги» деб таърифлайди⁴. Тушум келишигидаги сўзлар асосан ўтимли феъллар томонидан бошқарилади. Тушум келишигини бошқара оладиган феъллар объектли феъллар ҳисобланади⁵.

³ Коклянова А. А. Глагольные словосочетания в узбекском языке. Исследование по синтаксису тюркских языков. М., 1962, с. 44.

⁴ Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941, с. 326.

⁵ Ўзбек тили грамматикаси. 1-китоб. Тошкент, 1975, 365-бет.

Тушум келишигининг объект келишиги деб аталиши ва синтактик планда бу формани тўғри объектли бирикма деб номланиши ҳам феъл семантикасидаги ўтимлилиқ хусусияти ва бошқариш қобилияти билан боғлиқдир. Ўзбек тилида тўғри объектли бирикмалар⁶ ҳосил қилиш қобилияти кўпроқ ўтимли феълларда кучли бўлиб, ўтимсиз феълларнинг айримларида ҳам бундай хусусият мавжуддир. Функционал иш кўриш доираси кенг бўлган, предметни фигурал қамраб олиш қобилиятига эга бўлган ўтимсиз феълларгина тушум келишигидаги сўзни бошқара олади: *юрмоқ, сайр қилмоқ, айланмоқ* каби. Улар субъектнинг маконда турли томонга йўналган ҳаракатини ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар сўз бирикмаларининг турли моделларини, шунингдек, тўғри объектли бирикмаларни ҳам ҳосил қила олади. *Чол чиқиб маҳаллани айланди* (А. Қаҳҳор). *Тупроқ кўчаларни, қумлоқ соҳил бўйларини кездим* (А. Қаҳҳор).

Феълларнинг қуйидаги семантик группалари тушум келишигидаги от, олмош ва отлашган сўзларни бошқариш қобилиятига эгадир:

1. **Ҳаракат феъллари.** Ўтимли феълларнинг асосий қисмини ҳаракат феъллари ташкил этади⁷. Маълумки, ҳаракат феъллари субъектнинг макондаги механик ҳаракати (*бормоқ, келмоқ, юрмоқ, илгариламоқ* каби) ни — силжиши, ўрнини ўзгартириши, субъектнинг объектга бевосита таъсир қилувчи ҳаракати (*урмоқ, олмоқ, ясамоқ, қирқмоқ*) ни англатади.

Тўғри объектни бошқара оладиган ҳаракат феълларининг ўзи ҳам қуйидаги семантик группаларга бўлиниб кетади:

а) яратиш, бунёд қилиш маъносини ифодаловчи *ясамоқ, қурмоқ, тикламоқ, яратмоқ, бино қилмоқ, бунёд этмоқ, ишлаб чиқармоқ, ихтиро қилмоқ, ижод этмоқ* каби феъллар семантика талабига кўра тушум келишигидаги сўзларни бошқариб, тўғри объектли бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Эллик беш тонналик «оқ олтин» хирмонини яратган мардлар...* (Газетадан). *У ўз халқи учун шеърнинг йўлмас гулзорини яратиши керак* (Ойбек). *В. И. Ленин дунёда биринчи бўлиб ишчи-деҳқонлар ҳокимиятини барпо этди* (Газетадан). *Биз коммунизм қасрини қурамыз* (Зулфия). *Боғбонимиз Мирзакарим ота мевали дарахтларнинг янги-янги навларини етиштирди* (Журналдан). Юқоридаги объектли бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўздан англашилган иш-ҳаракатнинг нагжаси бўлган предметни ифодалайди;

б) бузиш, йўқотиш маъносидаги феъллар. Бундай феъллар объектга жисмоний таъсир этиб, унинг шакли ёки ҳолатини ўз-

⁶ Тушум келишигидаги объект рус тилшунослигида «прямой объект» дейилганидек, ўзбек тилшунослигида ҳам «тўғри объект» термини билан аталади. Қаранг: Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949; Комилова Ҳ. Ўзбек тилидаги тўлдирувчилар ҳақида.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», Тошкент, 1941, 4-сон.

⁷ Кулиев Г. К. Семантические группы глаголов (на материале юго-западной группы тюркских языков).— «Советская тюркология», 1975, № 3.

тартирадиган ёхуд уни тамоман йўқотадиган ҳаракатни ифода-
лайди: бузмоқ, йиқмоқ, йўқ қилмоқ, йўқотмоқ, синдирмоқ, парча-
ламоқ, майдаламоқ, бурдаламоқ, бичмоқ, янчмоқ, мажақламоқ,
шилмоқ, қиртишламоқ, артмоқ, тарашламоқ, бўғмоқ, осмоқ, ўл-
дирмоқ, кўймоқ каби. Бу феъллар бошқарувидан юзага келган
объектли бирикмаларда тобе компонент ҳаракат натижасида ўз-
гаришга учраган предметни кўрсатади. Масалан: *Фарҳоднинг*
қояларни ўпирган афсонавий тешаси каби, шоир фикр
тошларини яхлит кесиб, мисраларга жойлаб қалаб кетди
(Ойбек). Шу топда Ҳикматилло уни бурдалаб ташлаш-
га тайёр эди (О. Ёқубов). Бу қисматни Октябрь йиқди
(Зулфия). Ботирали сочманинг тепкисини босиб, ҳар иккала
қирғовулни қулатди (Ҳ. Фулом). Азимбойнинг босмачила-
ри Хумсонда қирқ етти камбағални, шу жумладан, менинг
хотиним Инобатни ҳам чопиб ташлаган (Ҳ. Фулом).

Узиб ташлаш, юлиб ташлаш, орадан кўтариш каби феъллар
ҳам йўқ қилиш маъносини ифодалаб, тушум келишигидаги сўз-
ларни бошқаради. Масалан: *Гўё ўз полизидан ёввойи ўтларни*
юлиб ташлаган деҳқондай, у ҳам Нилуфарни ўз кўн-
гидан узиб ташлаган эмасми? (О. Ёқубов). Ҳозир сиз-
ларга икки йўл: ўғил-қизингизни сотиб бўлса ҳам ўттиз икки тан-
гани Азизбек хазинасига тўлаш ёки эс борида этакни ёпиб, Азиз-
бекни орадан кўтариш... (А. Қодирий);

в) предметга таъсир қилиб, унинг ҳолатини қисман ўзгарти-
радиган ҳаракат феъллари: *ясатмоқ, беэлатмоқ, йўнмоқ, ямамоқ,*
силлиқламоқ каби. Бундай феълларга тобеланиб келган тушум
келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзлар ҳаракат таъсирида
ўз белги-хусусиятини ўзгартирган предметни кўрсатади. Масалан:
Дастурхончи қизлар дастурхонни анвойи таомлар, ширин-
ликлар билан беэаб ташладилар (Ойбек). Инсон ҳаётини
беэайдиган, унга бахт-саодат келтирадиган бойлик, фар-
ровонлик бахш этадиган куч — меҳнатдир (М. Исмоилий). Ювил-
ган кийимларни дазмоллашга эринади (М. Алавия). Сидиқжон
борида уйни тузатиб ола қолайлик, — деди
(А. Қаҳҳор). Уфқни алвон рангга бўйяб қуёш ботмоқда (Газе-
тадан).

Агар юқоридаги феъллар ўтимсизлашса (маълумки, бу феъл-
лар ўзлик ёки мажхуллик нисбати формасида келганда ўтимсиз-
лашади: *ясанди, безанди, тузанди, кийинди, ювинди, бўялди* каби)
тушум келишигидаги объектни бошқариш қобилиятини йўқотади.
Масалан: *Даҳлиз вазифасини ўтайдиган кириш хонаси ҳам чўғ-*
дек безатилган;

г) предметга динамик таъсир қиладиган ҳаракатни англатувчи
феъллар: *олиб бормоқ, олиб келмоқ, олмоқ, бермоқ, отмоқ, сур-*
моқ, юбормоқ, ташламоқ, кўтармоқ, силтамоқ, тортмоқ, кўчирмоқ,
туширмоқ, элтмоқ, бошламоқ, сепмоқ, сочмоқ каби. Бундай феъл-
ларга тобеланиб келган тушум келишигидаги сўз бошқарувчи
феълдан ифодаланган ҳаракат таъсирида ўзининг макондаги ўр-

нини ўзгартирган предметни кўрсатади. Масалан: *Пишқираётган шамол ҳар хуруж қилганида Унсинни тентиратар, талай жойга суриб ташлар эди* (А. Қаҳҳор). *Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди* (А. Қаҳҳор). *Бегимқул уни четга тортди* (О. Ёқубов).

Юбормоқ, бошлаб юбормоқ, бошлаб келмоқ каби феъллар тушум келишигидаги шахс отларини бошқариб келганида, бирикманинг тобе компоненти субъект ҳаракати таъсирида ҳаракатга келган иккинчи бир шахсни кўрсатади. Масалан: *Урмонжон Си-диқжонни уйнинг ёнбошига омонатгина ўрнатилган эшикка бошлади* (А. Қаҳҳор). *Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди* (А. Қаҳҳор).

Отмоқ, ташламоқ феъллари ўзлик олмошини бошқариб келса, бирикманинг тобе компоненти ҳаракатни бажарувчи шахс — субъектни билдиради. Масалан: *...ўзини отасининг бағрига отди* (И. Раҳим). *Ҳикматилло бошини буқадай эгиб, ўзини унга отди* (О. Ёқубов). Бу бирикмаларда ҳаракатнинг субъекти ҳам, объекти ҳам бир шахснинг ўзидир.

Итармоқ, силкитмоқ, туртмоқ, силтамоқ, очмоқ, ёпмоқ, ушламоқ, қисмоқ, силамоқ, тишламоқ каби феъллар ҳам предметга жисмоний таъсир кўрсатувчи ҳаракатни ифодалайди ва тушум келишигидаги объектни талаб қилади. Масалан: *Гулишан узун йўлакка чиқиб, ўнгдаги биринчи эшикни итарди* (А. Қодиррий). *Тўғонбек қамчин дастаси билан унинг суякдан иборат елкасини туртди* (Ойбек). *Нилуфар уни кўриб, Бегимқулни силтаб ташлади-да, ўрнидан турди* (О. Ёқубов). *Мирҳосил извошдан тушиб дарвозани уч-тўрт марта босиб қоқди* (Ҳ. Ғулوم). *Жувон энгашиб отнинг ёлини силади* (А. Қаҳҳор). *Додҳо дарчани зичлаб ёпди* (А. Қаҳҳор);

д) шахс ёки предметнинг макондаги ҳаракатини ифодаловчи феъллар: айланмоқ, кезмоқ, босиб ўтмоқ, кечиб ўтмоқ, қуршамоқ, ўрамоқ, қамал қилмоқ каби. Бу феъллар бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда тобе компонент ҳаракат фигурал қамраб олган ўрин объектни ифодалайди. Масалан: *Десна дарёсини кечиб ўтдилар* (Газетадан). *Шу атрофдаги барча кўча ва тор кўчаларни кезиб чиқдик* (А. Қаҳҳор). *Ҳусайн Бойқаро тепаликни узоқдан ўради* (Ойбек). *Тоғ бағрини тутун қоплайди* (Ҳ. Ғулум).

Қўлтиқламоқ, қучоқламоқ, бағрига босмоқ каби феъллар ҳам предметни тўла қамраб оладиган ҳаракатни ифодалаб, тушум келишигидаги объектни талаб қилади. Масалан: *Йигитчаларнинг ҳаммаси нонуштадан кейин сумкаларини қўлтиқлашиб, ўқишга кетишди* (О. Ҳусанов). *Шоҳиста она ҳаммадан аввал юғуриб бориб, қизини бағрига босди* (О. Ҳусанов);

е) предметга жисмоний таъсир қилиб уни ҳаракатга келтирадиган ҳаракатни англатувчи юргизмоқ, ҳайдамоқ, минмоқ, учирмоқ, оқизмоқ, йўрттирмақ, кездирмоқ, юмалатмоқ, йўргалатмоқ, тебратмоқ каби феъллар ҳам тушум келишигидаги предмет от-

лари билан кенгайиш хусусиятига эга. Масалан: *Жумавой чаққонлик билан машинага кўтарилди-да, моторни юргизди* (О. Хусанов). *Шамол туриб, руслар томонга қор уюмларини учириб кела бошлади* (Газетадан). *Козимбек Саиданинг тўсатдан жўнаб қолганига тушунмай отини йўрттирди* (А. Қаҳҳор);

ё) тўғри объектни бошқариш хусусиятига эга бўлган ҳаракат феълларининг бир қисмини истеъмол қилиш маъносидаги *емоқ, ичмоқ, чайнамоқ, ютмоқ, хўпламоқ, сипқармоқ* каби феъллар ташкил қилади. Масалан: *Гўппон ишда тўрт кишининг ишини қилгани каби, овқатда ҳам тўрт кишининг овқатини ер эди* (С. Айний). *Бобой ошни еб, қўлни этикнинг қўнжиги артдилар* (А. Қаҳҳор). *Қизи тушмагур бир бордоқ сувни ичиб бўлгунча, пайкалдаги бошқа қизлар ҳам ўрикка ёпириган чуғурчуқдай чуғурлашиб келишиб, аравани қураб олишди-ю, бочкани бир томчи қолдирмай қурагани беришди* (О. Ёқубов). *Ҳасанали пиёлани оғзига кўтариб, чойни хўплади* (А. Қодирий). Бу бирикмаларда тобе компонент истеъмол объект (*овқат, чой, ош*)ни кўрсатади.

2. **Ҳис қилиш, сезиш билан боғлиқ бўлган феъллар.** Бу феъллар тушум келишигидаги объектни талаб қилувчи феълларнинг катта бир гуруҳини ташкил қилади. Маълумки, инсон объектив борлиқни ўз сезгилари ёрдамида ҳис этади, идрок қилади, кўради, эшитади, сезади. Шу жиҳатдан бу феълларни кичик гуруҳчаларга ажратиш мумкин:

а) кўриш сезгиси билан боғлиқ бўлган маъноларни англатувчи феъллар: *кўрмоқ, кўздан кечирмоқ, кузатмоқ, томоша қилмоқ, кўздан ўтказмоқ, назардан қочирмоқ, кўзламоқ* каби. Булар тушум келишигидаги тўғри объектни бошқариш хусусиятига эга. Масалан: *Варшавадаги жаҳон ёшлари фестивалига қатнашганда ҳаммасини кўрган* (С. Аҳмад). *Қайнсинглимни кўрдим-ку, ҳуснда танҳо* (О. Ёқубов). *Мен шунда туғилдим, кўрдим дунёни* (Зулфия). *...секингина ташқарига бош чиқариб саройни кузатди. Ҳасанали бошдан оёқ бекни кузатди* (А. Қодирий). *Туяга миниб узоқни кўзла* (Мақол).

Юқоридаги бирикмаларда тобе компонентлар субъектнинг кўриш сезгисига таъсир қилган, шу сезги қамраб олган шахс (*қайнсинглимни кўрдинг, сени кўрганда*), предмет (*ҳаммасини кўрган, дунёни кўрдим*), ўрин (*саройни кузатмоқ*), пайт (*узоқни кўзламоқ*) объектларни кўрсатди.

Кўрсатмоқ, кўз-кўз қилмоқ, илғамоқ каби феъллар ҳам юқоридагидек лексик-грамматик муносабатларни ифода этувчи бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Булутларнинг ёриб қучоғин, Ой кўрсатди олмос юзини* (Зулфия). *Бу кун эллар кўз-кўз этар, Ғолибларнинг хислатин* (Газетадан).

*Бизнинг руҳимизни олис юлдуздай
Хаёл осмонидан илғарсиз аранг* (А. Орипов);

б) эшитиш сезгиси билан боғлиқ маъноларни англатувчи феъллар: *эшитмоқ, тингламоқ* каби. Бу феълларга тобеланиб келган тушум келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўз субъектнинг эшитиш сезгисига бевосита таъсир қилган объектни ифодалайди. Масалан: *Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим* (А. Қаҳҳор). *Москваликлар Ботир ва Луизалар ижросида Урта Осий, Яқин ва Урта Шарқ халқларининг дўстлик, тинчлик ҳақидаги қўшиқларини мириқиб тингладилар* (О. Ҳусанов).

3. **Нутқ феъллари.** Феълларнинг асосий семантик группаларидан бири нутқ сўзлаш жараёни билан боғлиқ бўлган ҳаракатни ифодаловчи феъллардир. «Нутқ феъллари цикли,— дейди Н. К. Дмитриев,— феълнинг умумий семантик системасида муҳим звенони ташкил қилади. Дунё тилларида бу феъллар боғли нутқда кўп қўлланилиши билан характерланади. Туркий тиллар ҳам бу жиҳатдан истисно эмас»⁸.

А. А. Қоклянова ҳам тушум келишигидаги объектни бошқариб келадиган феъллар ҳақида сўз юритар экан, нутқ феълларини алоҳида семантик группа сифатида ажратади⁹. *Дарҳақиқат, нутқ акти, нутқ усули ёки нутқнинг характерини, умуман, нутқ жараёнини ифода этувчи айтмоқ, сўзламоқ, гапирмоқ, сўрамоқ, такрорламоқ, чақирмоқ, ҳикоя қилмоқ, тушунтирмоқ, уқтирмоқ, ўқимоқ, урушмоқ, қарғамоқ, исбот қилмоқ, огоҳлантирмоқ, мақтамоқ, муҳокама қилмоқ, мунозара қилмоқ, эътироф қилмоқ, эътироз билдирмоқ, тасдиқламоқ, маслаҳат бермоқ* каби феъллар семантикаси тушум келишигидаги сўзни зарурий талаб қилади. Масалан: *...бориб кўнелидаги гапини шартта-шартта айтишга қарор қилди* (О. Ёқубов).

Арзимни айттай боди сабога,

Еткур саломим гулгун қабога (Ҳ. Ҳакимзода).

Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қилмоқчи эканини айтди (А. Қаҳҳор). *...қўлида бир чойдиш чой кўтарган ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичишичмаслигини сўради* (А. Қодирий).

Айтмоқ, сўзламоқ, гапирмоқ феъллари соф нутқ актини ифодаласа, *чақирмоқ, қичқирмоқ, бақирмоқ, урушмоқ, мақтамоқ, қарғамоқ, эътироф қилмоқ, маслаҳат бермоқ, шарҳламоқ, ҳикоя қилмоқ, муҳокама этмоқ* феъллари нутқ характерини, унинг қай йўсинда амалга оширилишини, субъектнинг сўзлашдан мақсадини конкрет ифодалайди. Бу феъллардан сўзловчининг тингловчига ижобий ёки салбий муносабати ҳам англашилиб туради. Масалан: *Қутбиддинов бола бечорани хўп уришди* (А. Қаҳҳор). *Қимдир Мавлоно Лутфийнинг шўх-ўйноқи мусиқийли бир ғазо-*

⁸ Дмитриев Н. К. Строй тюркских языков. М., 1962, с. 570.

⁹ Коклянова А. А. Глагольные словосочетания в современном узбекском языке. Исследование по синтаксису тюркских языков. М., 1962, с. 45.

тинхон нимаси биландир Гавҳарга санъат йўлида қурбон бўлган дугонаси Нурхонни эслатди (О. Ҳусанов).

Эсламоқ феъли бошқарувидан юзага келган бирикмаларда субъектнинг тобе сўздан англашилган шахс, предмет ёки воқеа-ҳодиса ҳақидаги тасавури тикланганлиги ифодаланади.

Эсламоқ феълнинг антоними *унутмоқ* феълнинг бўлишсиз формаси ҳам юқоридагидек конструкция ҳосил қила олади. Масалан: *Бу яхшиликларингизни то абад унутмайман* (О. Ёқубов). *Краснодон аҳолиси бу кечани сира унутмайди* (А. Фадеев).

Билмоқ, танимоқ феъллари кўпинча шахс отлари ва олмошлар билан кенгайиб келади. Масалан: *Сизни бутун Ҳирот танийдим, бундай қилиб юрмоғингиз менинг шаънимга исноддир* (Л. Бать). *Мен бу йигитни кейинчалик танидим* (А. Қаҳҳор).

Мисоллардаги объектли бирикмаларда инсон тафаккури билан объектив борлиқтаги шахслар, нарса-предметлар ўртасидаги алоқадорлик ифодаланади.

5. Ҳолат феъллари. Маълумки, ҳолат феъллари ҳам маъно хусусиятларига кўра хилма-хилдир. Яъни *севмоқ, ёмон кўрмоқ, соғинмоқ* каби феъллар инсоннинг руҳий ҳолатини ифодаласа, *гулламоқ, ўсмоқ, ривожланмоқ* каби феъллар биологик ҳолат ифодалайди.

Ҳолат феълларидан инсоннинг ички руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни ифодаловчи *севмоқ, яхши кўрмоқ, соғинмоқ, қўмсамоқ* каби феъллар маъно талабига кўра тушум келишигидаги сўзларни бошқариб келади. Масалан: *Навоий гулни, рангни жуда севар эди* (Ойбек). *Роҳатбиби келинини, набираларини жуда соғинган* (Ҳ. Фулом).

*Тошкентим оқшоми, соғиндим сени,
Соғиндим ўзингни, қуёшингни ҳам*
(Шухрат).

*Қўмсаб толпинаман ҳар зум, ҳар қадам
Онам оғушини, онам меҳрини* (А. Орипов).

Бу бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўздан ифодаланган ҳис-туйғу, психологик ўзгариш (ҳолат)ни юзага келтирган шахс ёки предметни кўрсатади. Бунда субъект ҳаракатининг объектга ўтганлиги, унга руҳий ёки жисмоний таъсири сезилмайди, балки субъектдаги психологик ўзгариш ифодаланади. Грамматик жиҳатдан объект бўлса-да, таъсир эътибори билан объектлик хусусияти бўшадади.

Ҳолат феълларининг кўпчилиги семантика талабига кўра тушум келишигидаги объектни бошқариш хусусиятига эга эмас. Масалан, *ётмоқ, турмоқ, ўтирмақ, ухламоқ, севинмоқ, хафа бўлмоқ, қўрқмоқ, чўчимоқ* каби феъллар ўзак эътибори билан объектсиз феъллар (яъни тўғри объектни талаб қилмайдиган феъллардир). Лекин буларнинг ҳаммаси ўтимлилашиш хусусиятига

эга. Маълумки, ўтимсиз феълларнинг нисбат формасини ўзгартирсак, яъни орттирма нисбат формасида келтирсак, улар ўтимлилашади ва тўғри объектни бошқариш қобилиятига эга бўлади: *ухламоқ — ухлатмоқ* (кимни?), *чўчимоқ — чўчитмоқ* (кимни ёки нимани?) каби. Қўринадики, мазкур феълларнинг бошқарувчилик фаолиятида нисбат категорияси асосий роль ўйнар экан. Масалан: *Ёш боланинг тили ҳар қанақа кўнгилини эритади* (А. Қаҳҳор). *Тўсатдан, томдан тараша тушгандай бу сўрашиш карвонни чўчитиб юборди* (Ғ. Ғулом). *Салқин шамол баданни жунжитади* (Ҳ. Ғулом). *Чилдирма юракни нимагадир ошиқдириб, Гулсин қизнинг йўғғалаши борлиқ аъзонни зириллатади* (А. Қодирий). *Қизнинг шаддодлиги, унинг кўзларига ўтқир тикилиб, табассум қилиб туриши Умидни довдиратди* (Мирмуҳсин).

Жонли табиат (органик дунё)даги физик ҳодисалар, биологик ҳолатлар, ўзгаришларни англатадиган *туғилмоқ, ўлмоқ, оғримоқ, семирмоқ, ориқламоқ, қаримоқ, ўсмоқ, чарчамоқ, қувватланмоқ* каби феъллар ҳамда жонсиз табиатдаги физик ҳодисалар, ҳолатларни ифодаловчи *исимоқ, совимоқ, қуримоқ, чиримоқ, ёнмоқ, кўкармоқ, эскирмоқ, сўлмоқ, сарғаймоқ, пишмоқ, қайнамоқ* каби феъллар ҳам фақат орттирма нисбат формасида келгандагина тушум келишигидаги объектни бошқариш хусусиятига эга бўлади.

Айтилганлардан шундай хулоса чиқарчи мумкинки, тушум келишиги формасидаги сўзни бошқарувчи феъллар маъно жиҳатдан хилма-хил бўлиб, бирикмадан келиб чиқадиган турлича маъно муносабатлари ҳам шу феълларнинг семантикасига, айрим грамматик хусусиятларига боғлиқ.

Тўғри объектли бирикмаларнинг тобе компоненти тушум келишиги қўшимчасини олмай, бош келишик (белгисиз тушум) формасида келмоғи ҳам мумкин: *китоб ўқимоқ, хат ёзмоқ, овқат емоқ, пахта термоқ, сув ичмоқ* каби. Бундай бирикмаларда тобе ҳоким компонентлар битишув йўли билан алоқага киришади. Демак, тўғри объектли бирикмаларда ҳоким — тобе компонентларнинг муносабати икки хил йўл: бошқарув ва битишув йўли билан рўёбга чиқар экан.

Умуман, туркологияда тўғри объектнинг икки хил формада — тушум ва бош келишик формаларида қўлланилишига белгили ва белгисиз қўлланиш дейилади. Бош келишик формасида келган тобе компонент субъект ҳаракатини изоҳлаб, характерлаб келаётгандек, лекин аслида у бир турдаги предмет — объектни ифодалайди. Бундай бирикмалардаги ҳаракат ва объект муносабати (белгисиз тушум келишиги феълга боғланиб келганда) «гўё ҳаракат объектга ўтмаган, балки ҳаракат объект томонидан изоҳланиб, объект томонидан аниқланиб келаётгандай» туюлади¹⁰.

¹⁰ И в а н о в С. Н. Родословное древо-тюрок Абулгазихана. Ташкент, 1969, с. 52.

Ҳақиқатан ҳам, битишув муносабатидан туғилган тўғри объектли бирикмаларда тўлдирувчи ҳоким сўз ифодалаган ҳаракатни конкретлаштиради. Масалан, *ёзмоқ* — умуман ҳаракат, *хат ёзмоқ* — конкрет ҳаракат, *ўқимоқ* — *китоб ўқимоқ* бирикмасида ҳам шундай.

Тўғри объектнинг бош келишик ёки тушум келишиги формасида келиши ҳоким ва тобе компонентларнинг семантик ва грамматик хусусиятларига боғлиқдир.

Тўғри объектли бирикмаларнинг тобе компоненти қуйидаги ҳолларда белгили формада бўлади:

1. Тўғри объектни ифодаловчи тобе компонент атоқли отлардан ёки олмошлардан бўлганда: *Салимни кўрган, Москвани кезмоқ, бировни мақтамоқ* каби.

2. Тобе компонент конкретлаштирувчи от, олмош, сифат ёки сифатдошлар билан кенгайиб келганда: *Уша қизни яна бир марта учратдим. Кейин шоҳи тўн устидан қундуз почали пўстинни кийди* (Ойбек). *Ажойиб нафис санъат намунаси бўлган қилишни тақди* (Ойбек).

3. Ҳоким компонент ҳаракатнинг белгисини билдирувчи турли сўзлар билан кенгайиб келганда: *китоб ўқимоқ — китобни тез ўқимоқ, хат ёзмоқ — хатни чиройли ёзмоқ*. Бундан ташқари *яхши куйлайди, ғижжакни гўзал чалади. У қўйиқни завқ билан куйлади* мисолларидаги конкретлаштирувчи сўзлар (*тез, гўзал, завқ билан*)ни тушириб қолдирсак, объект бош келишик формасида қўлланилаверади: *ғижжак чалмоқ, қўйиқ куйламоқ* каби.

4. Айрим феъллар ҳам борки, уларнинг семантикасида тушум келишигидаги сўзни бошқариш қобилияти кучли. Бундай феъллар доимо тобе компонентнинг белгили тушум формасида келишини талаб қилади: *ватанни севмоқ, катталарни ҳурмат қилмоқ, масалани муҳокама қилмоқ, келажакни ўйламоқ* ва ҳоказо. Улар семантикасида белгисиз тушум формасидаги сўз билан алоқага киришиш хусусияти деярли йўқ.

Келтирилган мисоллардан кўринадики, бошқарувчи феълнинг белгили тушум формасидаги сўз билан кенгайиши объектнинг аниқ ёки ноаниқлиги маъноси билан ҳам боғлиқ экан (1, 2-пунктлар), шунингдек, бошқарувчи феълнинг семантикаси ҳам муҳим роль ўйнай экан (4-пункт), бош компонентнинг олдидан конкретлаштирувчи сўз қўлланиши маълум даражада таъсир кўрсатар экан (3-пункт).

Орттирма нисбат формасидаги феъллар ҳам белгили тушумни бошқара олади (*болани ухлатмоқ, китобни келтирмоқ*), лекин бу тип феълларнинг бошқаруви 4-пунктда кўрсатилган феъллар бошқарувидек кучли эмас. Масалан: *дилни тўлқинлантирмоқ, юракни жизиллатмоқ, болани ўтқазмоқ, қўзичоқни чўмилтирмоқ* каби.

Шу нарсга диққатни жалб этадики, белгисиз тушум формасидаги сўз феъл томонидан бошқарилиб келганда, иккаласи, албатта, ёнма-ён турмоғи керак: *китоб ўқимоқ* (тобе компонент

биринчи ўринда, ҳоким сўз эса иккинчи ўринда). Иккала компонент орасига бирорта конкретлаштирувчи сўз киритилса, тобе компонент белгили тушум формасида бўлади: *китоб ўқимоқ — китобни тез ўқимоқ* (3-пункт). Бордию, тобе ва ҳоким компонентларнинг ўрни алмаштирилса (масалан, шеърий нутқда ёки эмоционал-экспрессив мақсадларда), тобе компонент одатда белгили тушум формасида бўлади: *китоб ўқи — ўқи китобни, хат ёздилар — ёздилар хатни* каби.

Ниҳоят, конкретлик — аниқлик категорияси билан боғлиқ бўлган яна бир ҳолат бор — объектли бирикманинг тобе компоненти эгалик қўшимчасини олган ҳолларда белгили тушум формасида бўлади. Масалан: *кўз очмоқ — кўзини очмоқ*.

Тўғри объектли бирикмаларнинг тобе компоненти баъзан чиқши келишиги формасида қўлланмоғи мумкин. Бундай ҳолларда тобе компонент бутуннинг бўлаги, тўданинг бир қисми маъносини ифодалайди: *қўлидан ушламоқ, этагидан тортмоқ, билагидан тутмоқ, нондан емоқ, чойдан ичмоқ* каби. Бундай бирикмаларда ҳаракатнинг таъсири объектнинг бир қисмига ўтганлиги англашилиб туради.

Тобе компоненти жўналиш келишигида бўлган феълли бирикмалар

Жўналиш келишигидаги тобе компонент ҳаракат йўналтирилган предмет — объектни кўрсатади. Феъл билан қўлланган жўналиш келишиги... феълга тобе бўлиб, шундай тасаввурни берадики, феълдан англашилган ҳаракат объектга йўналтирилган бўлса ҳам, лекин уни (объектни) ҳаракат тўла қамраб ололмайди. Кўринадики, жўналиш келишигидаги тобе компонент асосан восита объектни — ҳаракат тўла қамраб ололмаган, ҳаракат таъсири ўтмаган объектни ифодалайди. Лекин ҳаракатнинг объектга муносабати тобе, ҳоким компонентларнинг маъно хусусиятларига боғлиқ.

Компонентлари жўналиш келишиги формаси воситасида бириккан объектли бирикмаларда бошқарувчи ва бошқарилувчи сўзларнинг маъно хусусиятларига кўра хилма-хил семантик-грамматик муносабатлар ифодаланади. Жўналиш келишиги формасидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқарувчи феълларни қуйидаги семантик группаларга ажратиш мумкин:

1. Предметнинг макон бўйлаб силжиши ёки субъектнинг макондаги (предмет сиртидаги) ҳаракатини ифодаловчи феъллар: *бормоқ, келмоқ, юрмоқ, югурмоқ, кетмоқ, жўнамоқ, тушмоқ, чиқмоқ, кирмоқ, бурилмоқ, қайрилмоқ, бошламоқ, қадам қўймоқ, ўтмоқ, яқинлашмоқ* каби. Бундай феълларга тобеланиб келган ўринжой отлари ёки ўрин равишлари субъект ҳаракати йўналган ўрин объектни кўрсатади. Масалан: *Мен баҳорда Қатортолга борган эдим* (А. Қаҳҳор). *Уй эгаси ошга сабзи босиб, Отабек ёнига келди* (А. Қодирий). *Нилуфар қўлини чўз-*

ганча бир қадам олдинга юрди (О. Ёқубов). Тун аёз, изгириқ ел тўрт тарафга югуриб, жон ачитмоқчи бўлар эди (А. Қодирий).

Чиқмоқ, тушмоқ феъллари кўп маъноли бўлиб, субъектнинг макон бўйлаб горизонтал ва вертикал ҳаракатини ифодалайди. Масалан: *Нилуфар ўрнидан сакраб турди-ю, югурганича ётоқхонага чиқди* (О. Ёқубов). *Кенжам тутга чиқиб олган экан* (С. Аҳмад). *Отам Тошкент борганларида тўпнатўғри сизнинг эшигингизга тушсинлар-да, сиз саройга тушинг* (А. Қодирий).

Бурилмоқ, қайрилмоқ феълларининг жўналиш келишигидаги ўрин-жой отларини ёки ўрин равишларини бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда субъект ўз ҳаракати йўналишини ўзгартирганлиги англашилади. Масалан: *Такси Оқтепа массивидаги кўп қаватли юксак биналар қуришовидан чиқиб, пастга, Жарариқ томонга бурилди* (О. Ёқубов). *Зайниддин сўл ёқдаги маҳалла кўчасига қайрилди* (Ойбек). *Қутидор ҳовлисига қайрилди экан, бек билан хайрлашди* (А. Қодирий).

Яқинлашмоқ феъли бошқарувидан юзага келган бирикмада эса субъект билан объект ўртасидаги масофани камайиб бориши ифодаланади. Масалан: *Алишер қорага яқинлашган сари, у кичрая борди* (Ойбек). *У вазин одимлаб диванга яқинлашди* (О. Ёқубов).

Юқорида келтирилган барча мисоллардаги объектли бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланган.

Ҳаракат феълларининг жўналиш келишигидаги сўзларни бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда пайт муносабати ифодаланиши ҳам мумкин. Масалан: *Қора сизнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олди* (А. Қаҳҳор). *Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам тура олмади* (А. Қаҳҳор).

2. Предметга жисмоний таъсир кўрсатиб, унинг макондаги ўринини ёки ҳолатини ўзгартирадиган ҳаракатни ифодаловчи феъллар тушум келишигидаги тўғри объект билан бирга жўналиш келишигидаги сўзни ҳам бошқариб келади. Масалан: *Йўқ, пулни чамадонга солмаганини у аниқ билади* (О. Ёқубов). *Ангалар Қумушни ҳовлидан туриб қизларга топширдилар* (А. Қодирий). *Ҳикматилло чамадонини қўлига олди-ю, яна ерга қўйди* (О. Ёқубов).

Тобе компоненти жўналиш келишигида бўлган феълли бирикмаларда ўрин ва пайт муносабатларидан ташқари яна қуйидаги маъно муносабатлари ифодаланади:

а) *ўрамоқ, беламоқ, буркамоқ, бўямоқ* каби феъллар бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда тобе компонент ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни кўрсатади. Масалан: *Сафар бўзчи сандал кўрпасига ўраниброқ ўтирди* (А. Қодирий). *Келин каттакон дока рўмолга бурканган*

(А. Қахқор). *Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланган* (А. Қахқор).

*Уфқ қизил атласларга ўралиб,
Этагига зардан чечак тақади* (Уйғун).

Космик тадқиқотлар Ватанимизни шон-шухратларга бурқади («Фан ва турмуш»дан). Қамчи кириши билан хотинлар юзларини рўмолларига яширишди (Х. Ғулом).

Агар бошқарувчи феъл орттирма нисбат формасида келса, тобе компонент ҳаракатни бажарувчи шахсни кўрсатади. Масалан: *Чўри қизга шамни тоқчадан ўз олдига олиб қўйдирди* (Ойбек). Бу ерда ҳаракатни бажарувчи шахс (*чўри қиз*) восита объект вазифасини ўтаган, *қизга шамни олиб қўйдирмоқ* бирикмасида ҳаракатни бирор шахсга бажартириш маъноси бор. Орттирма нисбат формасидаги феъллар кўпинча ҳам тўғри объектни, ҳам восита объектни талаб қилади: *хатни болага ёздирмоқ, ҳикояни ўқувчига ўқиттирмоқ* каби;

б) тобе компонент ҳаракат бевосита таъсир қилган предмет — объектни ифодалайди. Масалан: *Маҳдум ёстиққа беҳол суянди* (А. Қодирий). *Шамси аввалига анграйиб турди-ю, кейин шошиб эгарга минди* (С. Аҳмад).

Мисоллардаги ёстиққа суянмоқ, эгарга минмоқ бирикмаларида субъектнинг объектга таъсири ифодаланган. Лекин бу актив таъсир эмас. Чунки бунда субъект таъсирида объект ҳаракатга келмайди. Агар бирикма тўғри объектли бўлса, субъект ҳаракатининг объектга таъсири актив (кучли) бўлади. *Минмоқ* феъли мисолида бунини яққол кўришимиз мумкин. *Минмоқ* феъли *отга минмоқ, машинага минмоқ, отни минмоқ, машинани минмоқ* каби восита объектли ҳамда тўғри объектли бирикмаларни ҳосил қила олади. Аввалги икки мисолда фақат субъект юқорига кўтарилиб ўзининг макондаги ўрнини ўзгартиради, кейинги мисолларда эса субъект юқорига кўтарилиш (ниманидир миниб — от, туя, эшак, мотоцикл, машина ва ҳоказо) билан бирга объектни ҳаракатга келтириш ёки унинг ҳаракатини бошқариш маъноси ҳам бор (Қийёс қилинг: *отга мингашимоқ* бирикмасида тўғри объектни бошқариш маъноси йўқ, бинобарин *мингашимоқ* феъли тушум формасидаги объектни бошқара олмайди). Шунинг учун шофёрга ёки чавандозга нисбатан *отни минмоқ, машинани минмоқ* ибораси ишлатилса, пассажирга нисбатан *машинага минмоқ, автобусага минмоқ* иборалари, яъни жўналиш келишиги формаси билан кенгайган конструкция қўлланилади;

в) тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат аталган объектни кўрсатади. Бундай бирикмаларда аталганлик муносабати ифодаланган. Мисоллар: *Ойдинда у ўзига сина ўртасига ўрин тўшаётганини кўриб турибман* (С. Аҳмад). *Шаҳар аҳолиси ўз номзодларига овоз бериш учун эрта тонгданоқ сайлов участкаларига ошиқдилар* (Га:

тадан). Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзида Латофатхонга иккита хат ёзди (А. Қаҳҳор).

*Сенга бўлсин бор ҳаётим,
Номим, шоним бир йўла.
Хотирингга ушбу шеърни
Ёзди ўғлинг Абдулла (А. Орипов).*

Мисоллардаги ўзига ўрин тўшамоқ, ўз номзодларига овоз бермоқ, Латофатхонга хат ёзмоқ каби бирикмалардан ҳаракатнинг бирор шахс учун атаб бажарилганлиги англашилади;

г) тобе компонент ҳоким сўздан англашилган ҳаракатнинг мақсад объектини кўрсатади. Масалан: *Ботирали берданкасини елкасидан олиб отишга шайланди (Ҳ. Фулом). Уртага икки хитой лаганда палов қўйилиб, Гулшан билан етти қиз ошга ўтирдилар (А. Қодирий). Отабекнинг узрига қулоқ бермай, ошга уннашга бошлади (А. Қодирий);*

д) тобе компонент тенглик, эваз маъносидаги объектни ифодалайди. Масалан: *Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик (А. Қаҳҳор). Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди (А. Қаҳҳор);*

е) тобе компонент бирор предметга ўхшатиш билан объектни ифодалайди. Масалан: *Бу ғарамлар худди чўл ўртасида бодраб чиққан азамат қўзиқоринга ўхшаб кетарди (С. Аҳмад);*

з) ҳоким сўз ички психик ҳолатни ифодаловчи *қувонмоқ, мағрурланмоқ, ҳайрон бўлмоқ, маҳлиё бўлмоқ, мафтун бўлмоқ, ўкинмоқ, ачинмоқ, қайғурмоқ, пушаймон бўлмоқ, ғазабланмоқ, малол келмоқ* каби феъллардан иборат бўлганда, тобе компонент шу феъллардан англашилган ҳолатни, психик ўзгаришларни юзага келтирган, кўзгатган объектни ифодалайди: *аҳволига ачинмоқ, амалига мағрурланмоқ, ҳуснига маҳлиё бўлмоқ, қилмишига пушаймон бўлмоқ* каби. Масалан: *Хўрлиги келиб, ўтказган йигирма беш йиллик умрига ачиниб йиғлади (С. Аҳмад). Аммонинг бу соҳадаги маҳорати ҳам девони каби ҳануз шеър оламига танилган эмас, бу аҳволга у ғоят қайғуради (Ойбек). Маҳдум бу ҳолга ортиқ чидаб туролмади (А. Қодирий).*

Келтирилган мисоллардаги тўлдирувчини С. Н. Иванов «ҳаракатга жавоб объект» деб атайди. Яъни ҳоким сўз ифодалаган ҳаракат тобе компонентдан ифодаланган объект таъсирига жавобан юзага келади.

Ҳолат ифодаловчи *тўймоқ, қонмоқ, тўлмоқ* феъллари ҳам маъно талабига кўра жўналиш келишигидаги предмет отлари билан кенгайиб келади. Бу феъллар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат, ҳолат нима билан мавжудлигини ифодалайди: *нонга тўймоқ, сувга қонмоқ, сувга тўлмоқ* каби. *Боғи зогон гўзал қиз*

дарга тўлди (Ойбек). Йигит кўнели аллақандай олий ту
ғуга тўлди (Ҳ. Фулом).

Тўлмоқ феълнинг орттирма нисбат формаси ҳам тўғри обь
ектни, ҳам восита объектни бошқара олади. Масалан: *Унсин уй
га кирди, паранжи-чимматини ёпинди, қумғонга сув тўлдириб,
чойнакка чой солди-ю, жўнади* (А. Қаҳҳор). Бу ерда ҳоким сўз
тўлдирмақ бирданига икки объектни бошқариб келаётир: *қумғон
га сув тўлдирмақ, чойнакка чой солмоқ* бирикмаси ҳам худди
шундай.

Бирикмалардаги тобе компонентларнинг бирортаси тушириб
қолдирилеа, бирикманинг маъносига путур етади, яъни у кон
крет ва аниқ бўлмайди. Агар тобе компонентларнинг ўрни ал
маштирилса, уларнинг ҳоким сўзга муносабати ўзгаради. Маса
лан, ўзбек тилида *қумғонни сувга тўлдирмақ* бирикмаси ҳам уч
райди. *Қумғонга сув тўлдирмақ* бирикмасида ҳаракатнинг тўғри
объекти — сув, иккинчи мисолда эса ҳаракатнинг тўғри объек
ти — *қумғон*, восита объект — *сув*.

4. Кўриш сезгиси билан боғлиқ бўлган *қарамоқ, кўз ташла
моқ, кўз югуртирмақ, нигоҳ ташламоқ, кўз қирини ташламоқ,
тикилмоқ, ўқраймоқ, назар ташламоқ, разм солмоқ* каби феъл
лар ҳам жўналиш келишигидаги от, олмош ва равишларни бош
қариб келади. Бу феъллар бошқарувидан ҳосил бўлган бирикма
ларда тобе компонент субъект ҳаракати қаратилган предмет —
объектни кўрсатади. Масалан: *Раъно дадасини узоқлатиб бошини
кўтарди, она сизга ўпка аралаш кулиб қаради* (А. Қоди
рий). *Остонада пайдо бўлган Бегимқул бир Нилуфарга, бир
бетартиб сочилиб ётган буюмларга қаради* (О. Ёқубов). *Сергей ишонч билан салмоқлаб сўзлаётган Орловга фахрла
ниб боқди* (Ҳ. Фулом). *Қоражон ҳовлига кўз югур
тирди* (О. Ҳусанов). *Носиров... қизга айрим диққат билан
разм солди* (А. Қаҳҳор). *Бир турли илжайиб ер тагидан
Ҳасаналига кўз ташлади* (А. Қодирий). *Зиёдилланинг
кўзи стол устидаги наганга тушди* (А. Қаҳҳор).

Баъзан қарамоқ маъносида юзланмоқ, кўз тикмоқ, кўз-қулоқ
бўлиб турмоқ, кўзи оғмоқ каби сўз ва иборалар қўлланилиб, бу
лар ҳам жўналиш келишигидаги объектни талаб қилади. Маса
лан: — *Ёқиб қолдимми сизга?— Нилуфар шундай деб, арава ат
рофида чуғурлашаётган дугоналарига юзланди* (О. Ёқу
бов). *Ҳар бир литр сувга кўз-қулоқ бўлиб туриш
керак* (Газетадан).

*Тингла, дўстим, Она Ватан
Бизга кўзин тикмоқда* (А. Орипов).

Қарамоқ феълнинг кўчма маъноларига асосланиб, ўзбек ти
лида ошга қарамоқ, овқатга қарамоқ каби бирикмалар ҳам ҳос
ил қилинади, бу бирикмаларда «бирор машғулотни бажаришга
киришиш» маъноси ифодаланади. Масалан: *Одатий такаллуфлар
билан дастурхон ва чойга қаралди* (А. Қодирий).

Эшикда Анвар кўриниши билан уларнинг суҳбати кесилди ва ҳар ким ўз қўлидаги ишига қаради (А. Қодирий).

Қарамоқ феъли тарбияламоқ, ғамхўрлик қилмоқ маъносида болага қараш, беморга қараш каби бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: Энди Анзират холанинг бир қилмагани менинг болага қараш эди (А. Қаҳҳор). Марҳум дадаси ҳам бор кучини колхозга сарфлаб, ўз рўзғорига деярли қарамас эди (О. Ёқубов).

Қарамоқ феъли субъектнинг объектга ижобий ёки салбий муносабатини ифодалашни мумкин: Мулла Муҳаммад Ражаб пойгачи ўғлининг собиқ дўстига шу кундан эътиборан бошқача қараб қолди (А. Қодирий).

Қарамоқ феъли ўзининг барча кўчма маъноларида ҳам (масалан, қарашлилик, ҳаракатнинг биргаликда бажарилиши, ҳаракатнинг йўналиши каби маъноларни ифодалаганда ҳам) жўналиш келишиги формасидаги сўзни бошқариб кенгайтиди. Масалан: Оғача ойимнинг қаторидаги иккинчи танобий хоннинг севиқли хотини Розия ойимга қарар эди (А. Қодирий). Қўшни хотинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди (А. Қаҳҳор).

Кўрмоқ феъли одатда тушум келишигидаги объектни талаб қилади. Лекин унинг ўзлик ёки мажҳул, орттирма нисбат формалари жўналиш келишигидаги объектни ҳам бошқара олади. Масалан: Ким айтган бўлса, эрталаб менга кўрсатиб берасан (А. Қаҳҳор). Саодат кир ёнида менга бир кўрингандан сўнг қайтиб кўринмаган эди (А. Қодирий). Кўп ўтмай театрда уйғур қизининг тақдиридан ҳикоя қилувчи сахна асари томошабинларга кўрсатилди (О. Ҳусанов).

5. Ҳоқим компонент нутқ феълларидан бўлганда, тобе компонент сўзловчининг нутқи қаратилган шахсга кўрсатади. Масалан: Вофурушининг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аяма айтиб берди (А. Қаҳҳор).— Шоир ўғлим,— дедим менга секингина қайрилиб (А. Орипов). Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди (А. Қаҳҳор).

Нутқ феълларидан хитоб қилмоқ, мурожаат қилмоқ, хабар қилмоқ, сўз бермоқ, ваъда бермоқ, салом бермоқ, миннатдорчилик билдирмоқ, ҳазиллашмоқ, арз қилмоқ, жавоб бермоқ кабилар ҳам жўналиш келишигидаги шахс отларини зарурий талаб қилади. Масалан: Юсуфбек ҳожи гузарда йиғилиб ўтирган ва ўзинга салом бериш учун ўрнидан турган халққа хитоб қилди (А. Қодирий). Сидиқжон Урмонжонга миннатдорчилик билдирди (А. Қаҳҳор). Биз хоқонга арз этиб, сени юзбоши ёки мингобоши тайин эттиурмиз (Ойбек).— Нега бир огиз маслаҳат солмадинг бизга? (О. Ҳусанов).

Тилимизда баъзан айтмоқ, ҳасрат қилмоқ маъносида ёрилмоқ феъли қўлланилиб, жўналиш келишигидаги сўз билан кенгайиб келади. Масалан: *У кетгандан кейин Сидиқжон ортиқ тоқат қилмай, она сизга ёрилди* (А. Қаҳҳор).

Айрим нутқ феъллари бирданига икки объектни — тўғри объект ҳамда адрес-объект (сўзловчининг нутқи қаратилган шахс)ни бошқаради: *гапни гапир уққанга, ҳикояни ўқувчиларга сўзлаб бермоқ, ҳақиқатни юзга айтмоқ* каби.

6. Эшитиш сезгиси билан боғлиқ бўлган маъноларни англатувчи қулоқ солмоқ, қулоқ осмоқ, қулоқ тутмоқ, эшитилмоқ каби феъллар ҳам жўналиш келишигидаги сўзлар билан кенгайиб, объектли бирикмалар ҳосил қилади. Масалан: *Нидо бергил, қайдасан, шарпангга қулоқ тутдим* (А. Орипов). *Бу гап Қаландаровнинг қулоғига алланечук жуда эриш эшитилди* (А. Қаҳҳор).— *Арзийдими, йўқми, ахир, сўзга қулоқ бер-да, Анвар болам* (А. Қодирий).

Тобе компоненти жўналиш келишигида бўлган феълли бирикмаларда яна киши фаолиятининг бирор соҳаси, ҳаракатнинг бир-галикда бажарилиши (ишга аралашмоқ), тингловчининг диққатини предмет — объектга жалб қилиш, бир предметнинг иккинчи бир предметга тегиши, жипслашуви, бирор нарсага эришув каби маънолар ҳам ифодаланади. Масалан: *Урушдан кейин Москвага бориб, агрономликка ўқийман* (А. Қаҳҳор). *Етакчиликка бояги оқсоқ қоровул мувофиқ кўрилди* (А. Қаҳҳор). *Гулшан ўзини ҳарчанд ушласа ҳам, яна қизларнинг кулгусига тортилди* (А. Қодирий). *Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди* (А. Қаҳҳор). *...таажжубланган кўзлари билан ханжарга ва чилдирмага ишора қилди* (Ойбек). *Станция майдонидаги асфальт ҳамирдек кўпчиб, машина филдиракларига ёпишади* (С. Аҳмад). *Пичоқ дарахтга санчилди* (Х. Фулом). *Дилдорнинг ягона орзуси, ягона мақсади Арслонқулга эришмоқ* (Ойбек).

Тобе компоненти ўрин-пайт келишигида бўлган феълли бирикмалар

Ўрин-пайт келишиги ўрин-жой, пайт маъноларини ифодалаш жиҳатдан жўналиш ва чиқиш келишикларига яқин туради. Лекин жўналиш ва чиқиш келишиклари предметнинг макон ва замондаги ҳаракатини ифодаласа, ўрин-пайт келишиги предметнинг жойлашиш ўрни, ҳаракатнинг бажарилиш ўрни ёки пайти, предметнинг мавжудлик ўрни, шунингдек, ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни ифодалайди.

Компонентлари ўрин-пайт келишиги ёрдамида бириккан феълли конструкциялар ўзбек тилида объектли бирикмаларнинг бошқа турларига нисбатан оздир.

Тобе компоненти ўрин-пайт келишигида келган объектли бирикмаларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади:

1. Ҳаракат феълларининг ўрин-пайт келишигидаги от, олмош ёки равишларни бошқарувидан юзага келган бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади. Масалан: *Узи шаҳар яқинидаги қишлоқда ўсди. Ташқарида алламаҳалгача танҳо айланиб юрган эди* (О. Ёқубов). *Сенинг меҳринг, ишқинг кезар қонимда* (Зулфия).

Ишламоқ, ўқимоқ, хизмат қилмоқ каби феълларга тобеланиб келган ўрин-жой отлари, ўрин равишлари шахснинг фаолият кўрсатиш ўрнини конкретлаштиради. Масалан: *У ахир қурилиш батальонида прораб бўлиб ишлайди* (О. Ёқубов). *У, партия ўзини қайси жойга сафарбар этса, ўша жойда хизмат қилади* (Газетадан). *Ҳеч ким ишга чиқ демаса ҳам каналда ишладим* (А. Қаҳҳор).

Ҳоким компонент ҳолат феълларидан бўлганда, ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент шу ҳолат юзага чиққан ўрин-объектни кўрсатади. Масалан: *Нилуфарнинг кўзларида қувонч аралаш бир ҳайрат порлади* (О. Ёқубов). *Йўлчи дўконхонада ёлғиз қолиб, Унсинни боқиб учун эртадан бошлаб бирон ишга уриниб зарурлигини ўйлади* (Ойбек). *Экскурсантлар манзилга етгунча, бир неча жойда дам олдилар* (Газетадан).

Эркаланиб ётади

У Ватан тупроғида,

Ёш бола ётганидай

Онанинг қучоғида (Ҳ. Олимжон).

2. Ўрин-пайт келишигидаги тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Масалан: *Мажлиснинг охирида Қаландаров сўз олди* (А. Қаҳҳор). *Майли, қачон десангиз шунда қайтарасиз* (О. Ёқубов). *Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди* (А. Қаҳҳор). *Умид қишда ҳам, ёзда ҳам қаттиқроқ силкинса лопиллайдиган шу болохонада яшарди* (Мирмуҳсин).

Мисоллардан кўринадикки, пайт муносабатини ифодалайдиган феълли бирикмаларнинг тобе компоненти асосан пайт равишларидан иборат бўлар экан.

3. Ҳаракат феълларига тобеланиб келган ўрин-пайт келишигидаги предмет отлари ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган объектни кўрсатади: *машинада пахта термоқ, қошиқда овқат емоқ, пиёлада чой ичмоқ* каби. Масалан: *Чол кечга қолган йўловчиларни дарёдан шу қайиқда ўтқазиб қўйди* (Ҳ. Фулом). Бу мисоллардаги *ўтқазиб қўймоқ* феъли бир йўла уч объектни уч хил формада бошқариб келаётир: *йўловчиларни ўтқазиб қўймоқ, дарёдан ўтқазиб қўймоқ, қайиқда ўтқазиб қўймоқ*. Бун-

дай ҳоллар орттирма нисбатдаги феъллар бошқарувчи ролида келганда кўпроқ юз беради. Умуман, тилда феълга бир йўла ҳам тўғри объект, ҳам восита объектнинг тобеланиб келиши кўп учрайди. Масалан: *Дорини самолётда сепадилар* (О. Хусанов). *Эллик йиллик тўй тантаналарини Ҳикматилла ўз қисмида телевизорда томоша қилган эди* (О. Еқубов).

Бошқарувчи сўз ўзлик ёки мажҳул нисбатдаги феъллардан бўлганда тўғри объект бош келишикдаги отдан ифодаланиб, восита объектни кўрсатувчи сўз ўрин-пайт келишиги формасида бўлади. Масалан: *Олтин ўтда синалади, одам меҳнатда* (Мақол). *Дарахт шохлари шабадада силкиниб, ердаги сояларни у ёқдан бу ёққа отиб ўйнашади* (С. Аҳмад). *Барги тўқилган ғўзанинг пахтаси машинада осон терилади* (О. Хусанов).

4. Тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг юзага чиқишида восита бўлган объектни ифодалайди. Бундай бирикмаларнинг ҳоким компоненти ўтимсиз (асосан ҳаракат, камроқ ҳолат феълларидан) феъллардан бўлади: *қуёшда тобланмоқ, ўтда исинмоқ, ёмғирда ивимоқ, нурда товланмоқ* каби. Масалан: *Боболар меҳнатда ҳоргандир дея, Азиз набиралар, ўйларсиз бешак* (А. Орипов).

5. Бирикманинг тобе компоненти феълдан англашилган ҳаракат ё ҳолатнинг қай жиҳатдан юзага чиқишини ифодалайди: *мусобақада ғолиб чиқмоқ, меҳнатда донг таратмоқ* каби. Масалан: *Майхўрликда, курашда, отчопишда, ўқузишда шаҳарнинг донг чиқарган жаҳонгашта йигитлари билан дўст тутинишга улгурди* (Ойбек). *...бир тракторист уни саводсизликда айблади* (А. Қаҳҳор).

*Ўғзалликда туганмас булоқ,
Шамолда ўйнайди шалола...* (Ҳ. Олимжон).

Ҳоким компоненти сифатдан бўлган *ишда илғор, ғўзалликда тенгсиз* каби адъектив бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўз ифодалаган белгининг нима билан мавжудлигини билдиради; бундай бирикмаларнинг бошқарувчи компоненти ёрдамчи сўз билан (кўмакчи феъл билан) кенгайиб келганда ҳам барибир конструкция тобе компонентининг табиати ва шакл томони ўзгаришсиз қолаверади: *ишда илғор — ишда илғорлик кўрсатмоқ, пахта теримида биринчи — пахта теримида биринчи бўлмоқ* каби.

6. Тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракатнинг ҳолатини билдиради. Масалан: *Оғир бир уйқуда ётарди дунё* (А. Орипов). *Фақат табассумда яшнарди олам...* (А. Орипов).

7. Бирикманинг тобе бўлаги ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради. Масалан: *У анҳор бўйига жиндай ёзилиш, юрагини қоплаб олган қора дудни жиндай тарқатиш умидида келган эди* (О. Еқубов).

Тобе компоненти чиқиш келишигида бўлган феълли бирикмалар

Чиқиш келишигидаги от, олмош ёки отлашган сўзларни бошқариш хусусияти асосан ҳаракат феълларида кучлидир. Шунингдек, ҳолат феъллари, нутқ феъллари, кўриш, эшитиш, фикрлаш жараёни билан боғлиқ маъноларни ифода этувчи феъллар ҳам чиқиш келишигидаги сўзлар билан кенгайиб келиши мумкин.

Компонентлари чиқиш келишиги формаси орқали боғланган конструкцияларда хилма-хил лексик-грамматик муносабатлар ифодаланади:

1. Субъектнинг макондаги ҳаракатини англатувчи *бормоқ, келмоқ, юрмоқ, қўзғалмоқ, кетмоқ, ўтмоқ, кирмоқ, чиқмоқ, тушмоқ* каби феъллар бошқарувидан юзага келган бирикмаларда ўрин муносабати ифодаланади. Бундай бирикмаларнинг тобе компоненти чиқиш келишигидаги ўрин-жой отларидан, ўрин равишларидан бўлиши мумкин:

а) тобе компонент ҳаракатнинг бошланиш, чиқиш ўрнини кўрсатади. Масалан: *Кумушбибининг бу товушига Офтоб ойим билан Ойша кампир уйдан югуришиб чиқдилар* (А. Қодирий).

*Эшилиб, тўлғониб ингранади куй,
Қайлардан келмоқда бу оҳу фарёд*

(А. Орипов).

Азизбек Тошкентдан жўнатилди (А. Қодирий). *Нилуфар тез юриб меҳмонхонадан чиқди* (О. Ёқубов);

б) ўрин равишларидан бўлган тобе компонент ҳаракатнинг йўналиш ўрнини кўрсатади: *Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди* (А. Қаҳҳор). *Шиша чап бериб қолган Бегимқулнинг қулоқлари тагидан ўтиб, деворга тегиб чил-чил синди* (О. Ёқубов).

2. Тобе компонент ҳаракатнинг чиқиш объектини билдиради; бундай бирикмаларнинг ҳоким бўлаги *узоқлашиш, ажралиш, силжиш, озод бўлиш, воз кечиш* каби феъллардан иборат бўлади. Масалан: *Ориятсиз одамдан қоч* (Мақол). *Анвар ўзига меҳрибон бўлган бир кишидан айрилди* (А. Қодирий). *Илтижо қилувчи дарбозадан йироқлашди* (А. Қодирий). *Дилдор бутун борлигини даҳшатли кеча каби қоплаб олган ваҳимадан қутулди* (Ойбек). *Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди* (А. Қаҳҳор).

3. Тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракатнинг восита объектини ифодалайди. Масалан: *Куш тумшугидан илинар* (Мақол). *Утап кўк от жилловини билагидан ўтказиб олди* (Ҳ. Ғулум). *Ҳикматилло ...зиналардан ҳатлаб-ҳатлаб пастига тушди* (О. Ёқубов). *Хат уларнинг қўлидан бир-бир ўтди* (Н. Фозилов). *...қўрбоши ихлос билан Аҳмаджоннинг қўлидан ошади* (А. Қодирий).

4. Тобе компонент ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган

шахсни кўрсатади. Масалан: *Ҳикмат бува хатни неварасидан бериб юборди* (А. Қаҳҳор). *Аравани почтанинг одамидан бериб юбораман* (А. Қаҳҳор). Бунда бериб юбормоқ феъли бир йўла икки объектни — ҳам тўғри объект, ҳам восита объектни бошқариб кенгайган: *хатни неварасидан бериб юбормоқ, аравани почтанинг одамидан бериб юбормоқ*.

5. Тобе компонент ҳаракатнинг материал объектини, яъни ҳаракат тўғри объектнинг нимадан ясалганини, ишланганлигини билдиради. Бундай бирикмаларда тўғри объектни кўрсатувчи сўз бош келишик формасида, восита-объектни ифодаловчи сўз эса чиқиш келишигида бўлади. Масалан: *Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди* (А. Қаҳҳор). *...камбағал деҳқонлардан халқ дружинаси тузамиз* (Ҳ. Фулом). *Тахтадан қўполига қилиб ясалган узун столга қизил алвон ёпилган* (Ҳ. Фулом).

Ёвни янчиб келинг тезроқ, кутамиз
Бухор беқасамдан ёзиб поёндоз (Зулфия).
Йигитлар мактубин битганда қондан,
Келинлар фироқдан чекканда ёҳу,
Унинг ҳам паноҳи қайтмади жангдан,
Ун тўққиз ёшида бева қолди у (А. Орипов).

6. Тобе компонент ҳаракатнинг манба — объектини кўрсатади: *Меҳнатдан дўст ортар, ғийбатдан душман* (Мақол). *Тилдан ҳам бол томар, ҳам асал* (Мақол). *...шу йилнинг ўзида Қорақум бағридан камида 60 гектар ер ўзлаштириб, колхоз ихтиёрига топширамиз* (Газетадан). *Шу билан мендан учта янги сўз ўргандингиз* (А. Қаҳҳор). *Булоқнинг суви, подшо ва амалдорлар замонасидаги мазлумларнинг кўзларидан оққан ёш каби, тинмай томиб турарди* (Ш. Рашидов).

Кимки ўрганишни уят — ор демас,
Сувдан дур топади, тошдан лаъл — олмос
(Низомий Ганжавий).

7. Тобе компонент ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Масалан: *...ойим бизларни ёшликдан ишга ўргатганлар* (М. Алавия). *Уни ниҳолликдан ўстирдинг, қўзим, Ўстирдинг ардоғлаб, гул очилтирдинг* (Зулфия).

8. Айрим бирикмаларда тобе компонент ҳаракат объектнинг ўлчовини — миқдорини кўрсатади: *Бир-икки пиёладан чой ичдилар* (О. Ҳусанов). *Тўпчи, қоровулар кўздан кечирилиб, уларга бир неча тангадан инъом берилсин* (А. Қодирий).

9. Тобе компонент ҳаракат объекти бўлган предметнинг қийматини кўрсатади: *донасини бир сўмдан сотмоқ, килограммини уч сўмдан олмоқ* каби.

10. Тобе компонент бошқарувчи сўздан англашилган ҳаракатнинг чоғиштириш объектини кўрсатади. Масалан: *Невара деган ўз болангдан ҳам ширин бўлар экан* (Журналдан). *Секретарнинг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтовидан ҳам каттароқ бўлди* (А. Қаҳҳор). Кўринадики, бундай бирикмаларнинг ҳоким компоненти сифат-фeyл типидаги қўшма фeyллардан иборат бўлади.

11. Чиқиш келишигидаги тобе компонент ҳаракат бевосита ўтган тўғри объектни билдириши мумкин. Масалан: *Зайниддин унга сўз қилмаслигини билиб, қўлидан тортди* (Ойбек). *Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади* (А. Қаҳҳор). *У қулоч ёзиб Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди* (А. Қаҳҳор). *Бой Лаълининг кўкрагидан итариб юбориб, яна Қумрига ёпишаётганда, темирдек қаттиқ қўлининг ёқасидан ушлаб бир силтади-да, ожиз гавдасини икки букиб қўя қолди* (Ҳ. Ғулом).

Мисоллардаги қўлидан тортмоқ, бошидан силамоқ, билагидан ушламоқ, қулоғидан чўзмоқ, ёқасидан ушламоқ, кўкрагидан итаримоқ бирикмаларида тобе компонент ҳаракатни ўзига бевосита қабул қилган предметни билдиради, лекин бунда ҳаракат объектга тўлиқ ўтмай, объектнинг бир қисмигагина ўтади.

12. Тобе компонент бошқарувчи фeyлдан ифодаланган ҳаракатнинг рўй бериши, бажарилиши учун сабабчи бўлган объектни кўрсатади. Бундай бирикмаларнинг ҳоким компоненти ҳаракат фeyлларидан ташқари турли психик ҳолатларни ифодаловчи фeyллардан бўлиши ҳам мумкин. Масалан: — *Хайр, юмушингиз бўлмаса, мен кетдим, ша молдан қулоғим битди* (А. Қодирий). *Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди* (А. Қаҳҳор). *Дўстларнинг меҳр ўтидан Утапнинг кўнгли эриб, кўзларига ёш тўлди* (Ҳ. Ғулом).

Сабаб муносабатини англаувчи бирикмаларнинг тобе компоненти кўпинча -лигидан, -ганлигидан формасида келади: *Қутбидинов ўғлининг ноқобиллигидан, андишасизлигидан қаттиқ хафа бўлди* (А. Қаҳҳор). ...*сен бу ишларни фақат ўғлингни аяганингдан қиласан* (А. Қодирий). *Баҳор келганини юрак қизишидан билса бўлади* (Ҳ. Ғулом). *Бўтабой суюнганидан Урмонжонни қучоқлаб олди* (А. Қаҳҳор).

13. Чиқиш келишигидаги тобе компонент ҳоким сўздан ифодаланган ҳаракатнинг ҳолатини, қай тарзда бажарилишини билдиради. Масалан: *Мана, янгидан бино қилинган кўллар, сув омборлари, булар миллион-миллион гектар дашт ерларни суғоради* (Газетадан).

Жондилдан ишлайсиз, чунки қалбингиз Эзгу умид билан севгига тўлиқ (Зулфия).

14. Тобе компонент бутундан бўлакни ёки тўдадан ажратиб кўрсатилган шахсни билдиради. Масалан: *«Ғузор» совхози Қаш-*

қадарё областида энг йирик ғаллакор хўжаликлардан ҳисобланади (Газетадан). Одилжон энг ёш ва серғайрат механизаторлардан ҳисобланади (Газетадан).

15. Ҳоким сўз кишининг руҳий ҳолатини ифодаловчи феъллардан бўлганда, тобе компонент ана шу руҳий ҳолатни юзага келтирган предметни ифодалайди. Масалан: *Ёғдудан қарахт бўлган чаёнлар — нур душманлари алам ичида унинг пайини қирққишга қасд қилдилар* (Газетадан). *Ғазаб ва нафратдан тарс ёрилиб кетай деди-ю, бир оғиз гап топиб айтолмади* (О. Ёқубов). *Хўрликдан ўпкаси тўлиб, бир нарса томоғидан бўғиб олгандек бўлди* (М. Алавия). *Лекин Отабек хаёл суришдан зерикмаса ҳам, Ҳасанали кузатишдан зерикди* (А. Қодирий).

Тобе сўз бошқарувчи феълдан англашилган ҳолатнинг юзага келишига сабабчи бўлган иккинчи бир ҳолатни ифодалайди: *Ойша буви ундаги бу ўзгаришдан суюнди* (А. Қодирий). *Отабек кутилмаган бу саволдан ажабланди* (А. Қодирий).

16. Нутқ феъллари ҳам чиқиш келишигидаги от ва олмошларни бошқариб объектли бирикма ҳосил қилади. Нутқ феъллардан *сўрамоқ, тиламоқ, ўпкаламоқ* кабилар семантикаси чиқиш келишиги формасидаги шахс отлари ёки олмошлар билан кенгайтишни талаб қилади. Масалан: *Отхона, оғил солган усталарга доим қарашдим, лекин бировдан бир чақа сўраганим йўқ, сўрамайман ҳам* (А. Қаҳҳор).

*Бир номард қошида ожиз қолганда,
Паҳлавон Маҳмуддан сўрадим мадад*
(А. Орипов).

*Марддан тилак этсанг, айтар: «Хўп бўлар»
(Махтумқули).*

Нутқ феълларига тобеланиб келган чиқиш келишигидаги от ёки олмош субъектни — сўзловчи шахсни кўрсатиши мумкин: — *Йўқ, сабр қилсинлар, ҳозир биздан айтмоқ, сиздан эшитмоқ* (А. Ҳақимов). *Йўқ, бу ҳасратни у ўз тилидан сўзламас эди — Отабек тилидан сўзлар эди* (А. Қодирий). Кейинги мисолдаги *Отабек тилидан сўзламоқ* бирикмасида тобе компонент сўзловчи шахсни эмас, балки нутқ алоқадор бўлган шахсни билдириб келган.

Нутқ феъллари бошқарувидан ҳосил бўлган айрим бирикмаларда нутқнинг ким ёки нима ҳақида сўзланаётганлиги ифодаланади. Бундай конструкцияларнинг тобе компоненти нутқ тааллуқли бўлган шахс, предмет ёки воқеа-ҳодисани кўрсатади. Масалан: *Меҳмон яна Ансорийдан гап очди* (А. Қаҳҳор). *Орадан кўп вақт ўтмай кимдир шоирнинг келганидан хабар берди* (Ойбек). *Маъракага тўпланганлар дастурхон устида кампирни яна бир бор эсладилар, унинг яхши хислат-*

ларидан сўз очдилар (О. Ҳусанов). *Тарихдан сўзламай миз, ким эдигу, бўлди ким* (Зулфия).

17. Кўриш сезгиси билан боғлиқ маъноларни англлатувчи кўрмоқ, қарамоқ, боқмоқ каби феъллар ҳам чиқиш келишигидаги сўзларни бошқара олади. Масалан: *Мени эшикдан кўриб, сўзсиз-несиз қўлидаги қоғозни менга чўзди* (А. Қодирий). *Қобил югуриб бориб, дўконхона эшигидан кўчага қаради* (А. Қодирий).

Мисоллардаги эшикдан кўрмоқ, дўконхона эшигидан қарамоқ бирикмаларида тобе компонент ҳаракатнинг восита объектини кўрсатади.

Тобе компонент пайт маъносини ифодалайди:

*Жаҳонки муқаддас нени кўрибди,
Бориға онасан, эй қодир ҳаёт.
Беш юз йил наридан боқиб турибди,
Нурли бу юзларга нуроний бир зот* (А. Орипов).

Тобе компонент ўрин маъносини ифодалайди: *Узоқдан икки кишининг қораси кўринди* (А. Қаҳҳор).

Тобе компонент ҳолат маъносини ифодалайди: *Самандаров ер остидан Сафаровга қаради* (А. Қаҳҳор).

Истеъмол маъносидаги феъллар ҳам чиқиш келишигидаги сўзларни бошқариб кенгайди. Лекин бу феъллар бошқарган чиқиш келишигидаги сўзлар иш-ҳаракатнинг тўғри объектини кўрсатади: *нондан емоқ, чойдан ичмоқ, овқатдан тотмоқ* каби.

Ҳозирги тилда ҳаракат-объект муносабатидан туғилган, компонентлари чиқиш келишиги формаси орқали бириккан *оёқдан қолмоқ, кўздан қолмоқ* (юриш ёки кўриш қобилиятини йўқотмоқ), *тилдан қолмоқ* (сўзлай олмаслик), *назардан қолмоқ, кўздан йўқолмоқ, кўздан кечирмоқ, кўздан ўтказмоқ* каби идиоматик иборалар ҳам борки, улар бирикмали хусусиятини йўқотиб, лексик бириклик сифатида қўлланилиб келмоқда.

КОМПОНЕНТЛАРИ ҚУМАКЧИЛАР ЁРДАМИДА БИРИККАН ФЕЪЛЛИ БИРИКМАЛАР

Объектли бирикмаларнинг тобе компоненти ҳоким сўзга билан, учун, орқали, ҳақида, тўғрисида, соҳасида, хусусида, томонидан, узра каби кўмакчилар ёрдамида бирикуви мумкин.

I. Билан кўмакчиси орқали юзага келган объектли бирикмаларда қуйидаги лексик-грамматик муносабатлар ифодаланadi:

1. Ҳаракат феълларига билан кўмакчиси орқали тобеланиб келган отлар ҳаракатнинг бажарилишида восита — қурол бўлган объектни кўрсатади. Масалан: *Раъно бурнининг устидаги биланар-биланмас марварид резаларини рўмоли билан артди* (А. Қодирий). *...уни ерга босиб, миясига наган билан солди* (Ҳ. Ғулوم). *Амтам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб, ярмини дастурхонга қўйди* (А. Қаҳҳор).

Бошидаги рўмолчасини тузатди, бармоқлари билан чакка сочларини тўғрилади (Ойбек).

2. Бирикманинг тобе компоненти ҳоким сўздан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг материал — объектни ифодалайди. Масалан: *Дастурхончи қизлар хилма-хил овқатлар ва ширинликлар билан дастурхонни яшнатиб юбордилар (Ойбек). Урда қўрғонини ташқарида айланаси ажойиб гулзорлар, анвои мевалик дарахтлар билан зийнатланган (Ойбек). Ҳаво совуқ, осмон кул ранг булутлар билан қопланган (О. Ҳусанов).*

Мисоллардан кўринадики, бу типдаги бирикмаларнинг ҳоким компоненти *-ган* формасидаги ўтган замон сифатдошларидан бўлиб, бирикмада белгининг (сифатдошдан ифодаланган белгининг) нима билан мавжудлиги ифодаланади.

Ҳоким сўзи *тўлмоқ* феълидан бўлган бирикмаларда ҳам тобе компонент ҳолатни юзага келтирган восита — объектни билдиради: *челак сув билан тўла — челакни сув билан тўлдирмоқ* каби. Бу типдаги бирикмаларда билан кўмакчиси жўналиш келишигининг функциясини бажаради: *сувга тўлдирмоқ — сув билан тўлдирмоқ* каби. Шунинг учун ҳам тилда бу типдаги бирикмаларнинг кўмакчили ва келишикли вариантлари тенг қўлланилаверади. Айрим ҳолларда эса улар ўртасида нозик семантик-стилистик айирмалар бўлиши ҳам мумкин, баъзида бу формаларнинг бири иккинчиси ўрнида ишлатилмайди.

3. Бирикманинг тобе компоненти бошқарувчи феъл ифодаланган ҳаракатни бажаришда иштирок этган шахсни билдиради. Бундай бирикмаларда биргалик маъноси сақланади (яъни ҳаракат икки киши томонидан бажарилган, лекин бири активроқ бўлгани учун ҳам сон кўрсаткичи ўша актив шахс билан мослашади). Шунинг учун бу типдаги бирикмаларнинг ҳоким компоненти кўпинча биргалик нисбатидаги феъллардан бўлади. Масалан: *Қобилбобо ёр-дўстлари билан кенгашди (А. Қаҳҳор). Мирҳосил ўрнидан туриб, чол билан қўл бериб кўришди (Ҳ. Фулом). Салқин шамолларгина қизнинг сочлари билан ўйнашди (Ойбек).*

Умуман, бирдан ортиқ шахслар томон иргаликда бажариладиган ҳаракатни англаувчи *сўрашмоқ, кўришмоқ, дўстлашмоқ, айтишмоқ, жанжаллашмоқ, иноқлашмоқ, маслаҳатлашмоқ, тил бириктирмоқ, суҳбатлашмоқ* каби феъллар семантика талабига кўра билан кўмакчиси иштирокидаги конструкцияларни ҳосил қилади.

4. *Билан* кўмакчиси орқали феълларга тобеланиб келган пайт равишлари иш-ҳаракатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Масалан: *Эрта билан бемалол нонушта қилиб, райгаз идорасига жўнадим (О. Ёқубов). Шарофат кампир тунни билан безовталаниб чиқди (О. Ҳусанов). Бола отасини кўриши билан бошини кўтариб салом берди (Ойдин).*

5. *Билан* кўмакчиси ёрдамида ҳаракат феълларига тобеланиб

келган абстракт маъноли отлар ҳоким сўздан ифодаланган ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини (бажарилиш ҳолатини) билдиради. Масалан: *Узининг махсус ёйини куч билан отиб, ўқни тахтадан ўтказар эди* (Ойбек). *Қаландаров столнинг тортмасини жаҳл билан тортди* (А. Қаҳҳор). *Қор шиддат билан ёғарди* (Ойбек).

Утди ёшлик завқ билан, гоҳи тўполон билан,
Гоҳида яхши билан, гоҳида ёмон билан...
(А. Орипов).

Бундай бирикмаларнинг ҳоким компоненти ҳолат, нутқ феълларидан, кўриш, эшитиш сезгиси билан боғлиқ савноларни англатувчи феъллардан бўлиши мумкин: *Нозик синиқ товуш билан гапирди* (Ҳ. Ғулум). *Иброҳимов ҳамманинг сўзига диққат билан қулоқ солди* (А. Қаҳҳор). *Кумушбиби ортиқ чидолмадими, қўрқинч бир товуш билан ҳайқирди* (А. Қодирий). *Ботир Зокиров ўзбек халқ куйларига, классик куйларимиз — мақомларга жуда зўр ҳурмат билан қарайди* (О. Ҳусанов).

6. Тобе компонент феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг юзага келишига сабабчи бўлган объектни ифодалайди. Масалан: *Унинг қалдирғочлик қаноти ота-она мукофоти билан қайрилган* (А. Қодирий).

Кўнгул шишам бир сўз билан қолганда дарз еб,
Қаламимдан илк мартаба тўкилди ғамлар (А. Орипов).

Ҳозирги тилимизда грамматик элементларнинг, умуман, функционал ривожланиши билан боғлиқ жараён билан кўмакчисининг ҳам қўлланиш доирасини анча кенгайтирганлигини кўрамиз. *Билан* кўмакчисининг асосий маъноси (биргалик) аста-секин абстракцияланиш йўли билан ривожланди ва у иштирок қилган конструкциялар кўчма маънода қўллана бошлади. Ҳозирги адабий тилимизда *билан* кўмакчисининг семантикасида икки ёқлама ўзгариш юз беради.

Билан кўмакчисининг қўлланиш доираси айрим конструкцияларда анча чекланди (масалан, бу кўмакчи *урушмоқ*, *мубориза қилмоқ*, *жанг қилмоқ* феъллари бошқарган шахс отлари билан қўлланганда, *билан* биргалик маъносига эга бўлиб, икки шахс оралиғида бирга қилинган ҳаракатни билдиради: *душман билан уришмоқ*, *ёв билан мубориза қилмоқ* каби).

Сўнгги 40—50 йил мобайнида адабий тилнинг функционал ривожини натижасида жуда кўп янгиликлар юзага келди, шу жумладан, *билан* кўмакчиси иштирокида тузилган конструкциялар ҳам ривожланди. Ривожланган (ҳажм жиҳатдан кўпайган ҳам) конструкцияларнинг асосий кўпчилиги юқорида қайд қилинган восита, қурол, биргалик маънолари заминида юзага келгандир.

Масалан, *машина билан келмоқ, самолёт билан кетмоқ* каби бирикмаларда жуда катта ўзгариш содир бўлгани йўқ, чунки бундай бирикмалар илгари ҳам ўз қолипига (моделига) эга эди: *отда келмоқ — от билан келмоқ, аравада келмоқ — арава билан келмоқ* каби. Лекин илгари тилда бўлмаган сўзлар билан бирикмиш натижасида янги конструкциялар ҳосил бўлди: *телефон билан гапиришмоқ — телефон орқали гапиришмоқ, телеграф билан юбормоқ* каби.

Билан кўмакчисини олган сўзни феъл ёки от категориясидаги лексемалар бошқариб келганда асосан биргалик маъноси устун туради. Бу кўмакчи, юқорида айтиб ўтганимиздек, шахс отлари билан келиб, икки ёки ундан ортиқ шахс иштирокида содир бўлган ҳаракатни ифодаловчи *учрашмоқ, суҳбат қилмоқ, мусобақа ўйнамоқ, сулҳ тузмоқ, ярашмоқ* каби феъллар (отлар ҳам) томонидан бошқарилади: *сайловчилар билан учрашув (учрашмоқ), дўстлар билан суҳбат (суҳбатлашмоқ)* каби.

7. *Урушмоқ, жанг қилмоқ* каби феъллар икки ёки ундан ортиқ предмет ўртасида содир бўладиган ҳаракатни (қиёс: ҳозирги тилда — *Аҳмад билан кинога бордик — билан боғловчи*) ифодалайди, *билан* кўмакчиси эса биргалик маъносининг абстракцияга қараб ривожланиши натижасида ривожланган ва ҳаракат қилувчининг бири грамматик актив ролни бажариб, эга вазифида келган, иккинчиси эса ҳаракатни сингдирувчи — тўлдирувчи функциясида ишлатилган. *Онинг бирлан Жайхун қироғинда урушур эрди* (Навоий). Бу мисолда тилга олинган конструкция мавжуд.

8. Янги даврда, ҳатто Октябрь революциясидан кейинги йилларда ҳам *билан* кўмакчиси, айниқса, шахс отлари иштирок қилган конструкцияларда биргалик маъносини ифодалар эди. Компонентлар абстракт отлардан, жонсиз предметларни ифодаловчи отлардан бўлганда, баъзан *билан* кўмакчиси ўрнида *қарши* кўмакчиси ишлатилган ҳоллар ҳам учраб қолади. Вақтли матбуот тилида қайд қилинган айрим мисолларни кўздан кечирсак, баъзида четга чиқиш ҳоллари ҳам учрайди. Ҳар ҳолда *билан* кўмакчиси шахс отлари билан, *қарши* кўмакчиси эса абстракт отлар билан ишга солинган. Масалан: *...синфий душман билан, унинг оппортунист агентлари билан марҳаматсиз кураш олиб бориб...* (Газетадан). *Ҳиндуларнинг барча ташкилотлари инглизлар билан курашишга бирлашадурлар* (Газетадан).

Юқумли касалликлар, табиий офатлар (сув тошқини, зилзила), дин ва хурофий ақидалар, шунингдек, уруш, фашизм каби мавҳум отлар билан асосан *қарши* кўмакчиси ишлатилади. Аста-секин шахс отлари иштирокида тузилган конструкцияларда ҳам *билан* кўмакчисининг ўрнини *қарши* сўзи эгаллайди, сўнгиси эса жўналиш келишиги формасидаги от билан бирикади (*-га қарши*). *Ойликларнинг камайишига қарши, уруш хавфига қарши, юқумли касалликларга қарши* каби. Масалан: *Буюк рус шовинизми ва*

махаллий миллатчиликка қарши кескин кураш олиб бориш зарур (Газетадан).

Улуғ Ватан уруши йилларида билан кўмакчисининг биргалик маъносини ифодалаш функцияси уруш, жанг, муҳораба каби сўзлар билан қўлланиш доираси тораяди, унинг ўрнини қарши кўмакчиси иштирокида тузилган конструкциялар эгаллайди. Масалан: *миллионларча совет кишилари ...гитлерчи галаларга қарши курашга қўзғалдилар* (Газетадан). *Қўшинларимиз ҳужумга ўтган гитлерчиларга қарши қаттиқ жанг қилишда давом этдилар* (Газетадан).

9. Ҳозирги адабий тилимизда билан кўмакчисининг маъносида биргалик семантикаси билан боғлиқ бўлган бошқачароқ ўзгаришлар ҳам кузатилаётир: *кадрлар билан ишлаш, одамлар билан ишлаш, улгурмовчи ўқувчилар билан ишлаш* каби. Бундай мисолларда билан кўмакчиси биргалик маъносини ифодалайди, лекин маъносидаги грамматик эга — билан иштирок қилган конструкция — тўлдирувчи планида тузилган бирикма семантикасининг яна ҳам ривожланганлигидан дарак беради. Гап шундаки, *ишламоқ* кўчма маънода қўлланилган, яъни у *тарбия бериш, ўргатиш, ўқитиш* сўзлари билан синоним бўлиб қолган. Натижада конструкция шаклан эскича, ифода этган маъно эса нисбатан янги: *одамлар билан яхши ишламаяпмиз* мисолида «одамлар ичида тушунтириш, тарбия ишларини яхши олиб бормаётирмиз» деган мазмун бор. Ҳозирги тилда тез-тез учраб турадиган бу каби конструкцияларнинг ривожига русча «работать с кадрами» типигадаги қолипнинг ҳам таъсири борга ўхшайди.

10. Илгарилари (масалан, 30-йилларда) одамлар бир-бирларини *байрамингиз қутлуғ бўлсин, ҳайитингиз муборак бўлсин*, деб табриклар эдилар. Бирор муҳим воқеа — туғилган кун, мукофот, янги унвон олиш каби воқеаларни қутлаш учун, айниқса, сўнгги йилларда (сўнгги йигирма йил ичида) бошқачароқ конструкция қўллана бошланди: *айёмлари билан, унвонлари билан* каби. Бу типдаги мисолларда гап феъл кесимнинг тушиб қолиши ҳақида бораётгани йўқ, балки билан кўмакчиси иштирокида юзага келган янги конструкциянинг ривожланиши борасидадир. Бундай бирикмалар русча «поздравляю...» қолипига эргашиш натижасида юзага келган янги конструкциялардир. Эҳтимол, бундай ўзгаликлар, умуман, эллипсис ҳодисасининг ривожланиш тенденцияси билан боғлиқдир: *байрамингиз муборак бўлсин — байрамингиз муборак — байрамингиз билан*. Бу хилдаги ўзгариш сўз бирикмасининг бир составли гапга айланишига олиб келади. *Чоғиштиринг: байрам билан қутламоқ* — сўз бирикмаси; *байрамингиз билан қутлайман* — бир составли гап (бунда сўз бирикмасининг элементлари сақланган); *байрамингиз билан* — конструкция гап ҳисобланади, лекин сўз бирикмаси бўла олмайди, чунки сўз бирикмасида тобе, ҳоким компонентлар бўлиши шарт, юқоридаги конструкцияда эса бошқарувчи феъл тушиб қолган.

Қуйидаги мисолларда ҳам билан кўмакчисининг функциясида

содир булган узгариларни кузатиш мумкин: *Сен узингни қандай қилиб оқлайсан.*—*Ҳеч нима билан* (А. Қаҳҳор). Бу мисол ҳам русча: *оправдать чем — ничем* қолипини эсга туширади. Шунингдек, *колхоз сиздек қаҳрамон билан фахрланади* (Газетадан), *билетингиз ўзингиз биланми?* (сўзлашув тили), *тўп билан Абдурайимов* (репортаж) каби мисолларда ҳам русча қолипга эргашиб сезилади.

Хулоса қилиб айтганда, *билан* кўмакчиси кўмакчили бошқарув системасида катта ўрин тутаяди. А. Н. Кононов *билан* кўмакчисини объект ҳосил қилувчи («объектно-образующий») элемент эканлигини, кучли ва заиф бошқарув йўли билан ҳосил қилинган конструкцияларда иштирок этиши мумкинлигини айтади. У *билан* кўмакчиси иштирокида юзага келган *чойни қанд билан ичмоқ, овқатни иштаҳа билан емоқ* каби бирикмалардаги тобе, ҳоким компонентлар алоқасини (бу ерда *қанд билан ичмоқ, иштаҳа билан емоқ* бирикмалари назарда тутилади) заиф бошқарув, *иш билан банд бўлмоқ, дўстлар билан маслаҳатлашмоқ* бирикмаларидаги компонентлар алоқасини эса кучли бошқарув деб тавсифлайди¹¹. Дарҳақиқат, феълларнинг семантика талабига кўра *билан* кўмакчиси орқали сўзларни ўзига бўйсундириб келиши кучли бошқарувдир.

II. *Учун* кўмакчиси иштирокида ҳосил бўлган феълли бирикмалар.

Компонентлари *учун* кўмакчиси орқали бириккан конструкцияларда қуйидаги семантик-грамматик муносабатлар ифодаланаяди:

1. Тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракат ёки ҳолатнинг ким учун ёки нима учун бажарилганлиги (аталганлик)ни билдиради: *йўл қурилиши учун маблағ ажратмоқ, болалар учун совға* каби. Қелтирилган мисолларда *учун* кўмакчиси жўналиш келишиги формаси билан деярли бир хил функцияни бажаради. Шунинг учун аталганлик маъносини ифодаловчи бу хилдаги объектли бирикмаларнинг кўмакчили (*бола учун олмоқ*) ва келишикли (*болага олмоқ*) формалари тенг қўлланилаверади. Лекин ҳамма вақт ҳам *учун* кўмакчиси ўрнида жўналиш келишиги қўшимчасини ишлатиш мумкин бўлавермайди. Масалан, *пахта учун курашмоқ* бирикмасидаги *учун* кўмакчисининг ўрнини келишик формаси билан алмаштириш мумкин эмас, чунки *курашмоқ* феълининг семантикаси тобе сўзнинг *учун* кўмакчиси орқали боғланишини талаб қилади.

2. Тобе компонент ҳоким сўздан ифодаланган ҳаракатнинг мақсад объектини кўрсатади: *ватан учун курашмоқ, тинчлик учун курашмоқ, СССР биринчилиги учун хоккей чемпионатида қатнашмоқ, энг яхши асар учун конкурс эълон қилмоқ* каби. Бу мисолларда ҳам *учун* кўмакчисининг ўрнини келишик формаси билан

¹¹ Кононов А. Н. Послелогии в современном узбекском языке Ташкент, 1951, с. 13.

алмаштириш мумкин эмас. Масалан: *Кейинроқ улар ҳам машинадан қолган пахтани териш учун ҳашарга келишади* (О. Ҳусанов). *Кўзида ҳалқаланган ёшни яшириш учун юзини бурди* (С. Қароматов). *Элмурод ўзига илтифот кўрсатаётган аёлларни безовта қилмаслик учун эҳтиётлик билан тушди* (П. Қодиров). *Нима учун, ким учун меҳнат қилаётганингни билсанг, бундан ортиқ роҳат борми дунёда?* (Р. Файзий). *Шоир кафшини лой қилмаслик учун четдан эҳтиётлик билан юриб кетди* (Ойбек).

3. *Учун* кўмакчиси ёрдамида тузилган феълли бирикмаларда хослик маъноси ифодаланиши мумкин. Масалан: *Бу Ғулом жон учун қаттиқ зарба бўлди* (М. Исмоилий). *Йўлчи учун Петров ёлғиз фикрлари билангина эмас, бутун ҳаёти ва кураши билан муаллим бўлди* (Ойбек).

4. Тобе компонент бошқарувчи феълдан англашилган ҳаракатнинг бажарилишига сабаб бўлган предмет ёки ҳодисани ифодалайди. Масалан: *Мажлис Зийё шоҳичининг уйида Отабекнинг меҳмондорчилиги учун йиғилган* (А. Қодирий). *Хадича хола ўғлининг келишини кутмагани учун гаранг бўлиб қолди...* (А. Қаҳҳор). *Ватан хизматига ботир фарзанд тарбиялаб етиштирган ингиз учун мен сизга қисмимиз шахсий состави ва қўмондонлик номидан қизгин ташаккур билдираман* (Ҳ. Ғулом).

5. Айрим семантик группалар борки, улар билан бирикма ҳосил қилиб келганда *учун* кўмакчисини желишик формаси билан алмаштириш мумкин бўлади: *Ватан учун жон фидо қилмоқ — Ватанга жон фидо қилмоқ* каби. Айниқса, от бошқарувидан юзага келган конструкциялар жўналиш келишиги билан алмашганда, маънога путур етмаслиги ҳам шунга далолат қилади. Шундан келиб чиқадики, янги конструкцияларнинг юзага келиши параллель формаларнинг ривожланишига сабаб бўлган. Бу эса тилдаги грамматик ва стилистик имкониятлар чегарасини кенгайтириб, ифода воситаларини кўпайтирган, бойитган. *Учун* иштирок қилган тўлдирувчини (тобе сўзни) қайси туркумга оид сўз бошқармасин ҳаммасида қўлланиш имкониятининг кенгайганлиги сезилиб туради: *Уларга жанг ўйин, мен учун даҳшат* (З. Обидов). Мисолдан кўриниб турибдики, хослик, аталганлик маънолари *учун* кўмакчиси иштирокида тузилган конструкцияларда кучлироқ, ёрқинроқ ифодаланади. Агар *учун* кўмакчиси ўрнида жўналиш келишиги формасини келтирсак, ифода этиладиган маъно кучсизланади. Жўналиш келишиги формаси ифода этган маънолар шу қадар кўп ва ранг-барангки, бу мисоллар сирасида аталганлик, хослик анча заиф (*учун* кўмакчиси иштирокида тузилган бирикмага нисбатан, албатта), шунингдек, ҳозирги тилимизда *учун* кўмакчиси иштирокидаги конструкциялар анча ривожланганки, уни махсус текшириш қизиқарли хулосаларни чиқаришга имкон берган бўларди.

III. Компонентлари ҳақида, тўғрисида, хусусида каби кўмакчилар воситасида бириккан феълли бирикмалар.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида, айниқса, вақтли матбуот тилида, таржима қилинган адабиётларда сермахсул ҳақида, тўғрисида кўмакчилари иштирокида тузилган конструкциялар ҳам анча ривожланган. Шу кўмакчилар иштирокида тузилган бирикмаларда тобе сўз ҳоким сўздан ифодаланган ҳаракатнинг кимга ёки нимага алоқадорлигини, қай жиҳатдан содир бўлишини конкретлаштиради. Маъно жиҳатдан бу икки кўмакчи бир-бирига жуда яқин бўлганлиги учун ҳам бирининг ўрнига иккинчисини ишла-тиш мумкин.

Феълнинг қуйидаги семантик группалари тобе компонентнинг ўзига ҳақида, тўғрисида кўмакчилари орқали тобеланишини талаб этади:

1. Етакчи элементи ҳужжат, шартнома, декрет, қарор, гувоҳнома каби расмий идора қоғозларининг номларини билдирувчи сўзлардан иборат бўлган составли феъллар тобе компонентнинг ҳақида, тўғрисида кўмакчилари билан келишини талаб қилади: *битим тўғрисида имзо чекмоқ, мусобақа тўғрисида шартнома тузмоқ, тинчлик тўғрисида битим тузмоқ* каби. Бундай конструкциялар яхлит ва мураккаб бирикмалар сифатида мавжуд, улар кўпроқ сарлавҳаларда учрайди ва феъл кўмакчи қисмининг тушиб қолиши ҳисобига қисқарган бўлади ёки бундай бирикмалар шу ҳолича оғ бошқаруви формасида қўлланилади.

2. Семантик группалар сирасида нутқ феъллари миқдор ва ҳажм эътибори билан энг кўп ва салмоқдорларидандир. Бу группага кирган *сўзламоқ, гапирмоқ, хабар қилмоқ, баҳслашмоқ, суҳбатлашмоқ, сўз очмоқ, гап очмоқ, насиҳат қилмоқ, чуғурламоқ* (диалектал форма) каби феъллар асосан тобе компонентнинг тўғрисида, ҳақида кўмакчилари билан келишини талаб қилади. Асосий маъно — ҳаракатнинг кимга ёки нимага алоқадорлигини конкретлаштиради. Бошқача қилиб айтганда, бундай бирикмаларнинг тобе компонентидан ифодаланган объект ҳаракатни ўзига сингдирмайди, ҳаракат объектга қисман ўтади. Масалан: *Полк командири душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ берди. ...жувон билан нима тўғридадир узоқ гаплашиб қолди* (А. Қаҳҳор). *Улар нима тўғрисидадир қизгин баҳслашмоқда. Ярашиш тўғрисида қўйнингга қўл солиб кўргани келган* (А. Қаҳҳор). *Севгинг тўғрисида ўзинг очдинг сўз* (Зулфия). *Ҳусайн Бойқаро Ироқдаги сиёсий аҳволлар ҳақида гапирди* (Ойбек).

Баъзан тўғрисида, ҳақида кўмакчилари иштирокида тузилган конструкцияларни тўғри объектли (тобе компоненти белгили тушум формасида бўлган) бирикмалар билан алмаштириш мумкин бўлади: *шу ҳақда гапирди — шуни гапирди*; бунда феълнинг нисбат формаси ҳам ўзгармайди. Айрим феъллар борки, улар бош-

қаруvidан юзага келган кўмакчили бирикмани келишикли бирикмага айлантирилар экан, феълнинг формасини ҳам ўзгартиш зарурияти туғилади, яъни феълнинг формасини ўзгартирмай, конструкцияни тўғри объектли бирикмага айлантириб бўлмайди: *Полк командири... қарши ҳужумга ўтиш ҳақида буйруқ берди.* Бу мисолдаги *ўтиш ҳақида* формасини тўғри объектли бирикмага айлантириш учун *буйруқ* сўзидан феъл ясаш ва шахсли формага киритиш зарур: *Полк командири... қарши ҳужумга ўтишни буюрди* (А. Қаҳҳор). *Қолхознинг бир кунлик иши тўғрисида маълумотларни эълон қилди* (*маълумот* сўзи иштирок қилган конструкцияни тўғри объектли бирикмага айлантириш мумкин эмас).

3. Фикрлаш процесси билан боғлиқ бўлган *ўйламоқ* феъли ҳам тўғри объектни бошқариш билан бирга, *тўғрисида*, *ҳақида* кўмакчилари билан келган сўзларни ҳам бошқариб келиши мумкин: *Сен кўпроқ ўзинг тўғрингда, ўғлинг тўғрисида ўйла, болам* (А. Қаҳҳор).

4. Фикрлаш ва нутқ феъллари бошқариб келган конструкцияларда одатда феъл ўтимли семантикага эга бўлиб, отнинг тушум келишиги формасида келишини талаб қилади: *онасини ўйлади, воқеани ҳикоя қилди, ўтмишни эслади* каби. Лекин *ўйлаш* ёки *гапириш* тўлиқ бўлмаганда, яъни ҳаракат объектни фигурал қамраб олмаган тақдирда унга (устидан, остидан, атрофидан) таъсир кўрсатиш каби маъноларни ифодалашга бўлган эҳтиёж ҳақида, *тўғрисида* кўмакчилари иштирок қилган конструкциянинг ривожланишига туртки бўлади: *Бу тўғрида ўзлари таржимаи ҳолларини айтганда гапириб берадилар* (А. Қаҳҳор). *Бу тўғрида Қурбон отанинг ўзлари маълумот бериб ўтадилар* (А. Қаҳҳор).

Биринчи мисолдаги кўмакчили конструкцияни келишикли форма билан алмаштириш мумкин, чунки *бу тўғрида* ибораси таржимаи ҳолнинг бир қисмини ташкил этган ва шунинг учун ҳам кўмакчили конструкция ишлатилган, акс ҳолда ҳикоядаги мантиқий изчиллик йўқолади. Иккинчи мисолдаги кўмакчили конструкцияни келишикли форма билан алмаштириб бўлмайди, чунки *маълумот бермоқ* феълнинг семантикаси объект (тўлдирувчи)ни тўлалигича қамраб ололмайди (фақат умр дафтарининг бир қисминигина қамраб олиши мумкин). Сўз бирикмаси семантикасидаги бу каби ўзгаришлар дублет формаларнинг ривожланишида жуда муҳим роль ўйнайди.

Бошқа бир ҳодиса билан боғлиқ бўлган фактларга мурожаат қилайлик. Сўнги 30—40 йил ичида адабий тилимизда кўмакчили конструкциянинг ривожланиб кетгани очиқ кўзга ташланади. Аналитик конструкциянинг ривожидagi бу тенденцияни бутунича ташқи фактор билан (экстралингвистик фактор билан) изоҳлаш унча тўғри бўлмаса керак, деб ўйлаймиз. Масалан, *луғат* сўзи тилимизда қадимдан бор. Агар *луғат устида ишламоқ* иборасини тушунтирмоқчи бўлсак, уни аввал рус тилига таржима

қиламиз ва *работат* над *словарём* бирикмасидир айнан таржима-масидир, деган хулоса чиқарамиз. Ваҳолонки, тилнинг ривожига тақозоси билан рўй берган бундай янгиликларнинг асосий манбаи ўзбек тилидир: *луғатни ишламоқ*, *луғат тузмоқ* демакдир, луғатдан фойдаланмоқ маъносини ифодаловчи *луғат устида ишламоқ* *ибораси*, ҳеч шубҳасиз, ўз тилимиз имкониятларидан фойдаланган ҳолда яратилган янги сўз бирикмасидир. Русча *работать над словарём* ибораси тилга олинган ўзбекча конструкциянинг ривожланишига кўмаклашган холос (айниқса, таржима адабиётларида бу нарса очиқ сезилади). *Устида*, *остиди*, *енида*, *атрофида* каби сўзлар эса шу хилдаги бирикмаларда ўз маъносидан кўчиб, келишиклар англатган грамматик маъноларга тенглашиб қолган. Яна бир мисол келтирамиз.

Ўзбек тилида *тўхтамоқ* (*тўхталмоқ*) феъли жўналиш ёки ўрин-пайт келишиги формасини талаб қилади. Лекин қандайдир факторларнинг таъсирида бу феъл бош (ҳоким) сўз вазифасида келган конструкцияларда маъно чегараси кенгайган ва келишик формаси билан бир қаторда кўмакчили конструкциялар ривожланган: *шу масалага тўхталмоқ*, *шу масала устида тўхтамоқ*, *шу масала ҳақида тўхтамоқ* каби. Шундоқ қараганда, русча *остановиться на чем* типидagi қолипнинг таъсири бордек кўринади. Лекин *ҳақида тўхтамоқ*, *устиди тўхтамоқ* русча қолипга мос келмайди (*остановиться* феъли кўчма маънода фақат *на чем?* сўроғига жавоб бўладиган предложный келишиги формасини талаб қилади). Қизиғи шундаки, ўзбек тилида бундай конструкциялар нутқ, фикрлаш феъллари иштирокида тузилган бирикмаларга синоним сифатида қўлланади. Нутқ давом этади, маълум нуқтага борганда сўзловчи эътибори бошқачароқ нарсага қаратилади, баъзан нутқ (ёки фикр) оқимидан четроққа чиқилади ё бўлмаса нутқ жараёнида бирор нарса (масала)ни ажратиб кўрсатиш эҳтиёжи туғилади. Натижада *докладчи ўз нутқиди фалон масала устида (ҳақида) тўхтаб ўтди* каби конструкция ишга солинади. Мақсад *-га тўхтамоқ* бирикмаси ифодалаган маънога қараганда аниқроқ, конкретроқ фикрни баён қилишдир. Кўчма маъно касб этган бу хилдаги конструкциялар *гапирмоқ* ва *ўйламоқ* типидagi феъллар иштирок қилган бирикмаларга синоним бўлгани учун бундай конструкцияларнинг ривожланишида, эҳтимол, русча *думать над чем*, *говорить о чем* типидagi қолипнинг ҳам таъсири бордир (...*устиди ўйламоқ*, ...*ҳақида бош қотирмоқ*, ...*тўғрисида сўзламоқ* ибораларини қиёс қилиш кифоядир).

Шу нарса диққатни жалб қиладики, ҳозирги адабий тилимизда сермахсул ҳисобланган *билан*, *учун*, *ҳақида*, *тўғрисида* каби кўмакчилар иштирокида тузилган бирикмаларнинг ҳажм ва функционал иш кўриш доираси, айтиқса, матбуот тилида, таржима адабиётларда ривожланиб кетган. Бу ҳодиса махсус текшириш объекти бўлмоғи керак. Тилда тез-тез учраб турадиган *остиди*, *устиди*, *юзасидан*, *кўра* каби кўмакчиларнинг активлиги ҳам анча кучайган.

Орқали кўмакчиси иштирокида юзага келган объектли бирикмаларнинг тобе компоненти ҳаракатнинг бажарилишида восита бўлган предметни билдиради: *телефон орқали сўзлашмоқ, хат орқали хабарлашмоқ* каби. *Бадриддин маҳдум ўз девори тагидаги ғариб кулбага ҳар кун бўлмаса ҳам, кун ора, уч кунда бир одамлар қатнаб турганини дарча орқали доим кузатади* (Ҳ. Ғулом). *Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди* (А. Қодирий).

Ҳозирги тилда орқали кўмакчиси ўрнида кўпинча келишик формалари ишлатилади: *телефон орқали сўзлашмоқ — телефонда сўзлашмоқ, радио орқали эълон қилмоқ — радиода эълон қилмоқ, почта орқали юбормоқ — почтадан юбормоқ* каби. Дублет формаларнинг ривожига ҳақида юқорида сўзладик, аналитик конструкциянинг бу хилдаги кўпайиши тилнинг грамматик-стилистик имконияти чегарасини кенгайтириб юбормоқда.

Ҳозирги тилда *туфайли* кўмакчиси воситасида тузилган объектли бирикмаларда тобе компонент ҳоким сўздан англашилган ҳаракатнинг юзага келишига, рўёбга чиқишига сабабчи бўлган шахс ёки предметни билдиради: *...кузги ёнғин Раззоқ туфайли бутун газеталарда хабар қилинди* (Ҳ. Ғулом).

Кўмакчилар иштирок қилган объектли бирикмаларнинг ҳаммаси тўғрисида гапириш, барча кўмакчиларни характерлаб бериш бизнинг вазифамизга кирмайди. «Грамматика»нинг¹² махсус боби ҳозирги тилда энг кўп ишлатиладиган кўмакчиларнинг тавсиф ва таҳлилига бағишланган. Биз фақат кўмакчи иштирок қилган объектли бошқарувда феъл нисбатларининг (ҳоким вазиятда келган феълларнинг) айрим хусусиятларини қисқача баён қилмоқчимиз.

Аниқлик нисбати формасидаги ўтимли феъллар тўғри объектни бошқаради: *хат ёзмоқ (хатни ёзмоқ), китоб ўқимоқ (китобни ўқимоқ), Ватанни севмоқ, катталарни ҳурмат қилмоқ* каби.

Ўзлик нисбатидаги феълларда тўғри объектни бошқариш хусусияти йўқ (тил тарихида учраган айрим фактлар умумий қондани йўққа чиқара олмайди, албатта).

Мажхул нисбатдаги феъллар ҳоким сўз вазифасида келганда, объектнинг (тобе компонентнинг) *томонидан, тарафидан* каби кўмакчи отлар билан бирикиб келишини талаб қилади: *буйруқ раис томонидан берилди, қарор колхозчилар томонидан маъқулланди* каби. Бу бирикмаларда ҳаракатнинг тўғри объектини кўрсатувчи сўз эга (грамматик эга), ҳаракатни бажарувчи шахс — субъект (грамматик объект) вазифасида келади. Бу типдаги объектли бирикмалар кўпинча шахсиз гапни ташкил қилади: *байроқ олинди, пахта плани бажарилди* каби.

Орттирма нисбат формасидаги феъллар ҳам тўғри объектни, ҳам восита объектни бошқариб кела олади: *хат ёзмоқ — хатни*

¹² Ўзбек тили грамматикаси. I. Морфология. Тошкент, 1975.

болага ёздирмоқ, докторга кўринмоқ — болани докторга кўрсатмоқ каби.

Биргалик нисбат формасидаги феъллар кўпинча тобе компонентнинг жўналиш келишигида ёки кўмакчилар билан келишини талаб қилади: *бир-бирига кўмаклашмоқ, меҳмонлар билан саломлашмоқ, райком секретари ҳузурида учрашмоқ* каби.

Шу муносабат билан қизиқ бир ҳодисани қайд қилиб ўтиш жоиз. Ҳоким сўзи сифатдан (от бошқаруви системасида), равишдан бўлган бирикмаларда белгининг нима билан мавжудлиги (*сувга тўла, нонга сероб, ишда илғор, теримда биринчи*) маънолари ифодаланади. Бундай бирикмаларда бошқарув муносабати феълли бирикмалардагига нисбатан кучсиздир. Масалан: *Ватанга муҳаббат — Ватанни севмоқ, душманга нафрат — душмандан нафратланмоқ, устозга ҳурмат — устозни ҳурматламоқ* каби. Олдинги икки бирикманинг биринчисида «ҳис-туйғунинг нимага қаратилганлиги», иккинчисида эса «ҳаракатнинг объектга руҳан ўтганлиги» ифодаланган. Кейинги бирикмаларда ҳам худди шундай муносабат ифодаланади. *Ҳурмат* сўзи жўналиш келишиги формасидаги сўзни бошқариб келган, лекин худди шу сўз иштирокида феъл ясасак, тобе сўзнинг формаси дарҳол ўзгаради: *инсонга ҳурмат — инсонни ҳурмат қилмоқ* каби. Шундоқ қараганда, *душманга нафрат* бирикмасида йўналтирилганлик, *душмандан нафратланмоқ* (юз йирмоқ) бирикмасида объектдан узоқлашмоқ маъноси ифодаланган деб изоҳлаш мумкин эди; *инсонга ҳурмат — инсонни ҳурматламоқ* ибораларига бундай изоҳ тўғри келмайдиганга ўхшайди: биринчисида жўналиш келишиги формаси иккаласида бир хил (*душманга нафрат, инсонга ҳурмат*), лекин иккинчисида келишик формалари ҳар хил (*душмандан нафратланмоқ, инсонни ҳурматламоқ*).

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, феъл бошқарувидан туғилган объектли бирикмаларда хилма-хил лексик-грамматик муносабатлар ифодаланар экан. От бошқарувидан ҳосил бўлган бирикмаларда бундай маъно хилма-хиллиги йўқ (бу ерда шахсли феълларнинг — объектли бирикмалардаги бош сўзнинг замон ва объектив модаллик формалари ҳақида гап бораётгани йўқ).

КЕЛИШИК ФОРМАЛАРИНИНГ ВАЗИФАДОШ ҚЎЛЛАНИШИ

Келишик формаларининг вазифадош қўлланиши аниқлик-ноаниқлик категориясидан ёки тушум ва қаратқич келишикларининг белгили-белгисиз формаларининг алмашилиб келиши ҳодисасидан жиддий фарқ қилади. Шунингдек, айрим шеваларда адабий тилдаги бир форма ўрнида бошқачаси қўлланиши (*Самарқандда кетди, уйга ўтирибди* каби) ҳақида ҳам гап бораётгани йўқ, чунки бунда мисолларда бир форманинг функциясини иккинчиси ўтаб келаётир.

Вазифадош қўлланиш иборасидаги *вазифадош* сўзида икки аргумент бор: улар (формалар) шаклан бошқа-бошқа бўлса-да, грамматик мазмуни жиҳатидан асосан бир хил бўлади. Бу мазмун нозик оттенка билан ўзаро фарқ қилади. Масалан, *ёзишга ўрганди* — *ёзишни ўрганди*. Бу иккала гапда айтилиши бир воқелик (билиб олиш) акс этса-да, услуб ифодаси мақсадига кўра ўзгаликка эга: *-га* формаси (*ёзишга ўрганди*) қўлланганда, «ҳаракатни бажаришга кўникма ҳосил қилмоқ», «эпақага келмоқ» сўзларининг маъносига яқин тушунча акс этирилган; *-ни* формаси (*ёзишни ўрганди*) қўлланганда эса конкрет «билиб олмоқ», «ҳаракатни сингдирмоқ» маъноси мавжуд. Ишнинг бу бобида биз худди мана шундай конструкцияларнинг вазифадош деб эътироф қилдик ва синтактик синонимия деб аталган ғоят мураккаб ҳодисанинг бир томонинигина чегаралаб олдик.

Келишик формаси вазифадош қўлланган конструкциялар ўзаро синоним деб қаралиши керак. Биз уларни структур синоним деб атадик. Структур синоним деганда икки сўзнинг келишик формалари алмашилиши туфайли гап структураси ўзгаришини ва нозик маъно оттенкаси билан бир-биридан фарқланувчи конструкцияларни тушунамиз.

Структур синоним бўлган конструкцияларда сўзларнинг гапдаги вазифаси ўзгариб кетиши ҳам мумкин. Масалан: *Дала одамга тўлди* (*дала* — эга, *одамга* — тўлдирувчи, *тўлди* — кесим). *Далага одам тўлди* (*одам* — эга, *тўлди* — кесим, *далага* — ўрин ҳоли). Кўринадики, бундай мисолларда келишик формалари эмас, гап структуралари ўзаро синонимдир. Келишик формалари бир сўзнинг ўзида вазифадош қўлланган бирикмалар (*ёзишга ўрганмоқ* — *ёзишни ўрганмоқ*) биз юқорида тилга олган структур синонимлардан фарқли экани кўриниб турибди. Лекин улар ўртасида умумий ўхшашлик бор: кенг маънода олиб қараганда, буларда ҳам гап структураси ўзгаради ва бу ўзгариш туфайли сўзларнинг гапдаги вазифаси бошқача бўлиб кетиши мумкин. Масалан: *деворни чизди* — *деворга чизди* (тўлдирувчи — ҳол). Шундай хусусиятларни ҳисобга олиб, бу хилдаги конструкцияларни ҳам структур синонимлар жумласига киритдик.

Шу муносабат билан келишик формаларининг алмашилиб қўлланишида бошқарувчи феълнинг семантикаси, икки келишик формасидаги отларнинг ўзаро маъно муносабати, структурада содир бўлган ўзгариш натижасида юз берадиган грамматик маъно ўхшашлиги ва фарқларни аниқлаш жуда муҳимдир. Сўз бирикмалари синтаксиси темасини ўрганар эканмиз, структур синонимларнинг бошқарувчи феъл ўзгармагани ҳолда бошқарилувчи сўз формаларининг (келишик формаларининг) ўрин алмашилиб қўллана олиши ҳодисасини махсус ўрганмай иложимиз йўқ. Тўп-ланган материалларнинг таҳлили шунга гувоҳлик берадики, айтилганга, тушун ва жўналиш келишиги формаларининг ўзаро алмашган ҳолда қўлланиш ҳодисаси нисбатан кўп учрайди.

Аниқ нисбат формасидаги феълларнинг айтилиши бир вақтда ик-

ки объектни (масалан, тушум ва жўналиш келишиги формасидаги сўзларни) бошқариб кела олиши маълум нарса, лекин бу формаларнинг (объектларнинг) ўрин алмашилиб келиши натижасида юзага келадиган ўзгаликлар, грамматик маънода содир бўладиган ўзгаришлар етарли даражада ўрганилмаган.

Айрим нисбат формаларидаги кўпгина ўтимли феъллар айна бир гапнинг ўзида ҳам тушум, ҳам жўналиш келишиги формасидаги икки сўзни бошқариб кела олади: *китобни укамга олдим, хатни оймга ёздим* каби. Бироқ бу типдаги гапларда воситасиз ва воситали объект формаларини алмашилиб қўллаш (*укамни китобга олдим* тарзида) мумкин эмас. Бунинг сабаби, биринчидан, бу феъллар семантикасида йўналиш маъноси йўқ, иккинчидан, тушум келишиги формасидаги сўз (предмет) жўналиш келишиги формасидаги сўзга (предметга) таъсир этмайди, учинчидан, ҳаракат фақат тушум келишиги формасидаги сўзга (объектга) тааллуқли бўлади. Аммо аниқ нисбат формасидаги айрим ўтимли феъллар айна бир гапда тушум ва жўналиш келишиги формаларининг алмашилиб қўлланишини таъминлай олади. Бундай феъллар ҳаракат қилувчи предметларнинг конкрет йўналиши ва ҳаракатнинг предметларга барабар тааллуқлигига кўра ўзаро фарқ қилади.

Икки сўзни икки келишик формасида бошқарадиган ўтимли феъллар семантикасидаги ҳаракат бир объектга ўтган, иккинчи объектга йўналган бўлади. Бундай ҳолларда келишик формалари алмашилиши билан тўғри объект жўналиш келишиги формасидаги ҳаракат йўналтирилган объектга, жўналиш келишиги формасидаги сўз эса тўғри объектга айланади. Биз қуйида маъно жиҳатдан бир-бирига яқин бўлган мисоллар келтирамиз: *Пешонасини икки биллагига қўйиб йиғлаётган Турғуноjni турғизди* (А. Қаҳҳор) гапида ҳаракатни ўз устига олган объект (*пешонасини*) билакка томон йўналган. Бу гапни *Пешонасига икки биллагини қўйиб йиғлаётган...* тарзида ўзгартирилганда, ҳаракатни ўз устига олган объект (*билак*) ва ҳаракат қилувчи бўлак (*пешона*) функционал алмашган бўлади. Яна бир мисол: *...бошини бир боғ ҳўл бедага қўйиб уйқуга кетди* (Ойбек). Бу гапни *...бошига бир боғ ҳўл бедани қўйиб уйқуга кетди* тарзида қўллаш мумкин. Бундай ҳолларда келишик формалари алмашилиши билан предметларнинг ўзаро тескари йўналиши маъноси англашилади ва умумий маънода унчалик фарқ сезилмайди. Лекин *...икки кафтини тиззасига қўйиб зўрға-зўрға қадам ташлар эди* (А. Қаҳҳор) гапида объект бўлиб келган сўзларни (*кафтини, тиззасига*) алмаштириб бўлмайди (алмаштириш мумкин, лекин биз юқорида қайд қилган структур синоним ҳосил бўлмайдигина эмас, балки, умуман, гапни бу хилда тузиш мумкин эмас).

Айрим ҳолларда ҳаракат ўтган (сингган) ва ҳаракат йўналган предметларнинг келишик формалари алмашилиши билан уларнинг бир-бирларига тескари йўналиши ифодаланади, шу билан

бир қаторда бундай ўзгаришларда бошқача муносабат ва тушунчалар англашилиши мумкин: *сувга дори қўшди (қўшди) — дорига сув қўшди, сутга сув қўшган — сувга сут қўшган* каби. Бу конструкцияларда миқдор тушунчаси ҳам очиқ билиниб турибди (сув кўп — дори оз, дори кўп — сув оз; сут кўп — сув оз, сув кўп — сут оз).

Мисоллар шунга далолат қиладики, бундай конструкцияларда жўналиш келишиги формасидаги сўз тинч турувчи, тушум келишиги формасидаги сўз ҳаракат қилувчи предметни билдиради, уларнинг ўзаро қўшилиши, бирикуви маъноси ифодаланади: *мошга ловия аралаштирилган, ловияга мош аралаштирилган, унга кепак қўшилган, кепакка ун қўшилган* каби мисолларда ҳам шундай ҳолатни кўрамыз.

Шундай қилиб, айрим ўтимли феъллар бошқарган икки объектли формаларнинг алмашилиб қўллана олиши предметларнинг бир-бирига йўнала олиши семантикаси билан боғлиқ бўлади, шунга қараб грамматик маънода ҳам ўзгариш содир бўлади.

Икки объектни бошқара оладиган феъллар конкрет ҳаракатни эмас, балки лозимлик-зарурлик муносабатини ифодалайди. Бундай бирикмаларда предмет билан ҳаракат муносабати ифодаланади. Шунинг учун ҳам уларда ҳаракатнинг тескари йўналиши (тушум формасидаги сўзнинг жўналиш келишиги формасидаги сўзга — предметга томон ҳаракати) маъноси деярли уқилмайди: *ун хат ёзишга буюрдим — унга хат ёзишни буюрдим* типидagi гапларда предметнинг ҳаракат орқали бошқа бир ҳаракатга муносабати мавжуд бўлиб, ҳар иккала конструкция қўлланганда ҳам ҳаракат номи семантикасидаги лозимлик ҳолати билан қатъий боғлиқ бўлади, яъни гап мазмунидан ёзиш лозимлиги маъноси англашилади.

Буюрмоқ, мажбур қилмоқ, зўрламоқ, тайинламоқ, ишора қилмоқ, амр қилмоқ, таклиф қилмоқ, қасд қилмоқ каби ўтимли феъллар семантикасидан лозимлик, зарурлик маъноси уқилади ва улар предмет билан ҳаракат номини (иш отини) қатъий бошқаради. Масалан: *Отам ов отини эгарлашни буюрди* (Л. Толстой) — *Отам ов отини эгарлашга буюрди; Эрлари бу сирни ҳозирча оғиздан чиқармасликка буюришган* (Ойбек) — *...оғиздан чиқармасликни буюришган*. Бундай конструкцияларда ўтимли феълдан англашилган ҳаракат ҳам предметга, ҳам иш отига (ҳаракат номига) тааллуқли бўлганлигидан объектлардаги келишик формаларининг алмашилиши грамматик маънога жиддий таъсир кўрсатмайди. Предмет ва ҳаракат муносабатини кўрсатувчи объектларнинг бир-бирига алоқадорлиги семантик хусусият бўлиб, ҳаракат предмет томонидан бажарилиши зарур эканлиги уқтирилади.

Бу типдаги феъллар семантикасида ҳаракатнинг ўтиш ва йўналиши маъноси қатъий бўлганлиги учун, гап конструкциясида ифода мақсадига кўра объектларнинг бири туширилиши мумкин, унда фикр мазмунан уқилади.

Айрим ўтимли феъллардаги икки хил объектни бошқара олиш хусусияти феъл семантикасигагина эмас, объект вазифасида келувчи предметларнинг ўзаро муносабатига ҳам боғлиқ. Шунинг учун ҳам бир ўринда тескари йўналиш маъносини берган феъл иккинчи ўринда бу хусусиятга эга бўла олмайди: *қуймоқ* (*қўшмоқ*) феъли — *дориغا сув — сувга дори қуймоқ* тарзида қўлланади, *шишага сув қуймоқ* дейилади, ammo *сувга шиша қуймоқ* деб бўлмайди. *Менга пахта юклашни буюрди* деганда буйруқ менга қаратилган. Бу мисолда ҳаракат предметга йўналганлиги сабабли предмет англатувчи сўз жўналиш келишиги формасида, ҳаракат номи эса (иш оти) тушум келишиги формасида қўлланмоғи лозим эди. Бироқ ҳаракатнинг тўғри объекти шахс — предмет, йўналиш объекти ҳаракат (иш оти) бўлиб қолиши мумкинлигидан тескари ҳолат (*Мени пахта юклашга буюрди* каби) юз беради. Бундай конструкцияларда ҳаракат ҳар иккала объектга ҳам тааллуқли бўлиб, ҳукм йўналтирилган объект жўналиш келишиги формасида қўлланади. Бундай синонимлар бошқа турдаги синонимлардан ва синтактик параллель конструкциялардан жиддий суратда фарқланади. Шунинг учун ҳам биз уларни шартли равишда структур синонимлар деб юритдик. Бу типдаги синонимли бирикмаларни қўллаш услуб талабига кўра, муайян нутқ моментиде қайси бири ўринли ва қулай эканлигига боғлиқ. «Синонимларни ажрата билиш, улардан энг ўринлисини ва анигини танлай олиш муҳим стилистик маҳоратдир. Синонимларни танлаш сўзларда мавжуд бўлган оттенкалар ҳақида ўйлашга ва муаллиф олдида турган мақсадни ифодалаш учун улардан энг мувофиғи устида бош қотиришга мажбур этади»¹³.

Предметлар ўртасидаги турли-туман муносабатларни объектив суратда ифодалаш зарурияти структур синонимлардан ўринли ва мувофиғини танлаб ишлатишни тақозо қилади. Истаган вақтда мазкур формаларнинг бири ўрнига иккинчисини ишлатавериш ҳамма вақт ҳам мумкин бўлавермайди. Масалан, *сув қуйишни Собирга айтдим* жумласини *сув қуйишга Собирни айтдим* дейиш нотўғридир, чунки айтиш (буюриш) ҳаракатга эмас, шахсга йўналган.

Структур ўзгариш билан боғлиқ бўлган конструкцияларда ҳаракат номи (иш оти) эгалик аффиксини олмаган бўлиши шарт. Ҳаракат номи эгалик аффиксини олганда, у фақат тушум келишиги формасида, предмет эса жўналиш ёки қаратқич келишиги формасида бўлади. Бундай ҳолларда конструкция структур синонимлик хусусиятини йўқотади. Масалан: *Менга нарироқ бориб туришимни ишора қилди* деган гапда *менга* ва *бориб туришимни* бўлақларидаги келишик формаларини алмаштириб қўллаш мумкин эмас, чунки бу гапда ҳаракатни ўз устига олган объект *туришимни* бўлиб, *менга* сўзи *бориб туришимдан* англашилган ҳа-

¹³ Гвоздев А. Н. Современный русский язык. Ч. 2. Синтаксис. М., 1958, с. 132.

ракатнинг конкрет логик субъектидир. Бу гапни *менинг нарироқ бориб туришимга ишора қилди* каби формада қўллаш мумкин. Бундай қўлланмишда ҳаракатнинг кимга йўналтирилгани эмас, шахснинг нима қилиши лозимлиги биринчи планда туради. *Менга...* формасида эса *бошқага эмас* маъноси мавжуд. Шунинг учун ҳам *менга* ва *менинг* формаларини ўз ўрнида қўллаш услуб ифодаси жиҳатдан муҳимдир. *Менинг нарироқ бориб туришимни (туришимга) ишора қилди* гапида феъл бир сўзнинг ўзини икки келишик формасида (тушум ва жўналиш келишиги формасида) бошқариб келган. Қуйидаги мисол характери: *...ўқиган қи изларга иш буюриб бўлмайдими?* (Уйғун) — *...ўқиган қизларни ишга буюриб бўлмайдими?*

Келтирилган мисоллардан ойдинлашадик, лозимлик, зарурлик муносабатини ифодаловчи ўтимли феъллар ҳам тушум, ҳам жўналиш келишиги формасидаги сўзларнинг — икки объектнинг бўлишини тақозо қилади. Ҳаракат ҳар иккала объектга тааллуқли бўлганидан, уларни синоним сифатида қўллаш мумкин. Бунда ҳаракат қайси объектга йўналтирилгани биринчи планда турса, ўша сўз жўналиш келишиги формасида бўлади.

Ўтимлилашган феълларнинг икки объектни (тушум ва жўналиш формасидаги сўзларни) бошқара олиши, айрим аниқ нисбат формасидаги ўтимли феълларда бўлгани каби, тинч турувчи ва ҳаракат қилаётган предметларнинг ўзаро муносабатига, бирига иккинчисининг йўналиши, таъсир этишига боғлиқ. Ҳар қандай ўтимлилашган феъл ҳам бу хусусиятга эга бўлавермайди.

Баъзи ўтимлилашган феъллар (ортгирма нисбат формасидаги феъллар) икки объектни бошқарганда предметларнинг тескари таъсири муносабати жуда кучсизланиб қолади. Масалан: *Унсин... қумғонга сув тўлдириб жўнади* (А. Қаҳҳор); *...ё расининг қўйнини пуч ёнғоққа тўлдириб жўнатдингизми?* (А. Қаҳҳор). Бу мисоллардаги *қумғонга, ёнғоққа* сўзларини тушум келишиги, *сув, қўйнини* сўзларини жўналиш келишиги формасида қўллаш мумкин. Аммо фикрлаш ва тил тарихи нуқтаи назаридан «ҳақиқат озор топган» бўлади. Кундалик алоқа қилиш жараёнида биз бу тескари таъсир кучини ҳеч сезмаймиз ва мисолларни келтирилган формада ишлатаверамиз (аслида *қумғонни сувга тўлдирди...* бўлиши керак), *ёнғоққа тўлдирди* формасида ҳам худди шундай тескари таъсири кўрамиз (аслида *қўйнига пуч ёнғоқни тўлдириб...* бўлиши керак).

Кўринадики, аниқ нисбат формасидаги феъллар бошқарган объектларнинг ўзаро тескари таъсирига ўхшатиш ҳодисаси (аналогия ҳодисаси) келтирилган мисолларда ҳам аниқ сезилиб турибди.

Ўтимлилашган айрим феълларнинг алмашган ҳолда икки объектни бошқариши билан турли воқеликнинг тескари таъсири (предметларнинг тескари йўналиши эмас) ва айни бир воқеликнинг тескари таъсири муносабати ифодаланади: *Қоратой оч қорнини бемаза мошхўрдага тўлдириб... ўтирарди* (Ой-

бек); *Савдогар бир қутини олтинга тўлғазиб берибди* («Маликаи Ҳуснобод») каби (аслида: қорин бир жойда туради, *мошхўрда* қоринга томон ҳаракат қилади; *қути* бир жойда туради, *олтин* қути томон ҳаракат қилади).

Келтирилган мисолларимизда *тўлдирмақ* феълнинг *қорин*, *мошхўрда*, *қути* сўзларига муносабатини таҳлил қилиб кўрайлик: биринчи гапни *қорнига мошхўрдани тўлдириб* тарзида қўллаш ҳам мумкин. Зотан, *қорин мошхўрдага* томон эмас, аксинча, *мошхўрда қоринга* томон ҳаракат қилиши керак, аслида *қоринга мошхўрдани* шаклида қўлланмоғи лозим эди (*меҳмонларга ош тортмоқ* мисолини қиёс қилинг), чунки *қорин* ҳеч қачон *мошхўрдага* тўлдирилмайди. Лекин шунга қарамай, *қоринни мошхўрдага* формаси қўлланган. Бундай ҳолларда *тўлдирмақ* ҳаракатини қайси объект ўз устига олганлигига, шу объектга эътибор берилганлигига боғлиқ бўлади. Бундан ташқари, предметнинг предметга тескари йўналиши муносабатини кўрсатувчи конструкцияларда аналогия қонунининг таъсири борлиги очиқ сезилиб турибди: *қоринни овқатга тўйдирмоқ* дейиш мумкин, лекин *овқатни қоринга тўйдирмоқ* тарзида қўллаш мумкин эмас; *тўлдирмақ* феъли эса икки хил конструкцияда ҳам бошқарувчилик вазифасини адо этаверади. Аналогия кучини шундан ҳам билса бўладики, *қутини олтинга тўлдирмақ* бирикмасини *қутини олтин билан тўлдирмақ* тарзида айтиш мумкин, лекин *олтинни қути билан, овқатни қорин билан тўлдирмақ* тарзида гап тузиш мумкин эмас. Ҳар иккала ҳолатда ҳам бирикмада иштирок қилган ҳоким ва тобе компонентларнинг лексик-грамматик томонини ҳисобга олмоқ керак бўлади. *Олтинни қутига тўлдирмақ* бирикмасида олтиннинг қутига томон ҳаракати ифода этилган, лекин *қутини олтинга тўлдирмақ* формасида ҳам қутининг олтинга томон ҳаракати маъноси мавжуд. Қорин ҳеч қачон овқатга томон ҳаракат қилмаганидек (овқатнинг ичига), аслида қути ҳам олтиннинг ич томонига ҳаракат қилмайди, лекин икки хил грамматик ҳолатда ҳам аслида ҳаракатни ўз устига олган предмет (тўғри объект) бошқа бир предмет томон йўналганлиги, йўналтирилганлиги маъноси уқилаверади. Қисқаси, биринчи гапда (*қоринни овқатга — овқатни қоринга тўйдирди*) тескари ҳаракат йўқ, конструкция аналогия йўли билан юзага келган; иккинчи гапда эса (*қумғонни сувга тўлдирмақ — сувни қумғонга тўлдирмақ*) бундай тескари ҳаракат очиқ уқилиб турибди; учинчи типга тааллуқли конструкцияларда эса нисбий бўлса ҳам предмет (объект)ларнинг тескари ҳаракати мавжуд (*қути олтин томонга ҳаракат қилмоғи мумкин*), лекин мантиқан қути олтинга (олтиннинг ичига) ҳаракат қилиши мумкин эмас. Кўринадики, бунда ҳам грамматик аналогиянинг кучи бор.

Бундай конструкциялар сўз бирикмалари синтаксисининг структур синонимлар гуруҳига оид бўлиб, келишиқ формаларининг функционал алмашинуви системаси билан маҳкам боғлиқ-дирки, уни синчиклаб ўрганиш тилдаги мавжуд жараёнларни

тўғри идрок қилиш учун шубҳасиз ёрдамлашади. Шундан келиб чиқадики, бу типдаги конструкцияларда (структур синоним деб ҳисобланган алмашинишда) келишиқ формалари эмас, балки гаплар — структуралар ўзаро синонимдир. Келишиқ формалари бир сўзнинг ўзида вазифадош қўлланган конструкциялар (*отга минмоқ — отни минмоқ* каби) юқорида қайд қилинган структур синонимлардан фарқли экани кўриниб турибди. Лекин улар ўртасида умумий ўхшашлик бор: кенг маънода буларда ҳам гап структураси ўзгаради ва бу ўзгариш туфайли сўзларнинг гапдаги вазифаси бошқача бўлиб кетиши мумкин: *деразага чертди — деразани чертди, деворга чизди — деворни чизди* гапларини қиёс қилиб кўриш кифоядир (биринчи гапда *девор* — ҳол, иккинчи гапда *девор* — тўлдирувчи). Ана шуни ҳисобга олиб, бу хилдаги конструкцияларни ҳам структур синонимлар жумласига киритмоқ мумкин.

Назарий жиҳатдан ҳар бир келишиқ формаси бошқа бир келишиқ билан функционал алмашган ҳолда қўлланиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси ҳақида гапириб имкониятига эга эмасмиз.

Бош ва тушум келишиги формаларининг вазифадош қўлланишида ҳам биз ўша структур синонимлар ҳодисасини назарда тутамиз. *Отни тепмайди, итни қопмайди деб бўлмайди — от тепмайди, ит қопмайди деб бўлмайди; Раҳимжонни келади деб эшиттим — Раҳимжон келади деб эшитдим*. Бу мисолларда бош келишиқ формаси ўрнида тушум келишиги формаси ёки, аксинча, ишлатилган дейиш хато бўлар эди, ҳар. бир келишиқ формаси ўз ўрнида қўлланган.

Бош ва тушум келишиги формаларининг вазифадош қўлланиши автор нутқида кўчирма гапнинг кўчирма, ўзлаштирма гап шаклига кириши билан изоҳланади. Бу типдаги конструкциялар яхлит фикрни ифодалайди ва структур синонимлар гуруҳини ташкил қилади.

Айрим феъллар гапда икки субъектнинг кесими бўлиб кела олади, бундай ҳолларда истаган субъектни жўналиш келишиги формасида қўллаш мумкин: *ҳовуз сувга тўлди — ҳовузга сув тўлди* каби. Бу ҳодиса ҳаракатдаги предмет билан тинч турувчи предмет — шахснинг ўзаро муносабатидан келиб чиққандир, бошқача қилиб айтганда, бундай муносабат икки предметнинг ўзаро тескари йўналишининг натижасидир.

Предметлар ҳаракатининг ўзаро тескари йўналиши қобилияти қатор феълларда мавжуд: *мен укамга айтдим — укам менга айтди*. Бу мисолларда ижтимоий ҳаётдаги турли воқелик акс этади. Шунинг учун буларни структур синоним деб бўлмайди.

Одатда тинч турган предмет ҳаракатдаги предметни ўзига таъсир эттиргани учун у жўналиш келишиги формасида қўлланади: *ҳовузга сув тўлди* каби. Лекин сўзловчи *ҳовуз* ҳақида гапирганда, бу сўзни бош келишиқ формасида қўллайди ва ижтимоий ҳаётдаги воқеликни «бузиб» тасвирлайди. Шунга қарамай, гап тўғри тушунилаверади: *ҳовуз сувга тўлди* каби.

Ҳовуз бош келишик формасида қўлланганда, у сувга томон ҳаракат қилиши керак эди, ҳолбуки ҳеч қачон бундай бўлмайди, демак, воқелик нотўғри тасвирланган. Шунингдек, *Ҳакимбойвачча пўстинга ўралди* (Ойбек), *Уй тутунга тўлди* (А. Қаҳҳор) каби конструкцияларда ҳам шундай. Лекин сўзловчи ким ёки нима ҳақида фикр юритмоқчи бўлса, ким ёки нимага кўпроқ эътибор берса, ўша сўзни бош келишик формасида қўллайди. Бундай конструкциялар *қумғон сувга тўлди* — *қумғонга сув тўлди* каби гапларга нисбатан аналогия тарзида юзага келган. Бу гапларда келишик формасидаги сўзлар (*қумғон* ва *сув*)нинг бир-бирига томон ҳаракати мавжуд бўлиб, ижтимоий ҳаётдаги икки хил воқелик акс этган: биринчисида *қумғон* тинч турган сувга ботириб тўлдирилади, иккинчи гапда эса (*қумғонга сув тўлди*) сув тинч турган *қумғонга* қадар келиб тўлган маъноси ифода этилган. *Яна қиёс: Бечора... шу дардга йўлиққан экан* (А. Қаҳҳор) каби мисолда ҳам шахс ва предметни билдирувчи сўзлар ўз формаларини алмаштирган ҳолда қўлланмоқлари мумкин: *бечорага дард йўлиққан* — *бечора дардга йўлиққан* каби.

Бош ва ўрин-пайт келишиги формаларининг икки сўзда ўзаро алмашинуви билан предметларнинг бир-бирига тескари жойлашуви — ўринлашуви маъноси англашилади. Бу нарса ҳар қандай икки келишик формасининг алмашинуви (имконият чегарасида, албатта) хос хусусият. Бироқ бошқа келишиклар ўзаро алмашганиб келганда динамик ҳолат, бош ва ўрин-пайт келишиги формаси алмашинганда эса предметларнинг статик ҳолати акс этади. Шунга қарамай, бунда ҳам ҳаракат қилиш ва тинч туриш тушунчаси бор: бош келишик формасидаги сўз ҳаракатдаги предмет, ўрин-пайт келишиги формасидаги предмет эса тинч турувчидир, чунки бош келишик формасидаги сўз тинч турган предмет устига (остига, ёнига, ичига) жойлашади. Бундай ҳолларда предметларнинг ҳажм мутаносиблиги назарда тутилмоғи керак, албатта. Масалан: *Уйда шкаф бор* гапидagi икки сўзнинг формасини алмаштириб, қўллаш мумкин эмас. Лекин *руль қўлимда* — *қўдим рулда* (қўшиқ); *биз пахтачиликда биринчи ўринда* — *биз пахтачиликда биринчи ўринда* каби конструкцияларнинг айримларини структур синонимга киритиш мумкин. Айрим семантик группалар борки (масалан, *алтирамоқ*, *жилоланмоқ*, *товланмоқ* каби), уларнинг бирикмада иштирок қилиши структур синоним яратиш учун имконият туғдиради: *Қуюқ тутун эрталабки қуёшнинг нурида товланарди* — *Эрталабки қуёшнинг нури қуюқ тутунда товланарди*, *Сув ой нурида жилваланарди* — *Сувда ой нури жилваланарди* каби. Бундай конструкцияларда предметнинг ҳажми тушунчаси унча аҳамиятга эга эмас. Юқоридаги мисолларда предметларни ифодаловчи сўз формаларини алмаштириш мумкин, лекин улар структур синонимлар даражасига бориб етмаган (сўзловчи предметларнинг ўзаро қандай жойлашганига эмас, статик воқеликнинг воситасига ёки ўрнига эътибор беради). Бундай қўлланиш: *юрагим алам ўтида*

ёнмоқда — юрагимда алам ўти ёнмоқда (Ш. Рашидов) каби кўчма маъноли конструкцияларда ҳам мавжуд бўлиб, уларда айни бир воқеликнинг турлича даражаси акс эттирилади.

Қаратқич келишиги формаси ўрнида чиқиш келишиги формасини қўллаш мумкинлиги кўндан маълум.

Қаратқич келишиги формасини чиқиш келишиги билан алмаштириш мумкин, лекин чиқиш келишиги ўрнида қаратқич келишиги формасини ишлатиб бўлмайди. Иккинчидан, ҳамма вақт ҳам қаратқич келишиги формасини чиқиш келишиги формаси билан алмаштириб бўлавермайди. Қўллаш мумкин бўлиши учун қаратқич формасидаги сўз муайян гап таркибидаги ҳукмнинг логик субъекти, объекти, бирор эгалик аффикси кўрсатган қаратувчи — хословчиси, шунингдек, грамматик субъектнинг предмети бўлиб келиши зарур. Масалан: *Булардан учтаси менинг эсимда* (Л. Толстой). Бу мисолда кесимнинг логик субъекти — *булар*. *А. Қаҳҳор атоқли ўзбек ёзувчиларидан биридир*, деганда предмет *ёзувчидир*.

Қаратқич келишиги ўрнида чиқиш келишиги формасини қўллаш маълум бир объектив сабабларга боғлиқ.

Бунда бутун ва бўлак ёки бутун (тўда) ва тўда қиомлари маъносининг феълга муносабати ўртасида қатъий алоқа бор. Агар қаратқич формасидаги от кесимда ифодаланган ҳукмга алоқадор бўлмаса, ҳаракатнинг ўрни ёки пайтини кўрсатмаса, қаратқич келишиги ўз формасида қўлланиши шарт (белгили ёки белгисиз бўлишининг аҳамияти йўқ). Бундай чоқда қаратқич келишиги ўрнида чиқиш келишиги формасини қўллаш мумкин эмас. Масалан: *Умрида ҳеч гул кўрмай йиғлаб ўтганларнинг ҳақи ҳам сенда* (Ҳ. Олимжон). *Йўлчи Мирзакаримбойнинг дарвозаси олдида танҳо ўтирар эди* (Ойбек). Шундан келиб чиқадики, сўзнинг қаратқич формасидагина қўлланиши ўша сўздан англашилган шахс — предметнинг кесимда ифодаланган ҳукмга алоқадор эмаслик (иштирок этмаслик) қондасига тўла риоя қилади. Агар кесимда ифодаланган ҳукмнинг қаратқич келишиги формасидаги сўз билан логик муносабати — алоқаси бўлса, у ҳолда бу икки форманинг вазифадош қўлланиши учун имконият туғилади. Бунда қаралмиш сон, миқдор равишлари, шунингдек, тўданинг бўлаги, бутуннинг қисми каби маъноларни ифодаловчи мавҳум миқдор билдирувчи сўзлардан иборат бўлади: *Шу хатлардан иккитасини шўхроқ йигит ёзган экан* (А. Қаҳҳор). *Алишер улардан кўпини биларди* (Л. Бать) каби.

Қаратқич ўрнида чиқиш формасининг қўлланиши феълли конструкцияларда ҳаракат субъектига ёки шу субъект миқдорига эътибор қилиниши билан боғлиқ, яъни баён этилган фикрда субъектни ёки унинг миқдори аҳамиятлими эканини тўғри ифодалаш учун ҳосил бўлган қонуний ва зарурий тил ҳодисасидир. Бу фақат икки қаратқичнинг ёнма-ён қўлланганда гализликка олиб келмаслиги учунгина эмас, умуман, бошқа предметлар маж-

муидан маълум бир предметлар тўдаси — гуруҳини ажратиб олиш, ана шу ажратиб олинган гуруҳдан биттаси, бир нечаси ёки гуруҳнинг бир қисмини таъкидлаб кўрсатиш учун муҳимдир. Масалан, *қўлингизда ўқиган студентлардан икки-учтаси фан кандидати бўлиб кетишган* (Газетадан). Бу гапда «ўқиган одамлар» мажмуидан студентлар гуруҳи ажратиб олинган, бу гуруҳдан маълум бир қисмининг икки-учтасига алоҳида эътибор қилинган маъноси ифодаланганки, буни мисолдан уқиб олиш қийин эмас.

Қаратқич формаси қўлланганда студентлар гуруҳининг бир қисми эмас, балки миқдорнинг бутунга хослиги акс этади. Қисқаси, *-нинг* формаси умумни, *-дан* формаси умумнинг қисмини ифодалайди: *студентларнинг икки-учтаси* — бутуннинг икки-учтаси; *студентлардан икки-учтаси* — бутуннинг бир бўлагининг икки-учтаси.

Қаратқич формасининг чиқиш келишиги формаси билан алмашинуви масаласи гоят мураккаб ва хилма-хил нутқ ситуациясига боғлиқ. Масалан, биргина қаралмиш бўлиб келган сўзнинг (от, сифат, сон, равиш ва шу каби) қайси сўз туркумига алоқадор бўлиши бундай бирикмаларнинг маъносини яна ҳам ранг-баранг тусга киритади. Шунингдек, қаралмишнинг тушиб қолиши ҳодисаси ҳам махсус ўрганишни талаб қиладиган темадир. Ёки қаралмиш сифатга алоқадор сўзлардан бўлганда, (*-дан* — сифат) ана шу сифатда ҳам қисман бўлса-да, миқдор тушунчаси бўлади. *Насриддин афанди латифаларидан энг қизиқларини кетма-кет айтади* (Ойбек), *қизиқ-қизиқ гаплардан гапириб ўтиринлар* (сўзлашув тилидан) каби мисолларда шундай. Шундай қилиб, сўзловчи ўзи нима демоқчи эканига қараб, ўз нутқда қаратқич келишиги формаси ўрнида чиқиш келишиги формасини ишлатишдан ташқари, қаралмиш сифатида ана шу туркумдаги сўзлардан бирини танлаб ишлатади.

* * *

Баъзи ўтимли феъллар ўрин оттенкасини билдирган объектни ўрин-пайт келишиги формасида бошқариши ҳам мумкин: *далаларни кездим — далаларда кездим* каби.

Ўтимли феълларнинг бу кичик семантик гуруҳи (*кезмок, айланмок, изғимоқ, саёҳат қилмок*) фигурал ҳолатни билдирувчи сўзлар бўлиб, объектни ҳам тушум, ҳам ўрин-пайт келишиги формасида бошқара олади. Масалан: *Қимсасиз ҳовлида кеза бошлади* (Ойбек). *Имомлар, эшонлар хира пайшодай, унинг даргоҳида айланиб қолдилар* (Ойбек). *Кечгача кўчада изғиди* («Муштум»). Келтирилган мисоллардаги *ҳовлида, даргоҳида, кўчада* сўзларини тушум келишиги формасида қўллаш мумкин. Лекин маънода маълум территорияни босиб ўтиш, объектни фигура қамраб олиш маъноси ифода этилмоғи зарур, шундагина объект тушум келишиги формасида кела олади. Субъектнинг ҳаракат.

объект доирасида воқе бўлиши кўзда тутилганда босиб ўтилган эмас, босиб ўтиб тугалланмаган макон ҳақида гап боради. Ана шундай чоғда объект ўрин-пайт келишиги формасида бўлади. Шундан келиб чиқадики, тушум ва ўрин-пайт келишиги формаларининг вазифадош қўлланишида объектнинг тўла қамраб олиниши ёки қисм тушунчалари фарқланади.

Пойламоқ феъли ҳам объектни икки келишик — тушум ва ўрин-пайт формасида бошқариб келиши мумкин. Бу сўзнинг асл маъноси *қўриқламоқ* бўлиб, бу маънода объектни тушум келишиги формасида бошқаради: *буғдойни пойламоқ* каби. Лекин бу сўзнинг ички формасида ўзгариш юз берган ва у қўшимча равишда *кутмоқ маъносини* ҳам ифода эта бошлаган. Шунинг учун *пойламоқ* феъли ҳам, *кутмоқ* феъли ҳам *пойламоқ* (*кўз-қулоқ бўлмоқ*) маъносини ифодалаш мақсадида қўлланганда объектни тушум ва жўналиш формасида бошқара олади (Хоразмда *пойламоқ* феъли *бўлиб олмоқ*, *тақсимламоқ* каби маънодагина ишга солинади). Аммо гап структурасида айрим ўзгариш юз беради. Масалан, *Тўғрибой отни миниб йўлбарс келадиган сўқмоқни пойлаб турибди* («Эгри ва Тўғри») — *Тўғрибой отни миниб йўлбарс келадиган сўқмоқда пойлаб турибди* (унинг келишини).

Тушум ва ўрин-пайт келишиги аффиксларининг икки сўз формасида вазифадош алмашиниб қўлланиши ҳодисаси ҳам учраб туради. Масалан: *Қодиров айни пайтда ўзини раислик лавозимда ҳар қачонгидай мустаҳкам ҳис қиларди* (Ш. Рашидов) — *Қодиров айни пайтда ўзида раислик лавозимини ҳар қачонгидай мустаҳкам ҳис қиларди* каби.

Бундай конструкциялар предметларнинг ўзаро тескари ўринлашувига аналогик ҳолда юзага желган бўлиб, предметнинг бирор мавҳум предмет эгаси ёки эгаси эмаслигини кўрсатишга хизмат қилади. Сўзловчи абстракт предметнинг ўрнига эътибор қилганда ўз нутқида шахсни кўрсатувчи сўзни (*ўзида ҳис қилмоқ*), шахс-предметнинг бирор абстракт предметга эгалигини ифодалаганда эса, ўша абстракт предметни (*лавозимида ҳис қилмоқ*) ўрин-пайт келишиги формасида қўллайди. Буларни ҳам структур синонимлар жумласига киритиш мумкин. Умуман олганда, тушум ва ўрин-пайт келишиги аффиксларининг вазифадош қўлланиши ҳаракат таъсир этган объектнинг тўла ёки тўла эмаслигининг ифода этилишига боғлиқ. Бу формалар икки сўзда алмашиниб қўлланганда эса предметларнинг тескари ўринлашуви эмас, балки абстракт предметнинг ўрни ёки унинг эгаси бўлиш-бўлмаслик тушунчаси акс эттирилиб, эмоционал-экспрессив мақсадларда ишга солинади ва нозик маъно оттенкаси билан фарқланади.

* * *

Тушум ва чиқиш келишиги аффиксларининг вазифадош қўлланишида ўзбек (ва бошқа туркий тилларда) тилида бутун ва

бўлак, тўда ва қисм маъноси англашилади. Лекин тушум ўрнида чиқиш келишиги формасининг қўлланиши ҳамиша бутундан бўлак, тўдадан қисм маъносини англата бермайди.

Чиқиш келишигининг бош маъноси чиқиш нуқтасини билдиришдир, яъни бир предметдан унинг иккинчиси ёки шу предметдан унинг бўлаги ажратилишини — ҳаракатнинг бошланиш ўрнини кўрсатишдир. -дан аффиксининг бошқа маънолари мана шу асосий маъно билан боғлиқдир. Тушум келишигининг бош маъноси эса чиқиш формантининг тескараси сифатида икки предметнинг бирлаштирилишини, бирининг иккинчисига таъсир этишини кўрсатишдир.

Чиқиш келишиги формаси ўрнида тушум аффиксини қўллаш предмет билан предметнинг бирикувини англаштиришдир, лекин бу бирикиш бирор воситани ажратиш орқали воқе бўлиши билан боғлиқ. Агар мана шу бирикиш ифода этилмаганда тушум ўрнида чиқиш келишиги формаси вазифадош қўллана олмаган бўларди.

Тушум келишиги формаси ўрнида қўлланган чиқиш келишиги формаси қуйидаги хусусиятларга эга.

1. Утимли феълдан англашилган ҳаракат бутунга (ёки тўдага) тўла ўтмай, унинг бир қисмига ўтгани (таъсир этгани) маъноси ифода этилади. Бунда чиқиш формасидаги объект шу тўда ёки бутуннинг таркибий қисми, унинг улушидир, лекин ажралиш таъсири шу бутунга нисбатан умумий бўлади. Масалан: *Уйда ўтириб, ғиштдан, тошдан тилла қиладиган хотин кимга ёқмайди* (А. Қаҳҳор). *Танча устида ётган папиросдан олиб, ...лампадан тутатди* (Ойбек). *Мен шу узумдан сизга юбормай, ...шинни қилган эдим* («Уч оғайни ботирлар»).

2. Утимли феълдан англашилган ҳаракат тўданинг айрим бўлақларига ўтади (таъсир этади). Бунда гап ана шу ажратилган миқдор — қисм ҳақида боради. Масалан: *Болаларга ҳар хил адабиётлардан ўқитиш керак* (А. Қаҳҳор). *...сада райҳонга қўл уриб исқади, сўнгра шохидан синдираётган эди, ...* (А. Қаҳҳор).

3. Утимли феълдан англашилган ҳаракат таъсирининг конкрет ўрни бутуннинг бир қисми — бўлаги экани маъноси англашилади, бундай чоғда гап ўша бутун ҳақида боради. Масалан: *У ҳам Карл Ивановичнинг ажин босган чаккасидан ўпди* (Л. Толстой). *Уғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди* (А. Қаҳҳор). *Ҳамроев Ҳамдамнинг қулоғидан чўзиб тортди* (А. Қаҳҳор). *Миришаб Йўлчининг қўлидан тутди* (Ойбек).

4. Утимли феълдан англашилган ҳаракатнинг қисми орқали бўлаққа, шу бўлақ туфайли бутунга таъсири ифодаланади. Масалан: *Йўлчи югуриб борди. Отнинг жиловидан тортди, аравакаш ғилдиракдан тортди* (Ойбек) каби. Келтирилган мисолда бўлақ — ғилдирак, тортиш ўрни ғилдиракнинг бир қисми, бутун эса араванинг ўзи.

5. Утимли феълдан англашилган ҳаракат қисм орқали бутун-

га ва бутун орқали унинг ташувчисига таъсири ифодаланади: *Ермат Йўлчининг енг учидан тортиб силтади* (Ойбек).

6. Ўтимли феъл томонидан бошқарилган *-ни* ва *-дан* формалари *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчисига вазифадош қўлланади. Бунда гап *-дан* формантини олган объектнинг жами ёки маълум бўлаги устида боргани эслатилади ва бошқарувчи феъл *гапирмоқ* феъли ва унинг синонимлари бўлади: *Бойвачча ўтиришлардан, зиёфатлардан сўзлади* (Ойбек). *Ўз қилмишиниғиздан гапиринг* (А. Қаҳҳор). Чиқиш келишиги формасидаги сўз *ҳақида*, *тўғрисида* кўмакчили конструкция билан алмашинган ҳолда қўлланиши мумкин.

Тушум ва чиқиш форманти *ҳақида* кўмакчиси билан вазифадош қўлланадиган конструкциялар юқорида тилга олинган вариантлардан жиддий фарқ қилади.

Объект тушум формасида қўлланганда, у бутунича, чиқиш формасида эса бутундан бўлак маъноси ифодаланади; *ҳақида* кўмакчиси қўлланганда кўмакчи билан келган сўздан англашилган шахсга (предметга) доирлиги англашилади: *камчиликларни гапирди* (камчиликлар нималиги), *камчиликлардан гапирди* (бир қисм камчиликлар нималиги), *камчиликлар ҳақида гапирди* (барча камчиликлар ва шу камчиликлар жараёни нутқ объекти эканлиги) каби.

Ўтимли феъл бирор объект ва унинг маълум миқдорини билдирувчи икки сўзни бирданига бошқарганда сўзловчининг нимани айтмоқчи бўлганига қараб, бу объектларнинг бири тушум, иккинчиси чиқиш ёки ҳар иккаласи чиқиш формасида қўлланиши мумкин: *Урушда кўрганларидан анча гапириб берди* (А. Қаҳҳор). *Урушда кўрганларини гапириб берди*.

Гап структурасига кўра субъект бирдан ортиқ бўлганда объектлардаги тушум ва чиқиш формаси алмашиниши билан тенглик ва биргалик маъносидан ташқари предметнинг миқдорий чегараси, чек каби тушунчалар ҳам ифода этилиши мумкин: *чойни икки килодан олдик* (чой энди тугади), *чойдан икки килодан олдик* (чойнинг тугагани маълум эмас) каби.

Инсон онгида воқе бўлган физик хусусиятни билдирувчи *сезмоқ*, *тушунмоқ*, *англамоқ*, *билмоқ* каби ўтимли феъллар объектни тушум ва чиқиш формасида бошқарганда бутундан қисм, тўдадан бўлак маънолари англашилмайди; тушум формаси қўлланганда тингловчи воқеликни фигурал бевосита билиб олгани, чиқиш формасида эса воқеликни фигурал ҳолда восита орқали билиб олгани ифода этилади. Бундай чоғда қиёсланувчи конструкцияларнинг бирида тушум формасида қўлланган сўз, иккинчисида чиқиш формасида қўлланганда феъл тушум келишиги формасидаги бошқа сўзни талаб қилади. Шунинг учун бундай чоғда *-ни* ва *-дан* формалари вазифадош қўлланмайди: *овозингни танидим — овозингдан танидим* (сени), *келганингни билдим — келганингдан билдим* (ниманидир) каби.

Кечмоқ феъли қарз, *гуноҳ* каби сўзларни бошқарганда унинг ички маъноси ўзгаради. *Кечмоқ* (сувдан) ва *кечмоқ* (гуноҳдан) омоним эмас, полисемантик сўздир, яъни тарихан булар битта сўздир. *Сувни кечмоқ*, *сувдан кечмоқ* каби мисолларда объектни ортда қолдириш, ундан ажралиш маъноси мавжуддир. *Гуноҳини кечмоқ*, *гуноҳидан кечмоқ* каби мисолларда иккала форма -дан *кечмоқ* конструкциясининг ривожига ва аналогия йўли билан юзага келгандир: ортда қолдириш, узоқлашиш, ажралиш маъноси иккаласида ҳам бордир.

Сувни кечмоқ деганда умумийлик маъноси англашилади, *сувдан кечмоқ* деганда линия бўйлаб тўғри чизик шаклида қилинган ҳаракат тушунчаси акс этади. *Гуноҳини кечмоқ* — *гуноҳидан кечмоқ* каби мисолларда *келишмоқ*, *розилик бермоқ*, *ярашмоқ* каби маънолар ифодаланади. Бу хусусият *пулдан (ҳақдан)*, *қарздан*, *мулкдан кечмоқ* каби мисолларга ҳам хос бўлиб, уларда бутун ва бўлак тушунчалари йўқ.

Гап структурасида бири ўтимли, бири ўтимсиз феълдан ҳосил бўлган бирликлар айни бир объектни ҳам тушум, ҳам жўналиш формасида бошқариши мумкин бўлганидек (*тошга ўйиб ишланган расм*—*тошни ўйиб ишланган расм* каби), тушум ва чиқиш келишиги формаларини ҳам вазифадош бошқара олади: *дарёни кечиб ўтди* — *дарёдан кечиб ўтди* каби.

Деворни ошиб ўтмоқ — *девордан ошиб ўтмоқ*, *эшикни очиб кирмоқ* — *эшикдан очиб кирмоқ*, *деразани синдириб чиқмоқ* — *деразадан синдириб чиқмоқ*, *йўлини тўсиб чиқмоқ* — *йўлидан тўсиб чиқмоқ*, *гиламини босиб келмоқ* — *гиламдан босиб келмоқ* каби мисолларда бутун ва бўлак, тўда ва қисм тушунчалари эмас, балки сўзловчининг нутқ моментига ҳаракат усулига (*эшикни очиб*) ёки ўрнига (*эшикдан*) эътибор қилганлиги маъноси акс этади. Бундай қўлланишга сабаб феъл бирлиги (қўшма феъл ҳам эмас, тўла маънодаги икки мустақил феъл ҳам эмас)нинг бири ўтимли, бири ўтимсиз эканлигидир.

Бундай конструкциялардаги қатор келган феъллар бошқа типлардан ўзининг семантикаси билан фарқ қилади: уларнинг ҳар иккиси ҳам ажратиш хусусиятига эга (ҳолбуки тушум формасида объект бошқа бир объектга бирикиши лозим). Иккинчи томондан, ҳар иккала феъл орқали бир предметнинг (кенг маънода) иккинчи бир предметни (шу предмет масофасини) босиб ўтиши орқали учинчи бир предметга қўшилиши — туташуви маъноси англашилмоғи лозим. Бунда тушум ёки чиқиш келишиги формаларини олган предмет ҳам ҳаракатнинг бошланиши, ҳам тугалланиши чегараси ролини бажаради. Акс ҳолда бундай вазифадош қўлланиши мумкин бўлмайди.

ҚИСҚА ХУЛОСАЛАР

1. Сўз бирикмаси деб аталган тема ҳозирги ўзбек тили материаллари асосида, тарихий манбалар тили бўйича ҳам ҳозирга қадар яхши ишланмай келаётир. Бу тема сўз бирикмалари синтаксисининг соҳаси сифатида ўз ичига жуда кўп тил ҳодисаларини олади. Биз бу ишимизда масаланинг асосий томонларини — сўз бирикмаларининг формаси ёки синтактик муносабатнинг ифода этиш усулларини қисқача ёритиб бериш вазифасини ўз олдимизга қўйдик.

2. Сўз бирикмаси камида иккита мустақил сўзнинг грамматик жиҳатдан бирикуви орқали юзага келади. Унинг энг характерли хусусияти (бошқа ҳодисалардан айирмаси) иккита мустақил сўзнинг тобеланиш йўли билан ўзаро боғланишидир. Иккинчи хусусияти шуки, сўз бирикмаси сўз ва гап оралиғидаги ҳодисадир, бир томондан, сўз бирикмаси тилнинг номинатив воситаларидандир, у бир бутун, лекин кенгайтирилган номни юзага келтиради. Аммо синтактик ҳодиса сифатида сўз бирикмаси гап учун потенциал материал вазифасини ўтайди. У фақат гап орқали, унинг составида тилнинг коммуникатив восита системасига жиради.

Дастлаб сўз бирикмаларининг лексик-грамматик планда бошқа тил ҳодисалари билан ўхшаш, айниқса, фарқли томонларини ёритиш зарур деб топилди. Бунда сўз бирикмаси ва айрим сўз, сўз бирикмаси ва қўшма сўз, сўз бирикмаси ва ихчам фразеологик иборалар, сўз бирикмаси ва синтагма, тенг боғланишли бирикмалар (уюшиқ бўлақлар), сўз бирикмаси ва гап каби соҳаларга кўпроқ эътибор берилди, улар ўртасидаги айирмаларни имконият чегарасида аниқлашга ҳаракат қилинди.

3. Тилга олинган темани биз иккита катта гурппага бўлиб ўрганишни маъқул кўрдик. 1. Отли сўз бирикмалари. 2. Фейли сўз бирикмалари. Булар ўз навбатида бирикувчи компонентларнинг семантикаси, қайси сўз туркумига оид эканлиги ва грамматик хусусиятларига кўра айрим майда қисмларга бўлиниб кетади.

4. Сўз бирикмасининг формаси деган тушунча сўзлар ўртасидаги тобеланиш йўли билан юзага келган синтактик муносабат-

ларни ифодалаш усуллари — синтактик приёмлари: мослашув, бошқарув, битишув усуллари ўз ичига олади. Сўзлар ўртасидаги грамматик алоқани таъминловчи воситалар ўзбек тилида кўп ва хилма-хилдир. Уларнинг асосий турлари турли-туман аффикслар (сўз турловчи, форма ясовчи, сўз ясовчи қўшимчалар) (синтетик усул), иккинчиси эса, бирикмани ҳосил қилишда иштирок этган компонентлар қўшимча олмайди, олса ҳам унинг синтактик муносабатни юзага келтиришдаги роли иккинчи даражалидир, балки сўзлар ўзаро ёрдамчи морфемалар ёки кўмакчилар воситасида боғланадилар (аналитик усул).

5. Сўз бирикмалари системасида сўзларнинг ўзаро грамматик боғланишининг энг кенг тарқалгани, форма жиҳатдан бой ва мураккаби бошқарув йўли билан алоқага киришган сўзларнинг ўзаро бирикувидир. Сўз бирикмалари синтаксиси билан боғлиқ бўлган кўпгина масалалар ана шу бошқарув системасига тааллуқлидир.

6. От туркумига алоқадор бўлган сўзлар бошқарувида энг кенг тарқалгани от ва сифат бошқарувидир. Булар ичида от бошқаруви, айниқса, сўнги 30—40 йил ичида жуда ривожланиб кетди: биринчидан, бу бошқариш турининг илдизи қадим замонларга бориб тақалса, иккинчидан, эллипсис ҳодисаси — ҳақиқий бошқарувчи сўзнинг тушиб қолиши — бу тил ҳодисасининг ривожланишига катта йўл очди, яъни *меҳнатда роҳат, хизматга туҳмат* каби от бошқарувида алоқадор конструкциялар илгари ҳам мавжуд эди, ҳозир эса *халқларга тинчлик, болаларга ғам-хўрлик, хатларга обзор, муз устида рақс бўйича жаҳон чемпиони* каби бирикмалар кундалик ҳаётимизда жуда кўп ишлатилади. От бошқарувининг бу тури газеталарнинг сарлавҳалари, рубрикалар, шиорларда тез-тез учраб туради.

7. Ёрдамчи сўзлар, кўмакчилар олган сўзларнинг иштирокида юзага келган бошқарувли бирикмалар ҳам ҳозирги тилда жуда кенг тарқалган, унинг ривожланишида адабий тил ижтимоий функциясининг кенгайиши муҳим роль ўйнайди, шунингдек, рус тили кўрсатган ижобий таъсир ҳам бу типдаги сўз бирикмаларининг ривожланишига ёрдам кўрсатди. Айниқса, *билан, учун, ҳақида, тўғрисида* кўмакчилари билан кенгайдиган бирикмаларга нисбатан бу фикр тўғридир. Кўмакчи олган сўзларни бошқариш от туркумидаги сўзларга ҳам, феълга ҳам тааллуқлидир: *душман устидан ғалаба, Ленин ҳақида суҳбат, кадрлар билан ишлаш, юқори ҳосил учун кураш, тантанали сурада кирмоқ, табиий равишда ўсмоқ, сунъий равишда урчишмоқ* каби бирикмалар объектли ва релятив муносабатларни ифодалайди.

8. Бошқарув системасида жуда кенг тарқалган тур, табиий, феъл бошқарувидир. Феъл форма жиҳатдан жуда ранг-баранг, семантика жиҳатдан серқирра сўз туркумидир. Бошқариш қобилияти жиҳатидан феълнинг барча семантик турлари бир хилда бўлмайди, кучли бошқариш қобилиятига эга бўлган феъллар муҳим роль ўйнайди. Феълнинг ўтимли ёки ўтимсиз бўлишидан

қатғы назар, бош ва қаратқич формасидан ташқари, айримлари жўналиш, тушум, чиқиш, ўрин келишиги формаларини бошқара олади: бу жиҳатдан *юрмоқ* феъли характерлидир: *йўл юрмоқ — йўлга юрмоқ — йўлдан юрмоқ — йўлда юрмоқ* каби.

9. Объектли бирикмаларнинг ҳоким, тобе компонентлари ўзаро бошқарув ва битишув йўли билан алоқага киришади. Битишув йўли билан: *гул термоқ, хат ёзмоқ, қўшиқ айтмоқ, шеър ўқимоқ* каби. Бундай объектли бирикмаларда тобе компонент бир турдаги умумий предметни ифодалайди, бошқача қилиб айтганда, бундай мисолларда ноаниқлик категориясининг кучи очиқ намоён бўлади.

Бошқарув муносабатида тўғри объектли бирикмаларнинг асосий қисми ҳамда восита объектли бирикмаларнинг бир қисми юзага келади. Бошқарувнинг ана шу иккала турида ҳам ҳоким сўз тобе компонентнинг тушум, жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишиклари формасида *билан, учун, орқасида, орқали, тўғрисида, ҳақида, юзасидан, ичида, устида, остида* каби кўмакчилар билан келишини талаб қилади.

10. Объектли бирикмаларда ҳоким компонент ўрнида қўлланивчи феъллар маъно хусусиятлари ва бошқариш қобилиятига кўра турли семантик группаларга бўлинади: ҳаракат феъллари, ҳолат феъллари, эшитиш, ҳис этиш, идрок қилиш фаолияти билан боғлиқ феъллар, психик ўзгариш ва турли ҳис-туйғуларни билдирувчи феъллар, нутқ феъллари ва бошқалар. Феъл туркумидаги семантик группалар чегарасини аниқ кўрсатиб бериш қийин, ҳар бир группага кирган феъллар бошқарув системасида бир хилдаги формани бошқаравермайди. Шунингдек, ҳар бир феъл алоҳида олинганда ҳам бошқа феъллар сирасида ўз табиятини очиқ беролмайди. Ҳамма нарсани контекст ҳал қилади. Турли семантик группаларга алоқадор бўлган сўзлар контекстда турли маъноларда қўлланиши ва хилма-хил формалардаги сўзларни эргаштириб келиб, сўз бирикмаларининг турли моделларини ҳосил қилмоғи мумкин.

14. Сўз бирикмаларининг структур хусусиятларини очиб бериш истаги ўз-ўзидан сўз бирикмалари синонимикасини, оз бўлса-да, ёритиш заруриятини келтириб чиқаради. Сўз бирикмаларининг синонимикасини ҳам биз тўлиқ ёрита олмадик, фақат бир қисминигина — структур синонимлар масаласинигина қисқача ёритдик. Структур синонимларнинг асосий хусусияти шундан иборатки, икки келишик формасининг (ёки келишик формаси билан кўмакчили конструкциянинг) алмашинуви турли ўзгаришларни юзага келтирмоғи мумкин.

Келишик формалари вазифадош қўлланганда ҳосил бўлган конструкциялар ўзаро синоним ҳисобланади. Биз структур синоним деб аталган бу ҳодисанинг энг характерли хусусияти шундаки: а) ҳоким сўзнинг бошқариш қобилиятига қараб, икки келишик формасидаги сўзлар ўзаро алмашиниб келмоғи мумкин; б) бу алмашиниш натижасида бўлакларнинг ўзаро муносабати,

грамматик моҳияти озми-кўпми ўзгаради (*Мен Салимани ўт ёқишга буюрдим — Мен Салимага ўт ёқишни буюрдим*); в) кў-пинча сўзларнинг тапдаги вазифалари ўзгаради (*ҳовлига одам тўлди — ҳовли одамга тўлди*); г) сўз формаларининг ўзгариши орқали бирикма компонентлари ўртасидаги нозик стилистик маъно фарқлари мавжуд бўлади (*домла уни ёзишга ўргатди — домла унга ёзишни ўргатди*, биринчисида «кўникма ҳосил қилиш», иккинчисида эса «билиб олиш» маъноси мавжуд); д) феълнинг бошқара олиш қобилияти даражасига ҳамда бошқарилувчи компонентларнинг лексик маъносига қараб, феъл семантикасидаги нозик хусусиятлар очилади: *қумғонга сув тўлдирди — қумғонни сувга тўлдирди* каби. Биринчи конструкцияда сув қумғонга олиб бориб қуйилганлиги, яъни сув қумғон томонга йўналтирилганлиги ифодаланса, иккинчи конструкцияда қумғон сув томон йўналтирилганлиги (сув жойида турибди) ифодаланган.

АДАБИЕТЛАР

- Абдуллаев А. Глагольные словосочетания в современном узбекском литературном языке. Самарканд, 1959.
- Абдуллаев З. Г. Очерки по синтаксису даргинского языка. М., 1971.
- Абдуллаев Ф. А. Сўз бирикмалари синтаксисининг айрим масалалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 1-сон.
- Абдуллаев Ф. А. Тил қандай ривожланади? Тошкент, 1972.
- Абдуллаев Ф. А., Эминов М. Бошқарув системасида структур синонимлар масаласи.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1969, 1-сон.
- Абдуллаев Ф. А. Сўзлар ўзаро қандай боғланади? Тошкент, 1974.
- Абдуллаев Х. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлақларининг ажралмас синтактик конструкциялар билан ифодаланиши. Канд. дисс. Бухоро—Самарқанд, 1969.
- Абдураҳмонов Ф. А. Қўшма гап синтаксиси. Тошкент, 1964.
- Абдураҳмонов Д. Сўзларнинг бошқарув муносабатлари.— «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960, 1-сон.
- Акрамов Т. Именное сказуемое в современном узбекском литературном языке. Ташкент, 1967.
- Акрамов Т. От кесимларнинг ўрганилиш тарихидан. «Тилшунослик ва адабиётшуносликка сид тадқиқотлар». Тошкент, 1965, 549-бет.
- Александрова О. И. Из истории предложного управления в русском языке.— Ученые записки Арзамасского госпединститута. Вып. 3. Арзамас, 1958.
- Александров Н. М. О грамматическом управлении.— В сб.: Некоторые вопросы грамматики и лексики английского языка. Сталинабад, 1961, с. 3—15.
- Амантурдиев Дж. Структурные типы сказуемого простого предложения в современном узбекском языке. Ташкент, 1965.
- Апресян Ю. Д. О сильном и слабом управлении.— «Вопросы языкознания». 1964, № 3.
- Асқарова М. А. Ҳозирги замон ўзбек тилида қўшма гаплар. Тошкент, 1960.
- Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек тилида эргашиш формалари ва эргаш гаплар. Тошкент, 1966.
- Ахманова О. С. Словосочетание.— В сб.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, с. 452—460.
- Бабайцева В. В. Переход кратких прилагательных в состав безлично-предикативных слов.— Ученые записки Кабардинского пединститута. Вып. 7. Нальчик, 1955.
- Балакаев М. Б. Современный казахский язык. Алма-Ата, 1959.
- Балакаев М. Б. Основные типы словосочетаний в казахском языке. Алма-Ата, 1957.
- Балакаев М. Б. Типы именных словосочетаний в казахском языке.— «Вопросы языкознания», 1956, № 2.

- Баскаков Н. А. Структура простого предложения в тюркских языках.— Труды ИЯЛ АН КиргССР. Вып. 6, 1956.
- Баскаков А. Н. Словосочетания в каракалпакском языке. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. М., 1961.
- Баскаков А. Н. Словосочетания в современном турецком языке. М., 1974.
- Батманов И. А. Очерк синтаксиса современного узбекского языка. Ташкент, 1933.
- Батманов И. А. Способы выражений синтаксических отношений в киргизском языке. Фрунзе, 1940.
- Батманов И. А. Употребление падежей в киргизском языке. Фрунзе, 1938.
- Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М., 1935.
- Бояринцева Г. С. Именные словосочетания с предлогом «за» и винительным падежом зависимого имени в произведениях А. С. Пушкина.— Ученые записки Борисоглебского пединститута. Вып. VI. Борисоглебск, 1962, с. 145—160.
- Блинов Г. И. Изучение связи слов на уроках русского языка. М., 1963.
- Будагов Р. А. Введение в науку о языке. М., 1958.
- Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка. М., 1959.
- Виноградов В. В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка.— Б сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.
- Виноградов В. В. Вопросы изучения словосочетаний.— «Вопросы языкознания», 1954, № 3.
- Виноградов В. В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения.— «Вопросы языкознания», 1954, № 1.
- Виноградов В. В. Идеологические основы синтаксической системы проф. А. М. Пешковского.— В сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.
- Гаджиева А. З. Осложнение именных словосочетаний в современном азербайджанском языке. АКД. Баку, 1966.
- Галкина Федорук Е. М., Горшкова К. В., Шанский Н. М. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1958.
- Гвоздев А. Н. Современный русский язык. Ч. 2. Синтаксис. М., 1958.
- Гордлевский В. А. Грамматика турецкого языка. М., 1928; Грамматика русского языка. Т. 2. Синтаксис. Ч. I. М., 1960.
- Дауенов Е. Глагольные словосочетания и способы их образования в современном каракалпакском языке. АКД. Ташкент, 1966.
- Дмитриев Н. К. Очерки по кумыкскому синтаксису. Языки Северного Кавказа и Дагестана.— В сб.: Лингвистические исследования. М., 1953.
- Дмитриев Н. К. Детали простого предложения.— В сб.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. III. Синтаксис. 1961.
- Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка. М.—Л., 1948.
- Дыренкова Н. П. Грамматика шорского языка. М.—Л., 1941.
- Дыренкова Н. П. Грамматика ойротского языка. М.—Л., 1941.
- Евсеева Л. Р. Управление при кратких и полных формах прилагательного в современном русском языке. Канд. дисс. М., 1960.
- Жапаков А. Грамматическая структура словосочетаний в современном киргизском литературном языке. М., 1956.
- Жуманазаров Ю. Жанубий Хоразм диалекти синтаксисидан материаллар (бошқарув муносабатлари).— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, 2-сон.
- Жуманазаров Ю. Жанубий Хоразм диалектида сўз бирикмалари.— «Ўзбек тили ва адабиёти», 1970, 4-сон.
- Жуманазаров Ю. Ўзбек тили Жанубий Хоразм (ўғуз) диалектининг синтактик қурилиши. Тошкент, 1976.
- Закнєв М. З. Синтаксический строй татарского языка. Казань, 1963.
- Закнєв М. З., Курбатов Х. Р. Современный татарский литературный язык. Синтаксис. М., 1970.
- Знєєва И. Жўналиш келишиги формасидаги сўзларнинг тўлдирувчи вазифасида келиши.— Труды Андижанского Госпединститута. 10-китоб. Андижон, 1964.

- Знёва И. Жуналиш келишгидаги сўзларнинг ҳол вазифасида келиши. Ан-
джон, 1964, 310—332-бетлар.
- Ибрагимов С. К вопросу о классификации синтаксических синонимов.—
«Узбек тили стилистикаси масалалари». ТошДУ асарлари. 427-нашри,
Тошкент, 1972, 127—147-бетлар.
- Иванов С. Н. Родословное древо тюрков Абулгази хана. Ташкент, 1969.
- Иванов С. Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Ташкент, 1959.
- Ильинская И. С. Управление как проблема лексики и грамматики.— Учен-
ные записки Московского пединститута. Т. 5. М., 1941.
- Киссен И. А. Курс сопоставительной грамматики русского и узбекского язы-
ков. Ташкент, 1970.
- Комплова Х. К. Узбек тилидаги тўлдирувчилар ҳақида. Тил ва адабиёт
институтини асарлари. Тошкент, 1949.
- Комплова Х. К. Гапда сўзларнинг боғланиши. Тошкент, 1955.
- Комплова Х. К. О винительном падеже в узбекском языке.— Ученые запис-
ки Ташкентского госпединститута. Ташкент, 1947.
- Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка.
М.—Л., 1956.
- Кононов А. Н. Грамматика современного узбекского литературного языка.
М.—Л., 1960.
- Кононов А. Н. Послелоги в современном узбекском литературном языке.
Ташкент, 1951.
- Кононенко В. И. Синонимика синтаксических конструкций в современном
русском языке. Киев, 1970.
- Коклянова А. А. Глагольные словосочетания в узбекском языке.— В сб.:
Исследование по синтаксису тюркских языков. М., 1962.
- Коклянова А. А. Способы синтаксической связи в современном узбекском
литературном языке. Согласование и управление. АКД. М., 1953.
- Коклянова А. А. Нормы согласования в современном узбекском языке.—
В сб.: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. М.,
1956.
- Кротевич Е. В. Синтаксические отношения между членами словосочетания
и членами предложения. Львов, 1956.
- Кротевич Е. В. Словосочетание как строительный материал предложения.
Львов, 1956.
- Кротевич Е. В. Управление как способ выражения синтаксических отноше-
ний.— В сб.: Вопросы русского языкознания. Львов, 1959.
- Лебедева Л. И. Глагольное управление в киргизском литературном языке.
АКД. М., 1954.
- Ломоносов М. В. Российская грамматика. Полное собрание сочинений.
Т. 3. М.—Л., 1950.
- Малашенко В. П. О связи слов в словосочетании и предложении. М., 1961.
- Медведева Л. Я. Падежное управление побудительных глаголов в совре-
менном уйгурском языке.— В сб.: Тюркологические исследования. М.—Л.,
1963, с. 122—124.
- Мещанинов И. И. Синтаксические группы.— «Вопросы языкознания», 1958,
№ 3, с. 24—37.
- Мещанинов И. И. Основные виды синтаксических группировок.— «Известия
АН СССР». Т. XVIII, вып. 6, 1959.
- Мелноранский П. М. Краткая грамматика казах-киргизского языка. Ч. II.
Синтаксис. СПб., 1897.
- Мирзаев М. М., Усмонов С., Расулов И. Узбек тили. Тошкент, 1970.
- Москальская О. И. Устойчивые словосочетания с грамматической направ-
ленностью.— «Вопросы языкознания», 1961, № 5.
- Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л., 1968.
- Наджип Э. Н. Современный уйгурский язык. М., 1960.
- Насилов В. М. Грамматика уйгурского языка. М., 1940.
- Нурмаханова А. Н. Некоторые вопросы словосочетаний в тюркских язы-
ках.— В сб.: Исследования по грамматике и лексике тюркских языков.
Ташкент, 1965.

- Нурханов С. О расширении сочетаемости слов в современном казахском языке в плане изучения проблемы влияния русского языка на языки СССР.—Известия АН КазССР. Серия филологии и искусствоведения. Вып. 2 (21), 1961, 3—12 (оттиск).
- Петерсон М. Н. Синтаксис русского языка. М., 1930.
- Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956.
- Пинхасов Я., Шукруллаев Н. Ҳозирги ўзбек адабий тилида синтагма масаласи.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 6-сон.
- Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. I—II. М., 1958.
- Прокопович Н. Н. Адъективные словосочетания в современном русском языке. ДД. М., 1955.
- Прокопович Н. Н. Словосочетания в современном русском литературном языке. М., 1966.
- Прокопович Н. Н. Сочетание наречий с именами прилагательными в современном русском языке. М., 1962.
- Расулов Р. Урин келишигининг маъноси ва грамматик функцияси.—Ученые записки Андижанского госпединститута. Вып. 3. Андижан, 1956.
- Решетов В. В. Об одном узбекском падеже.—«Тюркологический сборник». М.—Л., 1951, № 1.
- Розина Л. Д. Из истории научной разработки вопроса об управлении.—Ученые записки Астраханского пединститута. Т. 8. Андижан, 1959.
- Руднев А. Г. Синтаксис современного русского языка. М., 1968.
- Саидов С. Модал сўзларнинг гапдаги қўлланиши ҳақида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1964, 4-сон.
- Сеидов Ю. Азербайжан эдэби дилинде соз бирлэшмэлэри. Баку, 1966.
- Сеидов Ю. М. Словосочетания в азербайджанском языке. Баку, 1965.
- Севортян Э. В. К проблеме частей речи в тюркских языках.—В сб.: Вопросы грамматического строя. М., 1955, с. 188—225.
- Санжеев Г. Д. Синтаксис бурят-монгольского языка. Улан-Удэ, 1940.
- Сафаев А. С. Исследования по синтаксису узбекского языка. Ташкент, 1968.
- Сафоев А. С. Синтактик конструкциянинг компоненти тўғрисида.—«Ўзбек тили ва адабиёти», 1968, 2-сон.
- Солоницин Ю. В. Синонимика предложно-падежных конструкций, указывающих на исходную точку действия.—Ученые записки Кировского госпединститута им. В. И. Ленина. Вып. 1. Киров, 1967.
- Степанова Г. В. О зависимости форм управления от лексического значения слова.—Ученые записки Калининградского госпединститута. Вып. IX. Калининград, 1961.
- Степанова Г. В. К вопросу об управлении глаголов одной семантической группы.—Ученые записки Калининградского госпединститута. Вып. IX. Калининград, 1961.
- Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке.—В сб.: Вопросы синтаксиса современного русского языка. М., 1950.
- Сухотин В. П. Из материалов по синтаксической синонимике в русском языке.—В сб.: Исследования по синтаксису русского литературного языка. М., 1956.
- Таубенберг Л. И. Система глагольного и именного управления в русском языке в конце XVII и начале XVIII в. АКД. Рига, 1958.
- Тугушева Л. Ю. О «связанных» именных конструкциях в тюркских языках (на материале татарского и казахского языков).—В сб.: Тюркологические исследования. М.—Л., 1963.
- Убаева Ф. У. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳол категорияси. Тошкент, 1971.
- Убрятова Е. И. Словосочетание в якутском языке (рефераты научно-исследовательской работы за 1944 г.). М., 1945.
- Убрятова Е. И. Исследования по синтаксису якутского языка. М.—Л., 1950.
- Фоминых Б. И. Синтаксическая структура заглавий.—Ученые записки Московского ГПИ. М., 1960.
- Халияров Х. Именные словосочетания в современном узбекском языке. АКД. Самарканд, 1966.

- Холиёров Х. Ҳозирги замон ўзбек тилида сўз бирикмаси. Тилшунослик ва адабиётшуносликка оид тадқиқотлар (тўплам). Тошкент, 1965.
- Чикина Л. К. Словосочетания неглагольных существительных с зависимым наречием.— Ученые записки Московского ГПИ. М., 1960.
- Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. Л., 1941.
- Шумилова А. А. О зависимости управления при прилагательных от их лексического значения (на материале памятников XV—XVI вв.).— Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина. Т. СХХХП. Вып. VIII, 1958.
- Ярцева В. Н. Предложение и словосочетание.— В сб.: Вопросы грамматического строя. М., 1955.
- Ярцева В. Н. Пути развития словосочетаний.— В сб.: Вопросы грамматического строя и словарного состава языка. I. Л., 1952.
- Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида келишиклар. Ўзбек тилининг илимий грамматикаси учун материаллар (тўплам). Тошкент, 1941.
- Ғуломов А. Ғ. Содда гап. Тошкент, 1955.
- Ғуломов А. Ғ. Ўзбек тилида сўз яшаш йўллари ҳақида. Тил ва адабиёт институти асарлари. Тошкент, 1949.
- Ғуломов А. Ғ., Асқарова М. А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965; Ҳозирги ўзбек адабий тили. II. Синтаксис. Тошкент, 1966; Ўзбек тили грамматикаси. II. Синтаксис. Тошкент, 1976.

МУНДАРИЖА

Сўз бирикмаларининг ўрганилиш тарихидан (кириш ўрнида)	3
Сўз бирикмалари	8
Сўз бирикмалари формалари	10
Сўз бирикмаларининг бошқа лексик-грамматик ҳодисаларга муносабати	11
Биринчи б.б. Бошқарувли бирикма	23
От бошқаруви	23
Сифат бошқаруви	49
Сон бошқаруви	64
Равиш бошқаруви	66
Модал сўзлар бошқаруви	71
Ундовлар бошқаруви	77
Иккинчи б.б. Феъл бошқаруви	81
Келишкли бошқарув	82
Компонентлари кўмакчилар ёрдамида бириккан феълли бирикмалар	105
Келишк формаларининг вазифадош қўлланиши	116
Қисқа хулосалар	131

Фаттах Абдуллаев, Фазилат Ибрагимова

УПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

На узбекском языке

Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти
илмий совети ҳамда Ўзбекистон ССР ФА Тарих, тилшунослик
ва адабиётшунослик бўлими томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Рассом *А. Расулев*
Техмуҳаррир *Р. Лушникова*
Корректор *С. Солихўжаева*

ИБ № 1631

Теринга берилди 23.03.82. Босинга рухсат этилди 29.04.82. Р05632. Формати 60×90/16.
Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитурга. Юқори босма. Шартли босма л. 8,75. Ҳисоб-
нашриёт л. 9,3. Тиражи 1000. Заказ 62. Баҳоси 1 с. 50 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.